

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 36

Київ
2011

Редакційна колегія:

КОЛЕСНИК В.Ф., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАН України (голова редколегії);
КАПЕЛЮШНИЙ В.П., д-р іст. наук, проф., (заступник голови редколегії, відповідальний редактор);
БОРИСЕНКО В.К., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії);
БОРИСЕНКО М.В., д-р іст. наук, доц.;
ЗАЛІЗНЯК Л.Л., д-р іст. наук, проф.;
СКРИПНИК Г.А., д-р іст. наук, проф., академік НАН України;
ПАЛІЄНКО М.Г., д-р іст. наук, доц.;
СЕРГІЙЧУК В.І., д-р іст. наук, проф.;
СОРОКА Ю.М., д-р іст. наук, доц.;
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНЧАРОВ О.П., канд. іст. наук, доц.;
КАЗАКЕВИЧ Г.М., канд. іст. наук, доц.;
КОНТА Р.М., канд. іст. наук, доц.;
ПИЛИПЕНКО В.В., канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар);
ТЕРЕС Н.В., канд. іст. наук, доц.

Адреса редакційної колегії:

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: etnichna.istoria@gmail.com

Рецензенти:

д-р іст. наук М.В.КУГУТЯК
д-р іст. наук О.М.ПОШИВАЙЛО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 5 від 20.05.2011 р.)

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 10 березня 2010 р. № 1-05/2 збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю "історичні науки".

(Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 4.)

Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія КВ

ЗМІСТ

Борисенко Мирослав. Методи етнекології при вивченні етнографії міста.	5
Циганенко Лілія. Торгово-фінансова активність дворянства Південноукраїнських губерній Російської імперії (друга половина XVIII – початок XX ст.).	10
Савченко Григорій. Поповнення особового складу 34-го корпусу Російської армії на початку українізації з'єднання.	16
Левчук Костянтин. Створення та діяльність громадських організацій України (1985 – 1996 рр.): історіографія проблеми.	22
Конта Ростислав. Етнологічна діяльність Федора Вовка: радянська історіографія.	29
Sogu Hong. M.Kostomarov's Perception on Folklore In the Relation with Other Sciences. Соґу Гонґ. Погляди М.Костомарова на зв'язок фольклору з іншими науками.	36
Кузіна Наталія. Реставратор, художник, мистецтвознавець (до 70-ти річчя від дня народження Раїси Кузіної).	42
Троцька Валентина. До історії вивчення випалювальних споруд доби Русі.	46
Берат Йилдиз. Розселення черкесів в турецькому районі Узуняйла.	53
Терес Наталія. Міжнародна охорона нематеріальної культурної спадщини: світовий та український досвід.	58
Матвієнко Наталія, Савченко Ірина. Новітня історіографія книговидавництва в Україні революційної доби (1917 – 1920 рр.).	64
Родінова Наталія. Наукова діяльність Матвія Номиса: історіографія проблеми.	69
Дороніна Наталія. Сергій Дложевський – український вчений, філолог і археолог (1889 – 1930).	75
Лагунова Ольга. Тема "тясьми" і "тръох кіпок" в архівній спадщині Аг.Кримського.	79
Галагуз Ірина. Етнічний вимір демографічних процесів у Центральному Поліссі.	85
Ломака Олександр. Розвиток етносоціальних процесів в Кіровоградській області у 1959 – 1989 роках.	91
Стасюк Олеся. Перша колективізація у Прикарпатті (1939 – 1941 рр.).	98
Красніцька Наталія. Внесок М.С.Грушевського в інтеграцію української етнології у європейський науковий простір 20-х років XX століття.	102
Купрієнко Сергій. Різновиди торгівлі та ринків в імперії інків Тавантінсуйу.	109

- Капелюшний Валерій.** І все ж ми нездоланні...
Рецензія на книгу Валентини Борисенко "Така житка...:
Культура повсякдення українців Чорнобильського Полісся
(за матеріалами етнографічної експедиції 1994 р.)". – К.: ВД "Стилос", 2011. – 224 с. **115**
- Хмарський Вадим.** Науково про "Дворянські гнізда" та "Вишневий сад"
у степах України. Рецензія на книгу Л.Ф.Циганенко "Дворянство Півдня України
(друга половина XVIII ст. – 1917 р.)": Монографія. – Ізмаїл: СМІЛ, 2010. – 384 с. **117**
- Наші автори** **120**

МЕТОДИ ЕТНОЕКОЛОГІЇ ПРИ ВИВЧЕННІ ЕТНОГРАФІЇ МІСТА

Автор декларує використання екологічних методів та підходів етнології при вивченні культури сучасного міського населення. Міський простір розглядається автором як специфічне середовище існування людини, що впливає на повсякденне життя городян.

Ключові слова: міське населення, середовище, міська культура, екологічний підхід.

Сьогодні урбанізоване суспільство в Україні вже є незаперечним фактом. За останнім переписом 32 мільйони 290 тисяч українських громадян проживають в містах. Звичайно, Україну важко назвати надурбанізованою державою, адже більша частина населення все ж таки мешкає у невеликих районних центрах, містечках із значним масивом одноповерхової забудови, із недостатньо вираженим громадським центром та слабкорозвинутою міською інфраструктурою, але навіть у них ми спостерігаємо все більше явищ характерних саме для міської культури. Лише в останні роки було декларовано актуальність проблеми міської антропології, йдуть активні пошуки методології. Однак нерозв'язаними та практично невідомими залишаються важливі проблеми етнокультурного розвитку українського народу в умовах урбанізованого простору. Академік С.Павлюк наголошує, що сучасними гуманітарними науками майже випущені із поля зору функціонування масової та популярної культури, вуличної субкультури, молодіжної субкультури, особливостей побуту та субкультурної специфіки окремих груп міських мешканців таких як наркомани, злочинці, соціальні маргінали¹.

Сучасний стан етнології міста в Україні можна назвати постколоніальним. В умовах боротьби за національні права, народознавчі дисципліни предметом своїх досліджень обирали переважно сільський соціум. Відстороненість українських народознавців, соціологів, етнологів від міської проблематики, сучасні вчені пояснюють етнодемографічною ситуацією, при якій усі завойовники, мали вплив на середовище, де була їх найбільша концентрація, а вона вочевидь була в містах, тому то український етнос зберіг свою чистоту і недоторканість переважно у сільській місцевості². Така картина характерна для інших слов'янських народів, що нещодавно здобули свою державну незалежність. Часто ця теза, наприклад, лунала під час проведеного у 2006 р. круглого столу – "Етнологія міста у Чорногорії"³.

Відсутність до недавнього часу у вітчизняній етнології урбаністичних досліджень можна пояснити також і особливістю урбанізаційних процесів в Україні. В ХХ ст. зберігалася вагома частка міграційних потоків за межі країни. Значна частина українського селянства виїжджала далеко за межі свого краю – до Америки, Канади, Росії, Казахстану тощо. Причини цього процесу лежать у площині соціально-економічної та політичної історії нашої батьківщини. Голодомор, репресії, колективізація, війни, депортації а також сучасна трудова міграція призвели до скорочення частки українського населення в містах України. В той же час, у великих містах, переважно на Сході та у центрі країни зберігається значний відсоток російського та російськомовного населення. Однак як показують сучасні етнодемографічні дослідження, в період незалежності активно зростала частка українців і в обласних центрах. Як пише В.Шкляр, за період між двома останніми переписами, зростання частки українців серед населення обласних центрів України помітно у всіх регіонах: від 2,86% у Тернополі до 13,32% у Чернівцях⁴. Таким чином, І всеукраїнський перепис населення продемонстрував тенденцію до "вирівнювання" етнічної структури розселення, а отже і до опанування українцями міського простору.

Передумови та початки становлення етнології міста, як окремого наукового напрямку, в Україні були ще в XVIII – XIX ст. В перших програмах економічно-статистичних та топографічних описів розроблених в XVIII ст. більше питань відводилось для вивчення міст та містечок.

Наприклад Ф.Туманський ще у XVIII відрізняв специфіку міського і сільського життя й пропонував їх окреме вивчення⁵. Не можна не згадати також і проведений перший одноденний перепис населення Києва організований українськими етнологами П.Чубинським, Ф.Вовком. Українські етологи початку XX ст. В.Петров, Н.Заграда також спостерігали суттєві зміни в побуті міського населення – появу нових обрядів, трансформацію родинних відносин, появу специфічного фольклору субкультур міста тощо. Звичайно, в умовах радянської тиску на гуманітарні науки, спроби вивчення міської культури та субкультури міських мешканців не були реалізовані.

Складна ситуація склалася і в повоєнний період. В цей час комуністична партія намагалася стимулювати вітчизняних істориків ширше досліджувати сучасний стан українського робітництва, як основної групи міського населення, для демонстрації та пропаганди здобутків комуністичного ладу. В 60 – 80-х роках XX ст. науковці Інституту фольклору та етнографії АН УРСР М.Приходько, А.Пономарьов, А.Куницький, В.Зінич, В.Миронов, А.Орлов та інші працювали в руслі етнографії міста⁶. Відомі українські вчені вивчали переважно побут робітників, широко застосовуючи методика етносоціальних досліджень. Були розроблені питальники, проведенні масові анкетування робітників, переважно на виробництві, проводилися огляди житла тощо.

Штучне дистанціювання від міської тематики протягом тривалого часу просто неможливе. Зосередження промисловості в містах та різкий урбанізаційний стрибок, поява міських нетрів, які незважаючи на свою віддаленість від центру, перетворилися на своєрідну чорну візитку багатьох великих міст Європи поставили проблему міста в центрі гуманітарного дискурсу другої половини XX ст.

Однак 50 – 60-ті роки XX ст. задекларували нові проблеми урбанізму – відчуження людини, несприйняття середовища, високий рівень злочинності тощо. Місто з усіма технічними перевагами – водогоном, каналізацією, трамваєм й метро все одно стало для своїх мешканців незрозумілим, чужим та небезпечним. В цей період, в різних країнах світу, незалежно один від одного, зароджується новий підхід до вивчення міста – екологічний. Американські дослідники визначальними елементами в екологічному комплексі вважали середовище, населення, соціальну організацію та технологію які функціонально корелюються: зміни в одному, ведуть до змін в іншому⁷.

Урбанізаційні процеси примушують нас відмовитися від застарілих методик XIX – початку XX ст. Сучасне міське середовище занадто складне, багатобарвне та піддається швидкісним трансформаціям, щоб ігнорувати досягнення різних наук. Саме життя демонструє, що предмет дослідження антропології міста можна окреслити лише застосовуючи екологічний підхід.

В містобудівельних теоріях XX ст. матеріальний світ міста – вулиці, будинки, проспекти, транспорт, розглядалися не тільки як продукт виробничої діяльності людини, але як предметне оточення, що впливає на повсякдення людини. Місто вже не є адміністративно-господарським центром, що протиставляється сільській окрузі, воно є завершеним середовищем існування людства. Функціональне трактування предмета в містобудівних концепціях стало занадто тісним для розуміння взаємодії людини та оточуючого світу. Так, народився концепт за яким міська культура є співвідношення двох середовищ – світу міжлюдських комунікацій та предметно-просторового оточення або матеріального світу сучасного городянина⁸. На межі взаємодії матеріального та соціального простору сучасного міста й формується специфічний міський спосіб життя, що проявляється в повсякденні.

Актуальність міської етнології полягає не тільки у вузькому полі урбаністичної історії. Неможливо заперечити культуротворчу роль міста в якому зосередженні потужні інформаційні та міграційні потоки. Місто постійно продукує нові культурні штампи, котрі змінюються та заміняють один одного. Ці зразки культури, не завжди позитивні, автоматично засвоюються, або краще сказати копіюються, без відповідної рефлексії і навколишнім аграрним світом. Дуже часто ці паростки, або нарости, все залежить від психологічних установок суб'єкту, ми можемо спостерігати в умовах функціонування сучасної традиційної культури. Як пише Б.Посацький: "...місто з часу свого виникнення і просторового формування є елементом розселення і одночасно джерелом розповсюдження специфічного міського зразка і способу життя у позаміське (переважно сільське) середовище..."⁹.

Культурні штампи вироблені містом продовжують притягувати до себе все нових мешканців. Під час опитування в Білорусії респондентам задавали питання чи захочуть вони переїхати в місто якщо в селі вони отримують роботу та високі соціальні стандарти. Виявилось, що кожен 5 опитаний, переважно молоді люди, мріяли про переїзд до міста¹⁰. Людей до міста тягне не тільки через занепад економіки, але й той особливий стиль міського життя, який продукується містом та поширюється на оточуючу сільськогосподарську округу. В сільському середовищі з'являються нетипові елементи міського стилю життя, які викликані не трансформацією житлових та професійних умов, а сліпим копіюванням. Безумовно, наслідки такого впливу мають стати предметом сучасних етнологічних досліджень.

Звичайно, цей процес оборотний. Не тільки місто підкорює своїх неофітів, змінюючи їхній стиль життя, поведінку, культурні установки тощо. Відбувається й обернений процес, адже й мігранти адаптують середовище до своїх потреб. Російська дослідниця Н.Дмитрієвська писала, що в 1970-х роках у Франції відбувалися дослідження, метою яких було в'янити яка кількість мігрантів може інкорпоруватися в місто, розчинитися в ньому. Виявилось, що це лише приблизно 14%¹¹, оскільки інші намагаються підлаштувати місто під свої традиційні побутові практики.

Міське середовище не є уніфікованим простором, розкресленим немов на ватмані архітектора червоними лініями та плямами забудови. Городянин постійно бере участь у калейдоскопі культурних переживань, що пов'язані із оточуючим світом і які детерміновані просторовими опозиціями. "Багатолітні спостереження Р.Баркера та його колег показали, що міське середовище для його мешканців ніколи не буває суцільним та однорідним, а завжди складається із набору просторово-поведінкових комплексів, що прив'язані до окремих ділянок території... Городянин, як виявилось, уявляє себе й реально формує своє перебування в місті не інакше як пристосовуючись до таких "середовищ"¹².

Таким чином, в буденному світі щоденного руху в місті, людина проходить через десятки таких територій, самотужки освоюючи їх, часто всупереч задумів архітектора. Так, міський парк із зони відпочинку може перетворитися на маргінальний простір, особливо в нічний та вечірній час, в той же час стоянка навпроти "стікляшки" на улюблене місце відпочинку та активних міжособистісних комунікацій. Така особиста асиміляція місцевості базується на універсальних моделях сприйняття людиною просторових координат. Кожен архітектурний об'єкт сприймається із певними конотаціями, що залежить від висоти, колористики, загальної композиції та інших параметрів. В результаті такого культурного засвоєння мікрооб'єктів на карті міста, формуються нові асоціативні назви, легенди, заборони тощо. Цей процес умовно й можна було б назвати етнологією місця.

Засвоєння міста відображається насамперед у творчості людини – фольклорі, графіті, вуличній моді тощо. Сьогодні міська культура в очах етнологів дефрагментована, розбита на маленькі шматочки, оскільки важко охопити такий складний організм як сучасне місто. Найбільш активно досліджуються молодіжні субкультури міста. Починаючи від відомою праці Т.Щепанської¹³, до сьогодні, інтерес до цієї проблематики все зростає. Загалом підсумки цього напрямку в російській історіографії підбиті в невеликій статті Д.Громова¹⁴. Над цієї темою активно працюють і українські дослідники молодшої генерації – М.Красіков, Н.Аксьонова, О.Забловський та інші.

Однак згадуючи дослідження міського фольклору, варто внести певні зауваження. Вивчення професійного сленгу, жаргону, балад, легенд, пісень тощо окремих вікових та корпоративних груп відбувається без зв'язку із середовищем їх побутування. Власне, відбувається вивчення фольклору окремих груп міського населення, яке неможливо назвати міським фольклором як таким.

Фольклор міста буде напряму пов'язаний із конкретним предметно просторовим середовищем. Поле цих досліджень є надзвичайно широким. Це і топонімічні легенди, оскільки народження міста усвідомлюється, не як збіг політичних та соціально-економічних обставин, а як запрограмований акт, що знаходить своє відображення у широкому пласті народних легенд пов'язаних із виникненням назви міста, або окремої його частини. Також легенди пов'язані із наявністю цілого ряду сакральних точок – церков, монастирів, некрополів тощо, які активно включені у міський простір, а внаслідок активних містобудівних процесів можуть змінювати своє функціональне використання, зберігаючи сакральне значення. Ми можемо помітити, що

навіть при досить щільній та однотипній забудові міста ХХ ст. людина намагається надати окремим будинкам або кварталам певного індивідуального значення. Звичайно, в містах відбулася десакралізація будинку як просторового об'єкту. Однак, чи зникли архаїчні уявлення людини про дім як особливе місце, в якому реалізовані ключові просторові опозиції? Міське середовище наповнене легендами про замуровані жертви, привидів, що мешкають в багатоповерхівках, "нечистих" квартирах та будинках тощо. В багатоквартирних будинках "живуть" полтергейсти та "барабашки", що час від часу нагадують своїм "сусідам" виттям, пересуванням предметів, моторошними звуками тощо. Набір таких персонажів та оповідей про них досить типовий і має свої закономірності, однак майже завжди прив'язаний до певного матеріального об'єкту – будинку, квартири, району тощо. Наприклад, японські міста, одні із найбільших у світі, густо "заселені" привидами, монстрами, видіннями, що спокійно співіснують із величезними хмарочосами, найрозвинутішим міським транспортом та новітніми технологіями¹⁵.

Інший важливий аспект проблеми – побутова культура городян. Задоволення своїх щоденних потреб в міському просторі буде відрізнятися від традиційної практики. Часто тип поселення та рівень урбанізації в цілому по країні визначає інтенсивність етнокультурних процесів у місті¹⁶. Якщо класична етнологія стверджувала, що побутові особливості формуються як результат етногенетичних процесів і напряду пов'язані із традиційними основами життєдіяльності етносу, то в сучасному місті повсякденне життя людини буде визначатися середовищем його існування. Протягом століть, пристосовуючись до природно-кліматичних умов, людина виробляла свою специфічну систему задоволення побутових потреб, яка є основою життєдіяльності етносу. В місті ми спостерігаємо подібну ситуацію – людина також пристосовується до антропогенного ландшафту, який вона ж і продукує.

Особливість міського середовища полягає в тому, що місто не тільки задовольняє але й формує нові потреби людини. Саме ця властивість дозволяє згладити певний конфлікт, коли новоприбулі мігранти не знають, що вони можуть вимагати від нового місця проживання, а молоде місто не знає, що воно може дати своїм мешканцям¹⁷. Саме тому, архітектори та теоретики містобудування розглядають урбанізований простір як набір функцій, що знаходяться у певній послідовній залежності одна від одної. Наприклад, розвиток міського транспорту залежить від мобільності населення та його компактності проживання, що в свою чергу пов'язано також із побутовими практиками оскільки від форми житла (одноповерховий приватний будинок, окрема квартира, місце в гуртожитку) багато в чому й буде залежати специфіка задоволення повсякденних потреб людини.

Використання методів анкетування, хронометражу робочого та вільного часу людини, дозволили створити повну картину повсякденного життя людей в умовах сучасного великого міста. Якщо в традиційній культурі основні побутові зусилля родини припадають на робочі дні тижня, перетворюючи вихідний на час святкового "байдикування", то в міському середовищі, навпаки більшість домашніх справ відкладають на кінець тиждень. Однак вивчення побуту тільки за матеріалами обстеження бюджетів часу є однобоким. Необхідно відтворити повну картину матеріального світу домашнього господарства мешканців міста – житло, одяг, система харчування. Насамперед, необхідно використати обстеження домашнього господарства, його технічного оснащення, побутування різноманітних приладів, удосконалення домашнього начиння тощо. Потрібно також мати уявлення про сімейно-родинні відносини – особливості виховання дітей, розподіл хатніх обов'язків в родині. Зрозуміло, що в урбанізованому світі чоловіки отримують суттєві привілеї, оскільки значна частина "суто чоловічої праці" – ремонт будинку, турботи з опалення, прибирання снігу тощо усупільнені й виконуються професіоналами. В результаті чоловіча частина міського населення більш активно включається у побутове життя своєї родини. В останні роки чоловіки ширше залучаються до таких, ще зовсім нещодавно "табуированих" робіт, як прибирання, приготування їжі, прання, догляд за дітьми. Таким чином, патріархальним родинним відносинам у міському соціумі залишається усе менше місця.

Таким чином, ми маємо справу із цілком осібним способом життя який можна назвати міським стилем життя, або в ширшому значенні міською культурою. Цей специфічний стиль формується в умовах творчого засвоєння людиною навколишнього антропогенного ландшафту.

- ¹ Павлюк С. Етнічна самоідентифікація сучасного українського міста: тенденції і прояви / Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ століття / Гол. ред. Павлюк С.П. – Івано-Франківськ., 2004. – С. 8.
- ² Шкутяк З. Івано-Франківськ в контексті етнокультурних процесів українських міст / Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ століття / Гол. ред. Павлюк С.П. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 9.
- ³ Етнологія града у Црної гори: радовиса округла стола, Подгорица 16 новембар 2006. – Подгорица: Црногорска академија наука, умјетности, 2009. – 303 с.
- ⁴ Скляр В. Етномовні процеси в українському просторі: 1989 – 2001 рр. – Харків, 2009. – С. 265.
- ⁵ Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. – К., 1988. – С. 52.
- ⁶ Борисенко М. Житло і побут міського населення України у 20 – 30-х рр. ХХ століття. – К., 2009. – С. 16 – 18.
- ⁷ Труфанов И. Проблема быта городского населения СССР. – Л., 1973. – С. 47.
- ⁸ Глазычев В. Культурный потенциал города / Культура города: проблемы качества городской среды. Сб. науч. тр. – М., 1986. – С. 16.
- ⁹ Посацький Б. Простір міста і міська культура (на зламі ХХ – ХХІ ст.) – Львів, 2007. – С. 37.
- ¹⁰ Беларусь. Сучасныя этнакультурныя працэсы. – Мінск, 2009. – С. 65.
- ¹¹ Дмитриевская Н. Образ города: эссе к проблеме синтеза наук // Телескоп. – 1998. – № 6. – С. 30.
- ¹² Коганов Г.З. Особенность городской среды / Культура города: проблемы качества городской среды. Сб. науч. тр. – М., 1986. – С. 96.
- ¹³ Щепанская Т.Б. Символика молодежной субкультуры: Опыт этнографического исследования системы 1986 – 1989 гг. – СПб., 1993.
- ¹⁴ Громов Д. изучение молодежных субкультур России: современное состояние проблемы // Этнографическое обозрение. – 2008. – № 1. – С. 3 – 7.
- ¹⁵ Росс Катриэн. Япония сверхъестественная и мистическая. Духи, призраки и паранормальные явления. – М., 2005.
- ¹⁶ Этнические процессы и образ жизни: на материалах исследования населения городов БССР. – Минск, 1980. – С. 191.
- ¹⁷ Дукельский В. Город как источник культуры / Культура города: проблемы качества городской среды. Сб. науч. тр. – М., 1986. – С. 68.

Автор декларує використання екологічних методів і підходів при вивченні сучасної культури городского населення України. Городское пространство рассматривается как специфическая среда обитания человека, которая влияет на повседневную жизнь горожан.

Ключевые слова: городское население, среда, городская культура, этноэкология.

Author declares the use of ecological methods and approaches in the studying of contemporary urban culture. Urban space is regarded as a specific environment of human existence that influences the daily life of citizens.

Key words: urban environment, urban culture, ecological approach.

ТОРГОВО-ФІНАНСОВА АКТИВНІСТЬ ДВОРЯНСТВА ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (друга половина XVIII – початок XX ст.)

На підставі архівних матеріалів розглядається вплив дворянського стану південноукраїнських губерній Російської імперії на розвиток торгової та фінансової галузей регіону в другій половині XVIII – на початку XX ст.

Ключові слова: дворяни, торгівля, ярмарки, судноплавство, капітал, банки.

В економічному розвитку Півдня України брали участь представники різних верств населення краю, зокрема і дворянство. Перебуваючи в привілейованому становищі, дворяни мали можливість реалізувати свої економічні домагання. З позицій сьогодення, не хотілось би продовжувати лінію вульгарного ставлення до дворян як до відверто негативного явища. Не можна оцінювати всіх представників цього стану як царських сатрапів і кріпосників. Історичні долі багатьох представників цієї верстви гідні дослідження, аналізу, і що найважливіше – об'єктивних оцінок, оскільки роль дворян у торгово-фінансовій сфері в південноукраїнських губерніях Російської імперії у другій половині XVIII – на початку XX ст. дослідниками фактично не розглядалася.

Окремі аспекти торгово-фінансової діяльності дворянства висвітлені в роботах І.Анцупова, Я.Водарського, В.Томульця. Серед робіт новітнього часу потрібно відзначити роботи донецької дослідниці Н.Темірової, присвячені соціально-економічній еволюції поміщицьких господарств Півдня України. Молдавська дослідниця Н.Абакумова-Забунова, розглядаючи питання, пов'язані з життям російського населення у містах Бессарабії XIX ст., зупиняється на пріоритетних напрямках господарської діяльності місцевих дворян.

Дана стаття покликана з'ясувати регіональні особливості торгово-фінансової діяльності дворянства південноукраїнських губерній Російської імперії, виявити фактори, які сприяли або гальмували розвиток зазначених сфер у регіоні; визначити роль дворянства в процесі становлення означених галузей.

Поряд з активною позицією дворянства в розвитку сільського господарства і промисловості у другій половині XVIII – на початку XX ст. на теренах Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Бессарабської губерній аристократи брали участь у становленні фінансових і торгових закладів регіону.

Поряд з купецтвом дворянство південноукраїнських губерній ще з середини XVIII ст. займалося торгівлею. Так, наприклад, у середині XVIII ст. усі крамниці й комори Новомиргороду торгували крамом і на кошти Хорвата, а купці були його "сидельцями". Підполковник Константинов у 1769 р. продавав мешканцям Лебедина волів. Секунд-майор К.Попов торгував хутром, брав боргові розписки, надавав позики. Капітан Караган заснував торгову компанію, яка вивозила віск, мед, хутро, вовну за кордон¹.

Активну участь у торговельних операціях брали українські дворяни – колишня козацька старшина. 1756 р. хорунжий Глебов відрядив до Сілезії на продаж 40 голів волів; 1761 р. ротмістр Іванченко мав для продажу 276 голів овець; 1763 р. сотник Гегела взяв на себе постачання до Єлисаветградської фортеці 3 333 чвертей вівса на суму 2 833 крб. Факти свідчать, що практично вся козацька старшина прагнула займатися торгівлею, і без перебільшення можна сказати, що кожний сотник здійснював торговельні операції. Така активність з боку дворянства спричинила зростання напруги у відносинах з купецтвом, яке скаржилося,

що дворяни й офіцери займаються їх справою – торгівлею, і що відсутність чіткого визначення права на торгівлю призводить до зіткнення інтересів купецтва та дворянства.

У 1802 р. закордонна торгівля хлібом та вовною через Одесу принесла більше 1 млн. крб. Серед перших підприємців міста, власників торгових будинків були: барон І.Рено, граф П.Потоцький, граф Моченіго, барон Огер та інші місцеві аристократи².

У 1827 р. усім дворянам імперії, і спадковим, і особистим, які не знаходилися на державній службі, було надано право записатися до купецьких гільдій, займатися торгівлею, відкривати фабрики та заводи в містах. Документи, які є в нашому розпорядженні, свідчать, що певна частина південноукраїнських дворян скористалася цим правом. Вони купували купецькі свідоцтва й займалися торговельно-промисловою діяльністю.

Наприклад, у списках торговців м. Кишинєва за 1842 р. серед купців 3-ї гільдії зазначено прізвище генерал-майора Черемісінова, який мав власний скляний завод (виготовляв скло для вікон) і торгову крамницю для продажу своєї продукції. Підполковник Зубков, губернський секретар Недсикович також були приписані до цієї групи й займалися торгівлею дровами. У 40-х рр. ХІХ ст. до регіональної влади зверталися дворяни Н.Петрино, І.Кешко, Д.Чолаков з клопотанням видати їм свідоцтва для запису у купецький стан³.

Майже кожен дворянин намагався отримати дозвіл на проведення на його землях ярмарку. Наприклад, у 1824 році дворянка Г.Туманова (Тираспольський повіт) звернулася до губернського правління з клопотанням дозволити їй проведення ярмарку⁴. У 1824 р. з аналогічними проханнями до обласного уряду звернулися дворяни С.Марков (Ольвіопольський повіт), А.Юрчевський (Ольвіопольський повіт), Г.Савицький, М.Гросу, Е.Сенкевич (Херсонська губернія).

У переліку експортованих сільськогосподарських продуктів хліб посідав перше місце: на нього у 1861 – 1865 рр. припадало 33%, а в 1891 – 1895 рр. – 48% усієї вартості товарів, що вивозилися з Росії. Катеринославські дворяни брали активну участь у зовнішній торгівлі, зокрема хліботоргівлі. Вони відправляли за кордон також великі партії худоби, сало та інші товари. Особливо виділявся своєю хазяйновитістю капітан Карачон. Він спромігся дістати дозвіл на створення компанії для експорту з Новоросійської губернії худоби, меду, вовни, воску, льону та імпорту горілки з Польщі, бавовняних, шовкових і полотняних тканин із Німеччини⁵.

Основна торгова діяльність дворянства Херсонської губернії була зосереджена майже виключно в Одесі, на неї припадало понад 93% загального торговельного обігу губернії. Значними торговими центрами вважалися Миколаїв, Херсон, Єлисаветград. Основна маса дворянських маєтків постачала зерно на ринок, і головною для них була не ціна, а кількість продукції.

Новим у господарській діяльності дворянства регіону було виникнення торговельно-промислових об'єднань з виробництва та збуту сільськогосподарської продукції. Згідно з "Довідником акціонерних і торговельних домів Російської імперії" у 1900 р. на Катеринославщині діяло 84, на Херсонщині – 49, у Бессарабії – 24 акціонерних товариства⁶. Й хоча основну роль у заснуванні більшості акціонерних товариств відігравав іноземний та купецький капітал, дворяни також були представлені у складі акціонерів. Таким чином, торгівля посідала чільне місце в підприємницькій діяльності дворянства, помітно впливаючи на розвиток аграрного сектору регіону. Сформовані українські ринки і наявність портів сприяли залученню південних губерній до економічної системи Російської імперії.

Аналіз розвитку мережі торгових домів дозволяє з'ясувати і соціальне походження їх власників напередодні революції 1905 – 1907 рр. Так, у Катеринославській губернії діяло 20 торгових домів, власниками яких були 55 підприємців. Серед них: 23 особи купецького стану, 1 спадковий почесний громадянин, 5 міщан, 3 селянина, 2 дворян, 21 представник інших станів. Очевидно, дворяни не брали активної участі у регіональній торгівлі.

Для розширення економічних зв'язків і торгівлі важливе значення мають шляхи сполучення і транспорт, особливо залізничний. У 1863 р. була збудована перша залізнична колія між Одесою і Парканами, у 1864 р. – між Одесою і Балтою. Прискореними темпами будуються залізниці у південноукраїнських губерніях у 70 – 80-х рр. ХІХ ст.: Козловсько-Воронезько-Ростовська (1868 – 1871), Курсько-Харківсько-Азовська (1869), Костянтинівська (1872), Лозово-

Севастопольська (1873), Фастівська (1876), Донецька (1878) та інші. Швидкі темпи зростання протяжності залізниць наприкінці XIX ст. були викликані значними перевагами у порівнянні з іншими видами транспорту.

Дворяни-підприємці не залишилися осторонь проблем розбудови транспортної інфраструктури регіону, яка сприяла поглибленню товаризації господарств, спеціалізації регіону, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, укріпленню торговельних зв'язків у масштабах всієї країни. Ще в 40-х роках XIX ст. в Одесі було створено спеціальний комітет з поліпшення шляхів, більшість членів якого склали місцеві дворяни. Засновниками Одеської залізниці були відомі російські дворяни і сановники Строганов, Толстой, Долгорукий, польські магнати Браницький, Ржевуський, Собанський, німецькі барони Адлерберг і Унгерн-Штернберг.

Беручи участь у створенні транспортної мережі краю, дворяни не забували й про свої прибутки. Так, барон К.К.Унгерн-Штернберг на будівництві Одеської залізниці отримав 5 млн. прибутку, ставши її підрядчиком⁷. У 1913 – 1914 рр. брати Сінадіно і Сирбу виклопотали концесію на спорудження двох залізниць: Бельці – Орґеєв – Кишинів – 148 верст, Орґеєв – Канари – 188 верст. Розвиток залізничного транспорту значно розширив економічні зв'язки південно-українських губерній з внутрішнім ринком, з центральними промисловими губерніями, європейським ринком.

Ще в першій половині XIX ст. царський уряд звернув увагу на розвиток судноплавства, тим більше, що природно-географічні фактори сприяли його розвитку у південноукраїнських губерніях. Херсонська губернія виконувала функцію "воріт" України в Європу, була важливим осередком внутрішньої торгівлі й кораблебудування. Херсон і Одеса стали важливими осередками зовнішньої торгівлі. На етапі становлення галузі досить помітну роль відіграли дворяни.

16 травня 1833 р. було видано царський указ про створення в Одесі "Чорноморського товариства пароплавства". Уряд віддав у розпорядження товариства три своїх пароплави. До середини XIX ст. Одеса вже вважалася значним комерційним центром, який за розвитком торгівлі та рівнем прибутків посідав третє місце в імперії, після Петербурга та Москви. У середині XIX ст. у Феодосії почалося спорудження порту. Нововоронцовка стала ринком збуту сільгосп-продуктів з маєтків М.Воронцова та навколишніх дворян. З пристані відправляли хліб до Херсона, Миколаєва, Одеси.

У 1856 р. з ініціативи генерал-ад'ютанта М.Аркаса та дійсного статського радника М.Новосельського було створено Російське товариство пароплавства і торгівлі (РТПіТ). Однією з найбільших акціонерних компаній вважалася також Російське транспортне та страхове товариство. Цю організацію утворено в 1888 р. з основним капіталом у 500 тис. крб. А 1893 р. капітал фірми складав уже 3 млн. і був поділений на 30 тис. акцій по 100 крб. кожна. Правління знаходилось у Петербурзі, а головна контора – в Одесі. Основними акціонерами були В.Е. та Є.Н.Морозови (мали 2 505 акцій), а також підприємці та фінансисти України Л.Бродський та Є.Рафалович⁸.

Безпосереднім засновником першої російської судноплавної компанії на Дунаї – Чорноморсько-Дунайського пароплавства – був надвірний радник князь Юрій Євгенович Гагарін, який, як і інші дворяни краю, став великим капіталістом-підприємцем Бессарабії. Представник родовитого російського дворянства, він, уже немолодий, але енергійний і працьовитий, одружився з молододою княгинею Ольгою Скарлат-Стурдзою – власницею багатьох десятків тисяч десятин землі в Бессарабії. Покращивши цим свої фінансові справи, князь Гагарін заснував в Ізмаїлі торговий дім "Князь Гагарін і К^о". Свої хліботоргові контори князь відкрив у Рені, Ізмаїлі, Акермані, Одесі, головна хліботоргова контора Гагарінського торгового дому разом зі складами знаходилась у Кілії. В 1886 р., відповідно до загальноімперських тенденцій князь Гагарін реорганізував РДП і створив акціонерно-пайове транспортне підприємство – Чорноморсько-Дунайське пароплавство.

Основний капітал Чорноморсько-Дунайського пароплавства становив 655 тис. крб. (2 620 акцій). До членів його правління, згідно з §49 Статуту, могли обиратися тільки ті особи, які володіли не менше 40 акціями⁹. Згідно з даними за 1891 р., пайовиками пароплавства були такі відомі представники російського й українського капіталу, як брати Морозови, П.Третьяков, М.Терещенко та ін. Серед пайовиків було чимало південноукраїнських дворян: Г.Гагарін-Стурдза, І.Крісті, М.Леонард, К.Леонард, Альвін Лерхе, брати Демидови.

В сфері морського транспорту дворянству приходилось постійно конкурувати з купецтвом, і на початку ХХ ст. перевага буржуазії стала очевидною. За підрахунками дослідника О.Шляхова, дворянам і чиновникам належало лише 12,3% парових суден південних пароплавних компаній, в той час як купецтву – майже 80%¹⁰.

На початку ХХ ст. у комерційному мореплавстві Півдня України виникла нова тенденція – залучати до управління компаніями дворян – чиновників різних міністерств або представників генералітету. Так, правлінням РДП керував віце-адмірал О.Кашеринінов. Першим керуючим справами був підполковник О.Тімот, а з 1906 р. – генерал-майор М.Черкасов, потім – М.Єрмаков. Найбільш відомі акціонери серед судновласників Чорноморсько-Азовського басейну на початку ХХ ст. – доктор медицини Я.Каган, який мав 300 акцій, князь К.Горчаков (290 акцій), граф М.Остен-Сакен (225 акцій), графиня Н.Толстая (212 акцій).

Щодо представників дворянської верстви, за рахунок яких рекрутувався склад судновласників Новоросії, то потрібно відзначити, що їхня частка поступово скорочувалася через складну адаптацію до нових соціально-економічних умов життя. Дворяни прагнули до участі в тих формах підприємництва в торговому флоті, які б не вимагали при цьому особистої участі.

Історичний досвід доводить, що перехід до ринкових відносин неможливий без створення дієвого фінансового ринку. Добре налагоджена фінансова система є важливим чинником формування цивілізованих економічних відносин. На рахунках дворян зберігалися накопичення, котрі дозволяли існувати на відсотки з капіталу. Дворяни мали змогу брати у державних банках цільові кредити, наприклад, меліоративний кредит, який до 1905 р. активно використовувався для побудови приміщень, створення підприємств для переробки продукції, закупівлі племінних тварин.

Дворяни не лише сподівалися на фінансову допомогу з боку держави, а й самі проявили себе в фінансовій сфері. Після реформ 60 – 70-х рр. на Півдні України відбулася так звана "засновницька лихоманка". Тоді було відкрито багато промислових підприємств та акціонерних банків. У другій половині ХІХ ст. тільки в Одесі з'явилося більше десяти нових банків і кредитних товариств. Крім Державного банку, наприклад: Земський банк Херсонської губернії (1865 р.), Товариство взаємного кредиту (1868 р.), Одеський комерційний банк (1870 р.), Одеське кредитне товариство домовласників (1872 р.), відділення Московського торговельного банку (1875 р.), Одеський дисконтний банк (1879 р.), Торговельно-промисловий банк (1889 р.), Бессарабсько-Таврійський земельний банк (1872 р.).

Незважаючи на те, що дворяни володіли офіційним правом на заміщення "посад директорів та їх товаришів у громадських міських банках"¹¹, у банківській справі вони масової участі не брали. Зокрема, ініціаторами і засновниками Земського банку Херсонської губернії стали колишній губернський предводитель дворянства Касинов, дворяни-землевласники Сухомлинов, Чижевич, Бірара. У 4 державних банках Одеси дворяни також були в управлінні. Керував філією Дворянського земельного банку дійсний статський радник О.Сухотін.

Уповноваженим відділу фінансів Бессарабсько-Таврійського земельного банку працював дійсний статський радник К.Кухта, членом правління був дійсний статський радник Г.Свіргіогу. Земський банк Херсонської губернії очолював дійсний статський радник Є.Еліат. Директорами були дворяни А.Нестеренко та В.Антонович. До наглядової ради входив П.Новицький, а очолював її предводитель Херсонського дворянства барон М.Рено. Управителем Селянського поземельного банку служив дійсний статський радник О.Сухотін¹². В даному випадку ми спостерігаємо дуже цікаве явище: філії Дворянського земельного банку та Селянського поземельного банку розташовувалися за однією адресою та очолювались однією людиною. Крім того, товаришем (заступником) директора Одеського міського громадського банку працював Олександр Михайлович де-Рибас. Подібна ситуація була й у таких закладах дрібного кредитування, як земські каси, кооперативні заклади та союзи, де дворяни складали лише 0,7%, проте обіймали керівні посади.

Значний внесок у розвиток кредитних установ південного регіону зробили брати Олександр Григорович (1807–1872) та Микола Григорович (1811 – 1892) Тройницькі, чий давній дворянський рід походив з Полтавської губернії. Олександр Григорович Тройницький був ад'юнктом ліцею з фізико-математичних дисциплін, редактором "Одеського Вісника" в 1834 –1857 рр.,

пізніше став таємним радником, сенатором, заступником міністра внутрішніх справ, членом Державної ради.

Відразу після створення головної кредитної установи імперії – Державного банку – Микола Григорович Тройницький брав активну участь в роботі його відділення в Одесі. З 1862 р. він обіймав посаду одного з двох директорів, а з 1864 р. керував Одеською конторою Державного банку. Водночас М.Тройницький з 1882 р. був головою правління Одеського товариства взаємного кредиту. Закінчив кар'єру Микола Григорович дійсним статським радником, був членом багатьох комітетів і благодійних товариств регіону¹³. В правлінні багатьох Одеських банків брали участь дворяни регіону – Вучин, Побутов, Рафалович, Ефрусі, Раллі.

Модернізаційні процеси в аграрному секторі ставили дворян-землевласників у скрутне становище, деякі з них розорялися, будучи нездатними до організації господарств на ринковій основі через відсутність необхідних ресурсів, інші заставляли свої маєтки в пошуках грошових ресурсів. У середині 90-х рр. південноукраїнські дворяни отримали 51 млн. крб. сріблом позики під довготермінову заставу 52% площ своїх земель. Усього за 1883 – 1916 рр. дворяни Півдня України у земельних банках отримали кредитів на суму 111 млн. крб.¹⁴.

На початку ХХ ст. незважаючи на кількісне збільшення представників недворянських станів у керівництві фінансовими установами краю, дворяни не лише зберігають за собою попередні керівні посади, а й отримують нові – вони очолюють уже 70% фінансових установ краю. Це свідчить, що попри всі зміни, які відбувалися в Російській імперії протягом ХІХ – на початку ХХ ст., дворянство південноукраїнських губерній йшло в авангарді капіталістичних перетворень, не лише зберігаючи "status quo", а й розширюючи свій вплив.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3806. Особистий фонд Н.Д.Полонської-Василенко (1901 – 1943 рр.). – Оп. 1. – Спр. 9. Робота "Склад людності Новосербських полків". – Арк. 18, 19, 194.

² Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – Одесса, 1881. – С. 80.

³ Національний архів Республіки Молдова (м. Кишинів). – Ф. 88. Бессарабське дворянське депутатське зібрання (1822 – 1917 рр.). – Оп. 1. – Спр. 1202. Прошение дворянина Н.Петрино о выдаче ему свидетельства для записи в купеческое сословие (9 ноября 1846 – 30 октября 1847 гг.). – Арк. 1 – 13.

⁴ Державний архів Одеської області. – Ф. 1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (1828 – 1874 рр.). – Оп. 190. – Спр. 7. О дозволеніи помещице Тираспольского уезда Анне Тумановой иметь в местечке ее ярмарки (за 1823 р.). – Арк. 2 – 3.

⁵ Темірова Н. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – С. 233.

⁶ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов: в 2 т. / Под. ред. В.А.Дмитриева – Мамонтова. – СПб., 1905. – Т. 2. – 783 с.

⁷ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / Відп. ред. В.Г.Сарбей; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – С. 103.

⁸ Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну (90-ті рр. ХІХ ст. – 1914 р.). – Дніпропетровськ, 2003. – С. 38.

⁹ Шевченко А.М. Розбудова південноукраїнських морських портів у другій половині ХІХ ст. // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – 2007. – Вип. 22. – С. 33.

¹⁰ Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну (90-ті рр. ХІХ ст. – 1914 р.). – Дніпропетровськ, 2003. – 366 с.

¹¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (1796 – 1916 рр.). – Оп. 45. – Спр. 492. – Ч. I. Про надання дворянам права участі у заміщенні посад директорів та їх товаришів громадських міських банків, а також бути обраними на ці посади. – Виписка з офіційного додатку до газети "Північна Пошта", № 225. – 1864 р. – Арк. 1.

¹² Вся торгово-промышленная Одесса. Адресно-справочная книга на 1914 год. – Одесса, 1913. – 524 с.

¹³ Памятная книжка Одесского градоначальства на 1879 г. – Одесса, 1878. – С. 104.

¹⁴ Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец ХІХ – 1914 г.). – М., 1992. – С. 146 – 147.

На основе архивных материалов рассматривается влияние дворянского сословия южно-украинских губерний Российской империи на развитие торговой и финансовой сфер региона во второй половине XVIII – начале XX вв.

Ключевые слова: дворяне, торговля, ярмарки, судоходство, капитал, банки.

On the base of archival documents the influence of noblemen of the Southern Ukraine provinces of Russian empire on the development of trade and financial spheres in the region in the second half of the XVIII – beginning of the XX century is analyzed.

Key words: noblemen, trade, finances, commercial activity, fair, navigation, capital, banks.

ПОПОВНЕННЯ ОСОБОВОГО СКЛАДУ 34-го КОРПУСУ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ НА ПОЧАТКУ УКРАЇНІЗАЦІЇ З'ЄДНАННЯ

У статті розглядаються питання українізації 34-го корпусу російської армії, якість бойової підготовки і морально-психологічний стан поповнення, яке вливалось в його склад
Ключові слова: 34-й корпус, українці, солдати, офіцери, поповнення, бойова підготовка.

Українізація 34-го армійського корпусу – важливий сегмент українського військового руху 1917 року. З українізацією корпусу пов'язували свої надії як командування російської армії, так і українські військові лідери. Ефективність проведення українізації корпусу, його боєздатність напряму залежали від кількості і якості поповнень вояків-українців, які поступали в його склад із тиллових округів.

Поповнення 34-го армійського корпусу українськими бойовими резервами не знайшло достатнього висвітлення в історіографії. Фрагменти проблеми частково відображені у роботі М.Френкіна¹. Епізодично її торкаються В.Голубко², В.Горелов³, Г.Папакін⁴, Я.Тинченко⁵. Сьогодні тема залишається поза увагою вітчизняної і зарубіжної історіографії. Між тим, дослідження заявлених сюжетів дозволить поглибити знання про український національно-визвольний рух, наповнити суттю висвітлення процесу українізації в російській армії у 1917 році.

До початку українізації 34-го армійського корпусу українці-військові нагромадили певний досвід спрямування поповнень в частини, які стали на шлях українізації весною-літом 1917 року. За практикою російської армії резерв для фронтових частин готували у запасних полках тиллових округів. За рознарядками військового міністерства та Генерального штабу поповнення направлялися на фронт у вигляді маршових рот. На початку 1916 року за рішенням Ставки Верховного Головнокомандування тиллові полки були приписані до дивізій і корпусів діючої армії. Так, зокрема, на 14-й запасний полк покладалося завдання забезпечувати бойовими резервами 34-й армійський корпус.

Начальник кабінету військового міністра підполковник Барановський повідомив (25.05 1917 р.) Ставку Верховного Головнокомандування про те, що військовий міністр О.Керенський дозволив формувати українські маршові роти для поповнення трьох корпусів (6-го, 17-го та 41-го), які були визначені Головнокомандуючим Південно-Західним фронтом для українізації⁶. Міністр зауважував, що у фронтові частини "...маршрути, по можливості, впливаються не роздроблюючись, цілими одиницями"⁷.

Долею українських поповнень опікувався Український Генеральний Військовий Комітет (УГВК). Він обрав тактику регулювання притоку українських резервів на фронт, концентрації їх на Південно-Західному фронті у корпусах, визначених для українізації.

У червні 1917 року для поповнення діючої армії на всі фронти прибуло 697 маршових рот піхоти загальною чисельністю 138 000 солдат. Майже половина із них - 315 рот припадала на Південно-Західний фронт⁸. До початку червневого наступу на цей фронт було скеровано 70 маршових рот, склад яких на 3/4 був українським⁹. З українськими маршовими ротами на фронти прибуло понад 50 тисяч чоловік¹⁰. Під час наступально-оборонних боїв червня – липня 1917 року УГВК продовжував турбуватися про поповнення українськими маршовими ротами 6-го, 17-го та 41-го корпусів. Комітет спрямував у ці корпуси 138 ешелонів українських поповнень.

Новий оберт у формуванні українських маршових рот спостерігається у липні 1917 року. Це було пов'язано, зокрема, й з українізацією 34-го армійського корпусу.

Наприкінці червня 1917 року Головнокомандуючий Південно-Західним фронтом генерал-лейтенант О.Гутор прийняв "принципове рішення" про доцільність українізації частин 34-го армійського корпусу¹¹. Мова, перш за все, йшла про 153-ю піхотну дивізію, сформовану в

умовах воєнного часу як дивізію "четвертої черги"¹². П.Скоропадський наголошував, що "...це була дивізія останньої формації, яка погано постачалася, незбита і яка нічим доблесним під час останніх боїв себе не проявила"¹³.

У листі до генерал-квартирмейстера штабу Південно-Західного фронту генерала М.Раттеля (26.06 1917 р.) генерал П.Скоропадський, звертаючи увагу на своє розуміння принципів українізації корпусу, підкреслював: "...для мене важливо, якщо українізувати, то щоб це була дійсно українізація, тобто, щоб до мене прийшли люди, які проникнуті ідеєю українства, були б хорошими бійцями, а не різна шваль (дезертири і т.п.), які, прикриваючись всілякими вивісками, думають лише про те, щоб не потрапити під вогонь ворога-німця". Подібні міркування П.Скоропадського поділяв і Головнокомандуючий Південно-Західним фронтом генерал Гутор. Комкор також вважав, що проведення українізації потрібно узгодити з членами Української Центральної Ради – "...якщо вони хочуть мати український корпус, то необхідно одержати не дезертирів, а справжнє поповнення, звернувши увагу, щоб всю каліч вони залишили при собі". Звичайно, слова достатньо категоричні і можуть тлумачитися далеко не однозначно. Проте, підкреслимо, що це слова бойового генерала, який, насамперед, опікувався майбутньою боєздатністю своїх частин. Скоропадський небезпідставно передбачав можливі тертя (вони й проявилися в майбутньому) в процесі поповнення дивізій українцями, а тому навіть не заперечував щоби в корпус були включені "...які-небудь інші мало чисельні дивізії для найбільш швидкого і більш зручного їх поповнення". Він сподівався одержати дозвіл, щоб за його згоди "хоча б в армії вибрати українців із інших неукраїнських корпусів"¹⁴.

17 липня 1917 року начальник штабу 7-ї армії граф Каменській передав у корпус наказ Верховного Головнокомандуючого про українізацію 153-ї піхотної дивізії і відведення її в Меджибізький табір. Зазначимо, що до цього часу штаб 34-го армійського корпусу одержував лише окремі (часткові) вказівки, що стосувалися порядку проведення українізації 153-ї дивізії¹⁵.

Перед відправленням частини 34-го корпусу в Меджибіж передбачалося, що 153-ю дивізію, яка відтягувалась в резерв, на позиціях замінить 104-а піхотна дивізія. У цю ж дивізію виокремлювались не українці 153-ї дивізії. Із 153-ї дивізії в 104-у було передано 4187 російських солдатів. Передислокація дивізії була здійснена в ніч на 19 липня 1917 року. Отже, 104-а дивізія продовжувала знаходитися в першій лінії, а в її склад були переведена значна частина не українців із 153 дивізії¹⁶. Полки ж 153-ї дивізії рушили на станцію Ярмолинці для посадки у залізничні вагони, щоб слідувати за призначенням¹⁷.

Такий перебіг подій збігався з планом Павла Скоропадського щодо схеми проведення українізації корпусу і насиченням його поповненнями. На думку комкора, запроектоване при переміщенні в Меджибіж розформування 104-ї дивізії для українізації, яке полягало у виокремленні солдатів і офіцерів не українців в інші корпуси, було б "нежелательным и вредным для общего дела". Він пропонував, на відміну від порядку українізації 153-ї дивізії, вводити українське поповнення в 104-у дивізію поступово. З пропозицією комкора погодився командуючий 7-ю армією генерал Селівачов¹⁸.

Через декілька днів ситуація суттєво змінилася. Черговий генерал штабу Південно-Західного фронту 21 липня повідомив Український Генеральний Військовий Комітет, його представника при штабі Південно-Західного фронту поручика П.Скрипчинського, чергових генералів штабів 7-ї і 11-ї армій про те, що серед 10 дивізій, які підлягали українізації, значилися й 104-а та 153-я дивізії 34-го корпусу з усіма частинами, які входили в його склад¹⁹. Того ж дня начальник штабу 7-ї армії передав командирі 34-го корпусу наказ Головнокомандуючого Південно-Західним фронтом про відведення корпусу у складі двох дивізій для комплектування в район Меджибожа. У свою чергу командуючий 7-ю армією наказав солдатів, які не підлягали українізації, передати в 113-у піхотну дивізію²⁰. Станом на 24 липня 1917 року в 113-у дивізію підлягали переводу 282 офіцери і 8005 солдатів із 104 дивізії²¹. Частина особового складу із не українців передавалася також у 108-му дивізію, а потім й у весь 41-й армійський корпус²².

У ніч із 24 на 25 липня 1917 року 104-а дивізія була замінена на позиціях частинами 41-го корпусу. Після виокремлення значної кількості не українців вона 26 липня похідним порядком виступила в напрямку Меджибожа²³.

У своїх споминах П.Скоропадський писав: "...членів комітетів, усіх євреїв і великоросів передав в 41-й корпус. Усіх офіцерів я не передав в 41-й корпус, залишивши усіх хороших у

себе, слабкуватих усіх передав, точно так поступив із солдатами, які обіймали посади". Генерал визнавав, що "можливо, з моєї сторони була помилка, але мені було важко відправити цей хороший елемент із корпусу, не влаштувавши його пристойним чином. Це моє рішення створило мені потім купу неприємностей"²⁴.

25 липня генерал Скоропадський прибув у Меджибіж. Штаб корпусу розмістився в меджибізькому замку, а частини корпусу, які прибували, в таборі 12-го корпусу²⁵. Полки корпусу дислокувалися в навколишніх селах. Так, полки 104-ї дивізії розмістилися: 413-й – у селі Шрубки, 414-й – Гречинцях та Западинцях, 415-й – Новокостянтинові, 416-й біля сіл Чаплі та Копитинці. Полки 153-ї дивізії квартирували: 609-й у Іванковцях та Коржевцях, 610-й у Богдановцях, 611-й в селі Гатне й Деражні, 612-й полк в районі села Голосків. Інші частини корпусу перебували: 31-й інженерний полк в Меджибожі, 110-а кінна сотня в Требухівцях, 104-а окрема інженерна рота в селі Головчинці²⁶.

Українські поповнення надсилалися в 34-й корпус вже на етапі його підготовки до українізації. У період липневих боїв у корпус влилися, щоправда, малочисельні поповнення й з українців. Так, 153 дивізія поповнилася 754 українськими солдатами і 17 офіцерами, а два полки 104 дивізії – 150 солдатами²⁷.

УГВК надіслав (11.07. 1917 р.) телеграму полковому комітету 14-го запасного полку, у якій вимагав терміново відправити в 34-й корпус українські маршові роти. Центральна Рада була впевнена, що "...полк виконає свій обов'язок перед Батьківщиною і в такий час, який загрожує загибелі України, ні один українець-воїн не може бути зрадником". Згідно розпорядження військового командування до 16 липня 2400 солдатів українців 14 запасного полку повинні були відправитися на поповнення корпусу в Меджибіж²⁸.

Представник Українського Генерального Військового Комітету прапорщик Потішко звернувся (21.06. 1917 р.) в штаб 34-го корпусу з вимогою видати "...розпорядження про припинення притоку не українців в 14 полк, оскільки українські роти, які прибувають, не вірять, що потрапили в український полк для українського корпусу"²⁹.

Мало втішним було і телеграфне повідомлення (20.07.1917 р.) штабу Південно-Західного фронту про те, що 600 дезертирів направлені в табір Меджибіж³⁰. Звичайно, така інформація сприймалася без ентузіазму командуванням. Безумовно, не складав у цьому виключення і 34-й корпус. Не зважаючи на потребу в поповненнях, такий непевний елемент (навіть його територіальна присутність) не міг в майбутньому позитивно вплинути на процес українізації.

Не зважаючи на певні непорозуміння, на перших порах генерал Скоропадський був задоволений поповненням, яке поступало в корпус. Він згадував: "Українських поповнень майже не було, але ті, які були, представляли собою дуже хороший контингент. У мене була надія. Судячи по цим людям, що українізація дасть дійсно хороший бойовий контингент"³¹.

У тилових гарнізонах ширився рух, спрямований на сприяння українізації 34-го корпусу. Про свою підтримку українізації заявили (22.07. 1917 р.) представники українців Петроградського і Двінського військових округів (171, 176, 262, 285, 296 запасних полків, 1, 2, 3, 4 стрілецьких батальйонів усіх гвардійських частин, кулеметних полків та шкіл кінно-мортирного дивізіону, важкого артдивізіону в Гатчині, 4 важкого дивізіону з Павловська, авіапарку, саперних батальйонів та інших частин). На пропозицію УГВК вони відмовилися від ідеї формування "ударної української бригади" і дали згоду на відправлення їх на поповнення 34-го корпусу³².

Згідно розпорядження штабу Омського військового округу із 3-ї Сибірської запасної бригади 21 – 22 липня були відправлені двома ешелонами в 34 корпус 62 офіцери і 2247 солдатів українців³³. Не виключено, що в окрузі, окрім виконання нарядів на відправлення поповнення, намагалися скоріше позбутися українців. Так, в одній із телеграм підкреслюється, що із Томська в Меджибіж 22.07. відправлений ("по настоянию штаба Омского военного округа") батальйон українців у складі 40 офіцерів і 900 солдатів³⁴.

Певні ускладнення виникали також і з прийомом поповнень у самому корпусі. Так, перебуваючи ще в Сатанові, Павло Скоропадський одержав телеграму № 111734 від виконуючого обов'язки чергового генерала штабу Південно-Західного фронту полковника Винокурова про те, що в корпус надсилається полк імені Грушевського. З цього приводу комкор зв'язався (23.07. 1917 р.) з генерал-квартирмейстером штабу 7-ї армії і просив його знайти можливість утриматися від подібних дій. Мотивацію позиції П.Скоропадського передамо у відповідності

оригіналу документу – телеграфної стрічки прямої розмови. Командир корпусу пропонував: "Не посылать полка в полном составе для влития его в один из наиболее малочисленных полков 153 дивизии с тем, что, конечно, явится вопрос затем о переименовании этого полка 153 дивизии в полк им.Грушевского. Главная причина моего нежелания состоит в том, чтоб отделаться в моем будущем украинском корпусе от всякой политики внутреннего характера. Пр-р Грушевский на Украине. Одни стоят за него, другие против. Наименования полка его именем создаст атмосферу политики столь нежелательной данное время, наше боевое. Если хотят называть украинские полки различными именами пусть дают им название городов-местностей или же имена сошедших в могилу политических, исторических деятелей. Повторяю, я настоятельно прошу полка Грушевского ко мне в полном составе не направлять. Направлять его ко мне с тем, чтобы он был влит в различные полки, если по условию это представляется возможным, я ничего не имею. Об этом я уже просил будучи в Киеве в Украинском генеральном комитете и мне было обещано полка Грушевского в полном составе не вливать"³⁵.

Як бачимо, позиція генерала чітка і зрозуміла. Поповнення мають прибувати в корпус, але не вносити хаотичності в організаційну роботу, не викликати подразнення і не ставати в майбутньому предметом конфронтації на ґрунті ідеологічно-політичних протистоянь. Думається, так поступив би кожний командир, який вболіває за боездатність своєї військової одиниці, з якою він зобов'язаний найближчим часом стати віч-на-віч з ворогом. Робимо ці зауваги виключно тому, що в назві полку фігурує ім'я Михайла Грушевського.

Наголосимо, що генерал Скоропадський не завуальював свого негативного ставлення до можливої політизації корпусу, зокрема, й в українському ключі. Мовою документів це звучить так: "Из разговоров комкора 34 усматривается, что ген. Скоропадский всячески избегал возможности создания среди частей корпуса атмосферы политики внутреннего характера и с этой целью, например, настоятельно протестовал против направления в корпус украинского полка им. Грушевского"³⁶.

Вище військове командування було зацікавлене у швидкому переформуванні корпусу. За задумом генерала Л. Корнілова через місяць з'єднання мало бути у повній бойовій готовності відправлене на фронт. Верховний Головнокомандуючий російської армії 25 липня зробив запит у штаб Південно-Західного фронту (телеграма № 5442) про стан поповнень 34 корпусу³⁷. У Ставку було відправлено донесення начальника фронтового штабу генерала М.Духоніна. Він повідомляв, що 104-а дивізія 34-го корпусу нараховує 6500 багнетів, а 153-я – 4000. Заокруглені цифри дають підстави думати про те, що, ймовірно, цілковитої ясності у цьому питанні в штабі фронту не було. Проте, достатньо важливою була інформація начальника штабу про поповнення, які очікувалися найближчим часом. У корпусі чекали прибуття 54-х маршових рот та окремо 4300 солдатів у складі 158-го запасного полку У той же час генерал Духонін наголошував, що в 11 армію було спрямовано приблизно 160 маршрот, а загальне поповнення для армії складало приблизно 30 тисяч чоловік.

Однак, поповнення особового складу корпусу надходило не по сценарію комкора. Зрозуміло, що диктувати свої умови вищому командуванню він не міг. Український Генеральний Військовий Комітет, в силу свого статусу, також не був у змозі кардинально зарадити у цій справі генералу Скоропадському.

Поповнення прибували хвилеподібно. Тільки за день 27 липня у 153 дивізію влилися 51 офіцер і 5346 солдатів. Поповнення прибуло із 14-го (4 офіцери і 1835 солдатів), 42-го (14 офіцерів і 850 солдатів), 93-го (16 офіцерів і 585 солдатів), 130-го (9 офіцерів і 1005 солдатів), 142-го (3 офіцери і 748 солдатів), 274-го (5 офіцерів і 323 солдати) запасних полків³⁸. Через добу (29.07) в 153-ю дивізію прибули ще 17 офіцерів і 1215 солдатів³⁹. Для 609 полку 153 дивізії було направлено 5 маршових рот – усього 1435 солдатів⁴⁰.

Якість поповнення, не зважаючи на деякі гучні назви формувань, була достатньо низькою. Так, "український ударний батальйон" 204-го запасного полку, який направлявся в Меджибізький табір, був "абсолютно не навчений"⁴¹.

Типовими були приклади, зазначені в донесенні начальника ешелону поповнення № 47149 прапорщика Іщука комкору 34. У корпус прибули 3 маршові роти (16 офіцерів і 585 солдатів 93 запасного полку). Вони склалися із солдатів дострокового призиву 1919 року, які на

початку березня пройшли 4-х тижневе "не ґрунтовне" навчання ("стрельба на скорую руку" і т.п.). Автор донесення констатував: "Усі солдати-українці вважалися в полку кращими, коли вони несли гарнізонну службу і інші військові доручення. У теперішній час українці солдати охоплені не бувалим ентузіазмом, вбачаючи в українізації здійснення їх заповітної мрії, при чому ентузіазм без сумніву є великим фактом відтворення бойової могутності армії. Українізацію солдати розуміють як вирішення питання націоналізації військ, але не територіальності їх». Проте, цей, далеко не однозначний для реального сприйняття справ, коментар мав важливу заувагу: "Солдати потребують підготовки до бойових справ і поповнення начальників із солдатів".

Ситуація ускладнювалася й тим, що в 14-й запасний полк, який стояв в Меджибожі і забезпечував поповненням 34-й корпус, продовжували надходити з тилкових гарнізонів маршові роти, укомплектовані не українцями. 28 липня Скоропадський звернувся до командування з проханням вивести із Меджибожа усі неукраїнські поповнення, які знаходилися в 14-му та 42-му запасних полках і загалом заважали проведенню українізації корпусу⁴².

За інформацією чергового генерала штабу Південно-Західного фронту Волкова на 28 липня 1917 року в 34 корпусі некомплект солдатів-стройовиків складав 13500 чоловік та інших – 2200. Відповідно, разом це виростало у цифру – 15700 чоловік нестачі солдатського особового складу⁴³.

Для досягнення повного бойового порядку склад дивізій по рядовому складу потрібно було довести до 17804 чоловік⁴⁴. Звичайно, що досягти таких показників за достатньо короткий період часу липня 1917 року було неможливо.

Таким чином, перший період проведення українізації 34-го армійського корпусу проходив в складних умовах забезпечення з'єднання особовим складом і виведення його до показників, визначених бойовим розпорядком. У цій роботі командування, українські організації корпусу стикалися з численними перепонами, які не могли сприятливо впливати на хід його українізації. Вона була продовжена з великими труднощами наприкінці літа – початку осені 1917 року. Особовий склад корпусу вирішував не лише долю свого з'єднання. Він суттєво вплинув у майбутньому на розвиток українського національно-визвольного руху, зародження і обстоювання національної державності періоду Української революції.

¹ Френкин М. Русская армия и революция. 1917 – 1918. – Мюнхен, 1978.

² Голубко В. Армія Української Народної республіки. 1917 – 1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997.

³ Горєлов В. Військова діяльність П.Скоропадського при Тимчасовому уряді та Центральній раді (березень – грудень 1917 р.) // Наукові записки: 36. пр. молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства. Т. 2. – К., 1997. – С. 322 – 352.

⁴ Папакін Г.В. Українізація 34-го корпусу: за наказом Л.Корнілова чи покликом душі? (за новими джерелами) // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – К., 2008. – С. 223 – 238.

⁵ Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – Київ-Львів, 1996.

⁶ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РДВИА). – Ф. 1759. – Оп. 3. – Д. 790. – Л. 187.

⁷ РДВИА. – Ф. 2003. – Оп. 2. – Д.1034. Л. – 39, 40.

⁸ Френкин М. Русская армия и революция. 1917 – 1918. – Мюнхен, 1978. – С. 313.

⁹ В.К. З Другого всеукраїнського військового з'їзду // Літературно-науковий вістник. Кн. 10. – Львів, 1923. – С. 145.

¹⁰ РДВИА. – Ф. 2003. – Оп.2. – Д.1034. Л. – 146.

¹¹ Там само. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 562.

¹² Звегинцов В. Русская армия 1914 – 1917 гг. – Париж, 1959. – С. 11.

¹³ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – 1918. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 70.

¹⁴ РДВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 2986. – Л. 1, 1 зв.

¹⁵ Там само. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 562.

¹⁶ Там само. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803. – Л. 335.

- ¹⁷ Там само. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 562.
- ¹⁸ Там само. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803. – Л. 335.
- ¹⁹ Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 року). Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 574.
- ²⁰ РДВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803. – Л. 335.
- ²¹ Там само. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 150.
- ²² Там само. – Л. 562.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – 1918. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 70.
- ²⁵ Там само. – С. 71.
- ²⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 206.
- ²⁷ РДВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 84, 85.
- ²⁸ Там само. – Л. 43, 44, 46, 53, 105.
- ²⁹ Там само. – Л. 122.
- ³⁰ Там само. – Л. 126.
- ³¹ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – 1918. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 71.
- ³² РДВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 127, 128.
- ³³ Там само. – Л. 205.
- ³⁴ Там само. – Л. 223.
- ³⁵ Там само. – Л. 6, 6 зв.
- ³⁶ Там само. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803. – Л. 335 зв.
- ³⁷ Там само. – Л. 380.
- ³⁸ РДВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 208.
- ³⁹ Там само. – Л. 236.
- ⁴⁰ Там само. – Л. 197.
- ⁴¹ Там само. – Л. 158.
- ⁴² Там само. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803. – Л. 335 зв.
- ⁴³ Там само. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 423.
- ⁴⁴ Там само. – Д. 443. – Л. 221.

В статье рассматриваются вопросы украинизации 34-го корпуса российской армии, качество боевой подготовки и морально-психологическое состояние пополнения, которое вливалось в его состав.

Ключевые слова: 34-й корпус, украинцы, солдаты, офицеры, пополнение, боевая подготовка.

Article deals with the questions of ukrainization of the 34th corps of Russian army, quality of military training and moral and psychological state of reinforcements.

Key words: 34th corps, Ukrainians, soldiers, officers, reinforcements, military training.

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ (1985 – 1996 рр.): ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано вітчизняну історіографію, в якій висвітлено окремі аспекти функціонування громадських організацій, визначено етапи її розвитку.

Ключові слова: неформальні об'єднання, громадські організації, молодіжний, екологічний рух.

Нагромадження знань про формування та діяльність громадських організацій в Україні 1985 – 1996 років відбувалося у кілька етапів, безпосередньо пов'язаних зі змінами та перетвореннями у політико-правовому статусі республіки, суспільними трансформаціями та розвитком демократичних процесів. Оцінки громадських організацій науковцями залежали від суспільно-політичної ситуації, наявності державної та партійної цензури, плюралізму думок, можливостей використання архівних та поточних джерел.

Перший етап досліджень громадських об'єднань охоплює 1989 – 1991 роки. Головним предметом наукових пошуків було зародження, становлення та діяльність принципово нових об'єднань громадян – непідконтрольних компартійному апарату, що стали відомі широкому загалу як неформальні організації. За радянських часів об'єднання громадян не могло бути легалізоване у якості громадської організації без відповідного рішення компартійних органів. Саме тому визнання неформальних організацій у 1985 – 1990 роках, що виникали в Україні поза компартійним впливом, відбувалося у своєрідному правовому вакуумі, який став заповнюватися лише із скасуванням Статті 6 Конституції СРСР та дозволу владних структур на реєстрацію громадських об'єднань восени 1990 року.

Перші спроби здійснити аналіз нового суспільного явища – неформальних організацій – мали здебільшого публіцистично-описовий характер. При цьому темпи суспільно-політичних трансформацій у республіці випереджали історіографічну новизну досліджень, які зосереджувалися переважно на неформальних об'єднаннях молоді (О.Донченко, С.Шаповал)¹. Науковці намагалися з'ясувати витоки, соціальну базу молодіжних об'єднань. Вони вважали, що поштовхом до створення неформальних об'єднань стали активізація суспільно-політичних рухів в Україні, гласність та виникнення перших зачатків політичного плюралізму. О.Разумков та С.Ходаковський відзначали, що неформальні об'єднання молоді у сфері дозвілля ("хіпі", "рокери") існували в Україні з 70-х років ХХ ст. У 1985 – 1987 роках більшість молодіжних неформальних груп, відчувши послаблення психологічного та адміністративного тиску комсомольських та компартійних структур, об'єднували молодих людей з метою спільного проведення дозвілля. З 1987 року розпочинається процес утворення організацій суспільно-політичного, національно-культурного, екологічного спрямування. Акселератором самодіяльного громадсько-політичного руху молоді слугувало утворення громадсько-політичних клубів². Низка авторів (В.Щегорцов, А.Кочетков, А.Щегорцов, Л.Дяченко) розглядали неформальні організації в контексті самодіяльного громадського руху, що діяв поза межами офіційно існуючих інститутів³. А.Громов та О.Кузін визначали неформальні об'єднання як добровільні самодіяльні громадські формування, що виникли за ініціативою "низів" та діяли в інтересах своїх членів, незалежно від мети та характеру об'єднання⁴.

А.Камінський розглядав діяльність правозахисників, колишніх дисидентів у суспільно-політичному житті України, їх участь у створенні та діяльності Української Гельсінкської спілки (УГС), товариства "Меморіал", Товариства української мови ім. Тараса Шевченка (ТУМ ім. Тараса Шевченка). Зарубіжний дослідник використовував інформаційні матеріали Української

служби радіо "Свобода", матеріали радянської преси та самвидаву, що призвело до однобічного висвітлення подій з акцентом на політичному протистоянні новостворених організацій компартійному режиму⁵.

На думку В.Литвина та О.Смоляннікова виникнення політизованих громадських формувань зумовлено необхідністю висловлення та захисту інтересів різних верств населення, наявністю соціального невдоволення, протистояння офіційній владі та для задоволення вузькогрупових та особистих прагнень деяких політичних лідерів⁶.

Становлення багатопартійності в Україні у 1990 – 1991 роках викликало посилений інтерес широкого загалу до програмних документів неформальних об'єднань, спонукало дослідників до осмислення нового суспільно-політичного явища. А.Гарань пов'язував початок становлення багатопартійності з оприлюдненням Декларації принципів Української Гельсінкської спілки влітку 1988 року⁷, тоді як А.Слюсаренко та М.Томенко вважали, що багатопартійність була започаткована у період формування Народного Руху України за перебудову⁸. На нашу думку, лібералізація компартійного режиму у 1988 – 1989 роках сприяла поширенню гласності та проявам політичного плюралізму. Неформальні об'єднання самим фактом свого виникнення ставали опозицією правлячому режиму. Тому до моменту утворення політичних партій в Україні поєднували окремі функції політичних організацій із статутною діяльністю.

Деякі історики радянської доби, переосмислюючи характер тоталітарної держави, зверталися до процесу одержавлення громадських організацій та з'ясовували негативні наслідки для суспільства. Так, А.Безбородов показав, що товариство Червоного Хреста СРСР повністю підпорядковувалося рішенням державних та компартійних структур. Це створювало проблеми з визнанням Товариства повноправним учасником світового червонохресного руху⁹.

На першому етапі розвитку історіографії громадських організацій науковцям повною мірою не вдалося розкрити роль неформальних організацій у демократизації українського суспільства, у формуванні загальноукраїнського визвольного руху та створенні політичних партій. Наукові пошуки зазначеного періоду ускладнювалися слабкістю джерельної бази досліджень, відсутністю єдиної термінології, стрімкістю розгортання суспільно-політичних трансформацій.

Лише з кінця 1991 року в Україні склалися передумови для ґрунтовного вивчення процесів, що відбувалися в республіці у 1985 – 1991 роках. Увагу дослідників привернули організації, які були активними учасниками українського національно-визвольного руху, поборниками демократії та державного суверенітету України. Деякі аспекти створення та діяльності неформальних об'єднань висвітлювалися у працях В.Литвина, присвячених формуванню та еволюції сучасної політичної еліти. Автор одним із перших використав нові надходження до державних архівів, що посилює аргументованість його висновків. Водночас, дослідник наводить дані про число неформальних організацій в Україні за 1986 та 1987 роки, однак ототожнює поняття "неформальний" та "самодіяльний", що, на наш погляд, є дискусійним¹⁰.

Вагомий внесок у висвітлення процесів формування демократичних організацій зроблено О.Гаранем¹¹. Дослідник розглянув політичні аспекти діяльності неформальних організацій України: Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, товариства "Меморіал", екологічної асоціації "Зелений світ". Автор узагальнив процеси утворення Народного Руху України (НРУ) на фоні суспільних трансформацій, що відбувалися у другій половині 80-х років ХХ ст. Історик В.Ковтун крізь призму особистих симпатій описав процес перетворення НРУ із загальносуспільного об'єднання, що виборювало суверенітет та державну незалежність України, у політичну партію¹².

Деякі дослідники акцентували увагу на внеску молодіжних об'єднань часів перебудови у боротьбу за національно-демократичне відродження України. Більшість з них вважали, що важливим поштовхом до створення молодіжних неформальних об'єднань стали перетворення в суспільно-політичних процесах, поява плюралізму політичної думки, скасування цензури. На думку В.Головенько, поглиблення політизації молодіжного руху відбулося після проведення установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову. Дослідник, аналізуючи причини кризи комсомолу у другій половині 80-х років ХХ ст., стверджує, що ЛКСМУ в умовах тоталітарного режиму діяла як структура, що повністю залежала від правлячої комуністичної партії¹³.

Суттєвий внесок у дослідження молодіжного руху в Україні зроблено М.Головатим. Науковець розкрив фактори та особливості становлення нових молодіжних об'єднань у процесі

утвердження української державності; розглянув шляхи становлення, особливості, характер та механізм реалізації державної молодіжної політики; оцінив місце молодіжних організацій у політичній системі сучасної України; відзначив участь молоді у розвитку економіки, духовному житті, діяльності законодавчих та виконавчих структур. Принципове значення має висновок автора про те, що державна молодіжна політика є тим своєрідним механізмом, завдяки якому державні структури вступають у взаємини з молоддю, сприяють реалізації її інтересів, запитів та потреб¹⁴. Разом з тим, дослідники молодіжного руху не приділили прискіпливої уваги вивченню форм і методів самодіяльних молодіжних об'єднань під керівництвом комсомолу.

О.Кропивко аналізує участь громадських організацій у реформуванні агропромислового комплексу в умовах запровадження ринкових відносин. Дискусійним є твердження дослідниці про належність до громадських об'єднань Українського фонду підтримки селянських (фермерських) господарств. Діяльність фонду свідчить про те, що це державна спеціалізована структура, яка виконувала функції реалізації державної політики з підтримки селянських (фермерських) господарств¹⁵.

У вивчення та висвітлення правового статусу громадських організацій, джерел їх фінансування, наслідків діяльності протягом 90-х років ХХ ст. помітний внесок зробив О.Сидоренко¹⁶. Однак дослідник, аналізуючи поточні архіви Держкомстату України, не звернув увагу на значну кількісну розбіжність між зареєстрованими громадськими організаціями та тими, які звітували про свою діяльність, що ускладнює об'єктивну оцінку розвитку громадянської активності протягом 90-х років ХХ ст.

Аналіз неформального руху в Україні 1987 – 1989 років, його виникнення та діяльність здійснено у монографії О.Бойка¹⁷. Автор з'ясовує причини появи неформальних об'єднань, вказуючи на глибинну суть цього явища, – "розвиток структур громадянського суспільства, формування відносин між людьми, неопосередкованими державою"¹⁸. Виділяючи серед неформальних об'єднань ТУМ ім. Тараса Шевченка, історико-просвітницьке товариство "Меморіал", екологічну асоціацію "Зелений світ", дослідник дотримується думки про розгортання в Україні у другій половині 80-х років ХХ ст. класичної формули розвитку національних рухів, відповідно до якої на перших двох етапах відбувається повернення історичної пам'яті та відродження мови народу, а на третьому з'являються політичні організації, що провадять боротьбу за національне визволення¹⁹.

Предметом наукового доробку А.Русначенка стало зародження та становлення незалежного робітничого руху в Україні в умовах перебудови. Автор вважає, що робітничий рух був перш за все політичним рухом, який висував соціально-економічні та загальнодемократичні вимоги. Єднання робітничого руху з національно-демократичними організаціями відбулося навесні 1991 року під лозунгами боротьби за незалежність України²⁰. Автор розглядає процес утворення неформальних об'єднань в Україні у контексті формування національної опозиції, виділяючи період 1985 – 1991 років як останній етап українського національно-визвольного руху. Основною організаційною структурою руху стали ТУМ ім. Тараса Шевченка, УГС, що трансформувалася в Українську республіканську партію (УРП) та НРУ²¹. На нашу думку, громадсько-політичну діяльність ТУМ ім. Тараса Шевченка слід оцінювати з огляду на статутні цілі об'єднання.

Вагомим внеском у вивчення процесу становлення громадських організацій в Україні в часи перебудови є дисертаційне дослідження О.Горбачової, яка зосереджує увагу на аналізі суспільно-політичної діяльності національно-просвітницьких (ТУМ ім. Тараса Шевченка, "Спадщина", "Громада", Товариство Лева), екологічних ("Зелений Світ"), історико-просвітницьких ("Меморіал", Український культурологічний клуб), молодіжних (Українська студентська спілка, Студентське братство, Спілка незалежної української молоді) організацій. Чільне місце в роботі приділено вивченню діяльності Української Гельсінкської спілки та Народного Руху України, та їх подальшої трансформації у політичні партії. Однак, за межами дослідження залишилися зміни суспільно-правового статусу, форм і методів діяльності одержавлених громадських організацій під впливом суспільних перетворень, процес становлення товариств національних меншин, розгортання робітничого руху, створення жіночих та ветеранських об'єднань²².

Низка дослідників присвятили свої праці тим громадським організаціям, діяльність яких справила суттєвий вплив на перебіг суспільно-політичних процесів в Україні у другій половині

80-х років ХХ ст. І.Кривдіна розглянула діяльність Української Гельсінкської спілки, яка оцінюється авторкою як каталізатор демократичних процесів в Україні²³. Становлення Донецької організації ТУМ ім. Тараса Шевченка описав один з фундаторів просвітницького руху В.Білецький²⁴. Історія товариства "Просвіта" на Волині від часу створення до середини 90-х років ХХ ст. досліджувалася Б.Савчуком²⁵. Я.Секо наголошує на тому, що протягом 1988 – 1989 років відбувалося переплетення неформальних культурницьких організацій з так званою "офіційною" радянською інтелігенцією, що призвело до появи потужної всеукраїнської організації – Товариства української мови ім. Тараса Шевченка²⁶.

С.Заремба розглянув діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) з моменту створення та до кінця 90-х років ХХ ст. Дослідник відзначив особливу роль товариства у збереженні культурної спадщини українського народу в умовах радянського ладу. Водночас, причини кризових явищ у діяльності організації протягом перших років незалежності залишилися за межами дослідження²⁷.

Суттєвий внесок у вивчення процесу самоорганізації етнічних меншин зроблено Л.Лойко, яка виділяє три етапи становлення та розвитку національно-культурного руху в Україні. Перший етап дослідниця відносить до кінця 80-х – середини 90-х років ХХ ст. Його характерна особливість полягала у прагненні етнічних меншин до створення національно-культурних організацій, розширення мережі місцевих об'єднань, потреба у реалізації прав та інтересів представників своєї національної групи. На другому етапі (друга половина 90-х – перші роки ХХІ ст.) домінувала тенденція відцентровості і роздробленості національно-культурних товариств. Третій етап, що розгортається з 2002 року, характеризується активною участю громадських організацій національно-культурного спрямування у вирішенні загальнодержавних проблем²⁸.

Дослідження процесу репатріації та облаштування кримськотатарського народу в Україні і в Криму було зроблено Ю.Тищенко та В.Піховшеком. Чільне місце в книзі займає висвітлення розвитку кримськотатарського руху протягом 90-х років ХХ ст.²⁹

Становлення "афганського" руху протягом 80-х – початку 90-х років ХХ ст. в Україні досліджує С.Червонописький, голова Української спілки ветеранів Афганістану (УСВА). Він акцентує увагу на тому, що офіційна підтримка самодіяльному "афганському" руху була надана лише у 1987 – 1988 роках та мала намір протиставити їх неформальним об'єднанням, проголосити організації воїнів-інтернаціоналістів носіями "перебудовного" патріотизму³⁰. Проголошення незалежності України сприяло виробленню нової стратегії і тактики існування "афганської" організації. "Після подій 1991 року ми вирішили "воювати" за свій "афганський" Комітет у парламенті, бо розуміли, що без державної підтримки УСВА буде важко вести боротьбу за своє існування", – зауважив С.Червонописький³¹. Отже, керівник громадської організації визнав, що діяльність УСВА в перші роки незалежності України залежала від конструктивної співпраці з державними структурами.

Виділяється аналітична розвідка про ветеранський рух України 90-х років ХХ ст., здійснена В.Аблазовим, який у 90-х роках ХХ ст був заступником голови Комітету у справах ветеранів війни та воєнних конфліктів при Кабінеті Міністрів України. Автор правомірно стверджує, що реальний рівень соціального захисту ветеранів і кількість організацій, які його декларують, не пов'язані взаємно. Відсутність у Законі України "Про об'єднання громадян" вимоги до громадських організацій мати фіксоване членство стало головною причиною появи ветеранських організацій, які, крім керівників і апарату управління, не мають реальних членів³².

Страйковий рух шахтарів України у 1989 – 1999 роках досліджувала С.Кузьміна. Авторка визначила соціально-економічні, політичні та психологічні причини появи робітничого страйкового руху в рамках єдиної радянської держави, в умовах розбудови української державності та в роки незалежності. Важливим наслідком першого періоду (1989 – 1991 роки) робітничого руху, на думку дослідниці, стало утворення незалежних від партійно-державної бюрократії профспілкових організацій³³.

Якісно новий період в історії профспілкового руху, що позначений його поверненням до первісного призначення профспілок – соціального захисту прав працівників, розпочався у 1990 році – вважає О.Стоян, який є співавтором фундаментального історичного дослідження "Нариси історії професійних спілок України"³⁴. Головну увагу автор приділив аналізу стратегії

і тактики ФПУ в умовах запровадження ринкових відносин. Висвітлено непросту діалектику стосунків профспілкових центрів з державними структурами. Разом з тим, у дослідженні не приділено уваги створенню та діяльності профспілок, що не входили до ФПУ.

Діяльність добровільної громадської організації – товариства Червоного Хреста (ТЧХ) України розглядали І.Усиченко, Ю.Віленський, О.Заграничний. Автори вказують на те, що лише з проголошенням незалежності України Товариство набуло змоги стати самостійною неурядовою та позапартійною організацією та інтегруватися у міжнародний червонохресний рух, але не аналізують причини значного зменшення числа членів ТЧХ України протягом 90-х років ХХ ст., переорієнтацію Товариства на використання здебільшого фінансової допомоги міжнародних благодійних структур, зміну форм та напрямів взаємодії між державою та Товариством у наданні допомоги нужденним³⁵.

Виникненню нових жіночих об'єднань України присвятила свої праці Л.Смоляр. Дослідниця наголошує на тому, що розвиток демократичних процесів з другої половини 80-х років, поява нових політичних та громадських структур стали реальним підґрунтям активізації жіночого руху в Україні. Л.Смоляр виділяє чотири групи жіночих організацій: а) традиційні жіночі об'єднання, що постали на ґрунті тих організацій, які діяли в Україні у різні часи та на різних теренах; б) соціально-орієнтовані жіночі організації; в) організації ділових жінок; г) організації феміністичної орієнтації. На наш погляд, виділення організацій ділових жінок в окрему групу значною мірою має декларативний, ґендерний характер, ці об'єднання по суті відносяться до організацій феміністичної орієнтації³⁶.

Зародження та розвиток екологічних об'єднань в Україні у другій половині 80-х років – початку 90-х років ХХ ст., їх місце в системі суспільних об'єднань розглядалися в роботах Л.Угрин. Дослідниця, аналізуючи особливості та тенденції розвитку неформальних екологічних організацій у контексті природоохоронного руху, запропонувала новий термін – "нетрадиційні суспільні об'єднання" на противагу одержавленим громадським організаціям (об'єднанням), які були складовою радянської політичної системи³⁷. На нашу думку, дефініцію "неформальні організації" слід сприймати в контексті суспільно-політичних змін часів перебудови.

М.Алексієвець вважає, що асоціація "Зелений світ" протягом 90-х років ХХ ст. була своєрідним координатором зусиль екологічних організацій та здійснювала вплив на громадську думку та свідомість громадян³⁸. Таке твердження є малодоказовим, оскільки пік популярності та впливу на суспільну свідомість асоціації "Зелений світ" припав на кінець 80-х років ХХ століття. С.Федоринчик обґрунтовано підкреслює, що протягом 90-х років ХХ ст. екологічний рух не мав явного лідера та значною мірою залежав від фінансової допомоги західних благодійних фондів та організацій. При цьому представники західних фондів були слабо обізнані з українськими реаліями, тому ефективність використання наданих коштів була невисокою³⁹.

Таким чином, нагромадження знань з історії виникнення та діяльності громадських організацій України у 1985 – 1996 роках відбувалося у два етапи. Перший етап – 1989 – 1991 роки. Увага науковців зосереджувалася на аналізі молодіжних неформальних організацій та на висвітленні цілей та завдань нових політизованих громадських об'єднань. Тогочасним науковим розвідкам притаманні публіцистичність, описовість, фрагментарність, слабкість джерельної бази та політична заостреність.

На другому етапі (1991 – початок ХХІ ст.) дослідники, використовуючи матеріали стаціонарних та поточних архівів, висвітлювали політичні аспекти діяльності громадських організацій, їх участь у національно-демократичних перетвореннях, боротьбі за суверенітет та незалежність України. З'являються перші дослідження, присвячені об'єднанням громадян за видами та напрямками їх діяльності. Розпочинають вивчення громадянської активності населення та політичної ситуації в країні урядові та неурядові дослідницькі організації – Український науково-дослідний інститут проблем молоді (згодом Український інститут соціальних досліджень), Український незалежний центр політичних досліджень, фонд "Демократичні ініціативи". У науковий обіг вводиться значна кількість документів та матеріалів архівів, здійснюється подальша деталізація, класифікація та заповнення прогалів у вивченні історії окремих видів громадських організацій (екологічних, молодіжних, жіночих тощо). У науковій літературі розгорнулася широка дискусія про роль і місце громадських організацій України у становленні

громадянського суспільства. Використовуючи фінансову допомогу закордонних фондів та організацій, неурядові дослідницькі організації вивчали стан розвитку організацій громадянського суспільства України, їх взаємини з державою та бізнесовими структурами (Центр інновацій та розвитку), аналізували законодавчі акти, що визначали розвиток громадських організацій (Інститут демократії ім. Пилипа Орлика, Інститут трансформації суспільства).

Однак поза увагою дослідницького загалу залишилися важливі грані історії громадських організацій в Україні, зокрема: регіональний аспект виникнення об'єднань громадян у 1985 – 1989 роках; причини кризи одержавлених громадських організацій; трансформація громадських організацій радянської системи у незалежні від компартійного впливу структури; спроби керівництва КПРС-КПУ в умовах політичного плюралізму створити громадські об'єднання, які б перебували під впливом правлячої партії; потребують аналізу здобутки та прорахунки громадських організацій у перші роки незалежності України; взаємодія громадських організацій та новостворених політичних партій у суспільно-політичних процесах; діяльність громадських організацій у соціальному захисті населення України в умовах економічної кризи 90-х років ХХ ст. та в роки становлення ринкових відносин; правова інституалізація громадських організацій у незалежній Україні; фінансовий, матеріальний та організаційний вплив владних структур, міжнародних фондів на розвиток громадської ініціативи в Україні впродовж першої половини 90-х років ХХ ст.

¹ Донченко О.А. Молодь: джерела нігілізму і соціальної апатії // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 9. – С. 13 – 21.

² Самодеятельные объединения молодёжи: вопросы и ответы. – К., 1989. – С. 11.

³ Неформальное общественное движение: штрихи к портрету / Дяченко Л.Я., Кочетков А.П., Щегорцов А.А., Щегорцов В.А. – Белгород, 1990. – 128 с.

⁴ Громов А. В. Неформалы: кто есть кто? – М., 1990. – 269 с.

⁵ Камінський А. На перехідному етапі. "Демократизація", "гласність", "перебудова" на Україні. – Мюнхен, 1990. – 624 с.

⁶ Литвин В.М. Від "демократичної" фрази до відкритої політичної боротьби // Комуніст України. – 1991. – № 4. – С. 51.

⁷ Україна багатопартійна: програмні документи нових партій / Передмова, упорядкування: О.В.Гарань. – К., 1991. – С. 5.

⁸ Слюсаренко А.Г. Нові політичні партії України: довідник. – К., 1990. – С. 8.

⁹ Безбородов А.Б. Противоречия советского краснокрестного движения в 50 – 60-е гг. // Информационный бюллетень о деятельности СОКК и КП СССР. – 1990. – № 2 (13). – С. 82.

¹⁰ Литвин В.М. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л.Кравчука. – К., 1997. – С. 120.

¹¹ Гарань О.В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К., 1993. – 200 с.

¹² Ковтун В.Г. Історія Народного Руху України. – К., 1995. – 382 с.

¹³ Головенько В.А. Сучасні тенденції та генезис молодіжного руху в Україні // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання: зб. наук. пр. – К., 1993. – С. 53 – 66.

¹⁴ Головатий М.Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. – К., 1993 – 236 с.

¹⁵ Кропивко О.М. Громадські об'єднання України в умовах реформування аграрного сектора АПК (1991 – 1996 роки). Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України". – К., 1997. – С. 14.

¹⁶ Сидоренко О. Громадські і благодійні організації України // Перехрестя. – 2000. – № 2 (7). – С. 20 – 21; Сидоренко О. Громадські організації в Україні: мовою офіційної статистики // Перехрестя. – 2000. – № 5 (10). – С. 4 – 7; Сидоренко О. Чи знаємо ми, що таке насправді український "третій сектор"? // Перехрестя. – 2000. – № 4 (9). – С. 4 – 7.

¹⁷ Бойко О.Д. Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: монографія. – К., 2002. – 306 с.

¹⁸ Бойко О.Д. Не всі неформали вибиваються в люди // Віче. – 2003. – № 7. – С. 62.

¹⁹ Бойко О.Д. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 50.

- ²⁰ Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х років). – К., 1998. – С. 147.
- ²¹ Русначенко А.М. Пробудження: робітничий рух в Україні в 1989 – 1993 роках. – К., 1995. – С. 266.
- ²² Горбачова О.С. Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.: процес становлення та розвитку. Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2008. – 218 с.
- ²³ Кривдіна І.Б. Дисиденти-правозахисники в боротьбі за незалежність України (остання чверть ХХ століття) // Наукові записки історичного факультету. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 298.
- ²⁴ Білецький В. Ми йдемо! Нариси з історії Донецького обласного ТУМу ім. Т.Шевченка – першої масової національно-демократичної громадської організації Донеччини. – Донецьк, 1998. – 223 с.
- ²⁵ Савчук Б. Волинська "Просвіта". – Рівне, 1996. – 154 с.
- ²⁶ Секо Я. Товариство української мови імені Тараса Шевченка в системі національних організацій періоду боротьби за незалежність (1989 – 1991) // "Просвіта" в духовно-культурному піднесенні України / За ред. В.П.Мацька. – Хмельницький, 2005. – С. 27 – 33.
- ²⁷ Заремба С.З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. – К., 1998. – 241 с.
- ²⁸ Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. – К., 2005. – 634 с.
- ²⁹ Піховшек В. Повернення кримських татар. Хроніка подій. – К., 1999. – 344 с.
- ³⁰ Червонописський С. Становлення "афганського" руху в УРСР (1980 – 1991 рр.) // Політичний менеджмент. – 2005 – № 6 (15). – С. 70.
- ³¹ Червонописський С.В. Український феномен "афганського руху" // Організований "афганський" рух в Україні: становлення та розвиток: зб. ст. – К., 2007. – С. 87.
- ³² Аблазов В. Ветерани війни України та їхні громадські організації // Третій Тост – 1998. – № 15 – 16. – С. 5.
- ³³ Кузьміна С.В. Самоорганізація робітничого руху Донбасу наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття // Історичні і політологічні дослідження: Зб. статей. / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2002. – № 3/4 (11 – 12). – С. 185 – 189.
- ³⁴ Нариси історії професійних спілок України / Гол. ред. О.М.Стоян; керівник авторського кол. О.П.Реєнт. – К., 2002. – 732 с.
- ³⁵ Усіченко І. І доброта, і милосердя. – К., 2001. – 63 с.
- ³⁶ Смоляр Л.О. Жіночий рух України як чинник ґендерної рівноваги та ґендерної демократії // Перехрестя – 2000. – № 3. – С. 20 – 25; № 4 – С. 15 – 20; № 5 – С. 8 – 12; № 6 – С. 12 – 17.
- ³⁷ Угрин Л.Я. Екологічні організації, рухи та партії в системі суспільних об'єднань України: автореф. дис. ... канд. пол. наук: спец. 23.00.02 "Політичні інститути і процеси". – Львів, 1994. – С. 9.
- ³⁸ Алексієвцев М.Я. Екологічний рух в Україні.– Тернопіль, 1999. – 275 с.
- ³⁹ Федоринчик С. Участь громадськості у сталому розвитку в Україні // Світ у долонях. – 1999. – № 1 (6). – С. 30.

Проанализирована отечественная историография, в которой рассмотрены отдельные аспекты функционирования общественных организаций, определены этапы её развития.

Ключевые слова: неформальные объединения, общественные организации, молодёжное, экологическое движение

Domestic historiography was analysed. Some aspects of the functioning of public organizations were examined, stages of its development were defined.

Key words: informal groups, public organizations, youth, environmental movement.

ЕТНОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ФЕДОРА ВОВКА: РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті розглядається питання дослідження в радянській історіографії етнологічної діяльності відомого українського вченого Федора Вовка.

Ключові слова: Федір Вовк, етнологія, етнографія, антропологія, археологія, народознавство, історіографія, Наукове товариство ім. Шевченка.

Талановитий український вчений Федір Кіндратович Вовк (1847 – 1918) залишив після себе ґрунтовний науковий доробок, що є предметом дослідження науковців, які працюють у різних галузях знання. Український вчений висвітлюється в історіографії як етнограф, антрополог та археолог. Крім того, окремим напрямком вивчення постаті вченого є його громадська діяльність, що отримала неоднозначні оцінки в радянській історіографії.

Багатогранність таланту вченого та активна громадська позиція дозволили йому здійснити низку важливих наукових досягнень. Так, зокрема, Ф.Вовк дав власне визначення етнології як науки про народи, їх расовий склад і побут, яка охоплює не лише етнічний склад населення, історію народу та його культуру, але й фізіологічні, анатомічні та психічні особливості етносу. Таким чином, етнологія у розумінні Ф.Вовка містить антропологію, а етнографія, (від якої вчений відмежував фольклористику), є основною частиною етнології¹.

Радянську історіографію поставленої нами проблеми можна розбити на чотири періоди: 1) 1920-ті рр.; 2) 1930-ті – перша половина 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х – перша половина 1980-х рр.; 4) друга половина 1980-х – 1991 р. (період т. зв. "перебудови"). Ці періоди виділяються в межах радянської історіографії, оскільки мають свої специфічні особливості пов'язані з висвітленням в літературі наукових досягнень Ф.Вовка.

На початку 1920-х рр. продовжують виходити замітки про смерть вченого, хоча переважна більшість таких матеріалів вийшла в 1918 р. відразу після смерті Ф.Вовка. Так, в 1922 р. М.Сумцов в черговий раз надрукував некролог про вченого у виданні "Наука на Україні"², а роком пізніше в "Русском антропологическом журнале" вийшов некролог Д.Анучіна³. Звичайно, що враховуючи особливості жанру, некрологи позбавлені критичних зауважень на адресу вченого, містили багато суб'єктивних оціночних суджень стосовно постаті Ф.Вовка та лише в загальних рисах змальовували його життєвий і творчий шлях, але, незважаючи на це, вони ознайомили громадськість з науковими досягненнями видатного українського дослідника та визначили подальші напрямки наукових пошуків.

В зазначений період провідне місце в дослідженні наукової спадщини Ф.Вовка належало "Музею антропології та етнографії ім. проф. Хв.Вовка", який в 1922 р. було перейменовано в "Кабінет антропології та етнографії ім. проф. Хв.Вовка". Ця структура була створена завдяки роботі учнів вченого (зокрема, О.Алешо), які перевезли архів та бібліотеку Ф.Вовка з Петербурга до Києва. Один з відділів Кабінету займався саме етнографічними дослідженнями. Учні Ф.Вовка друкували його неопубліковані праці та видавали статті, які висвітлювали наукові досягнення свого вчителя⁴.

Окремі аспекти етнографічної роботи вченого продовжував досліджувати у своїх подальших доробках М.Грушевський, який звернув увагу на видання під назвою "Материалы по этнографии", заснованого етнографом, яке продовжувало виходити в 20-х рр. ХХ ст. в Ленінграді, та проаналізував принципи роботи Ф.Вовка по укладанню етнографічних збірок⁵.

Автор також проаналізував видання бібліографії праць Ф.Вовка, здійснене донькою вченого, зазначивши, що робота містить окремі недоліки, зокрема, відсутні матеріали вченого про його концепцію етнології як науки та ін.⁶

У 1928 р. до десятих роковин з дня смерті Ф.Вовка вийшла низка публікацій про вченого, у яких піднімався етнографічний аспект його наукових досліджень⁷. Зокрема, в спогадах В.Дебагорія-Мокрієвича, які опублікував І.Житецький, мітяться згадки про етнографічну діяльність Ф.Вовка в Науковому товаристві ім. Шевченка⁸, а Є.Дзбановський відзначив, що вчений розробив багато важливих етнографічних проблем та "улаштував вперше в межах колишньої Росії український музейний відділ з суто етнографічним підходом"⁹. Що стосується праці В.Денисенко про дослідження Ф.Вовком шлюбних обрядів на Україні, то крім детального аналізу праці вченого на цю тематику, автор говорить про його плани провести дослідження українського весілля "з погляду порівнюючої етнографії", чого так і не вдалося здійснити¹⁰.

На початку 30-х років ХХ ст. у науці спостерігаються негативні тенденції. У цей період багато науковців, в тому числі і співробітників Кабінету антропології та етнології ім. Ф.Вовка при ВУАН було звинувачено в "буржуазному націоналізмі". Більшість з них репресували, а сам Кабінет у 1934 р. було ліквідовано.

Зміну підходів партійно-державного керівництва до етнології як науки та окремих її представників можна простежити в окремих працях, що почали виходити на початку 1930-х рр. Сама про себе говорить промовиста назва збірки статей, що з'являється в цей період, а саме: "Етнографія на службі у класового врага"¹¹. У зазначеній збірці міститься стаття М.Худякова "Великодержавний шовінізм в русской етнографії", в якій автор хоча й безпосередньо не згадує Ф.Вовка, але зазначає, що "в капіталістичній Росії діяльність етнографічних установ та організацій обслуговувала діяльність інтересів правлячих класів і була одним із допоміжних засобів для підкріплення авторитету влади російських поміщиків і капіталістів в очах трудящих мас населення"¹². Про початок опосередкованих звинувачень влади на адресу вченого свідчить той факт, що до переліку структур, які проводили вищезазначену етнографічну діяльність входили організації, в яких працював Ф.Вовк, зокрема, Російське географічне товариство.

Вказані праці поклали початок наступному етапу висвітлення етнологічної спадщини Ф.Вовка в радянській історіографії, який характеризується кардинальною зміною підходів до аналізу творчості вченого. В 1930-х рр. посилюється ідеологічна боротьба, проявом якої в даному контексті було, в кращому разі, замовчування етнологічної спадщини Ф.Вовка, а в гіршому – приписування йому найбільш популярного на той час ідеологічного ухилу – "буржуазного націоналізму". Репресій у цей час зазнали учні та послідовники вченого, інші ж науковці взагалі боялися згадувати ім'я Ф.Вовка. Яскравим прикладом підходу офіційної науки до наукової спадщини вченого є інформація вміщена в радянських енциклопедичних виданнях, у яких Ф.Вовк в тій чи іншій мірі звинувачувався у буржуазно-націоналістичних ухилах¹³.

Лише з другої половини 1950-х рр. в роки так званої "хрущовської відлиги" знову з'являються праці про Ф.Вовка, але це були переважно згадки про вченого як про антрополога. Основною проблемою, яку піднімали радянські науковці в творчості вченого і за що його критикували, була класична проблема радянської ідеології, що полягала в науковому обґрунтуванні схожості антропологічних рис українців, росіян та білорусів, яка сприяла зміцненню ідеологічної парадигми "дружби народів" у східнослов'янському вимірі.

Звичайно, що наукові висновки Ф.Вовка не вписувалися у цю концепцію за що й критикувалися. Радянські вчені намагалися всіма шляхами довести помилковість поглядів вченого, які полягали у суттєвих антропологічних відмінностях українського народу від сусідніх етносів, в тому числі і від росіян та білорусів. Саме за ці погляди Ф.Вовк зазнав в цей час критики і від українського радянського антрополога Г.Зіневич, яка його наукові висновки називає націоналістичними¹⁴.

Подібну оцінку отримала наукова спадщина вченого і у В.Дяченка, який у своєму дослідженні "Антропологічний склад українського народу"¹⁵ говорить, що погляди Ф.Вовка стоять близько до расистських концепцій. Не дивлячись на антропологічний характер праці В.Дяченка та його необґрунтовану критику на адресу вченого, в ході наукової полеміки виявляються погляди Ф.Вовка щодо відносної однорідності українського народу, що дозволяє зробити певні висновки про формування етнічного типу українців.

Подібний підхід в оцінці наукової спадщини Ф.Вовка продовжується і в статті Г.Дебеца, яка вийшла у 1963 р.¹⁶ У цьому переважно антропологічному за своєю суттю дослідженні також можна виділити етнологічний аспект. Про це говорить сама назва статті "Этническая антропология в работах русских антропологов конца XIX и начала XX века (петербургская и московская школы)". У своїй критиці на адресу Ф.Вовка Г.Дебец, повторюючи всі шаблонні звинувачення радянських дослідників, додав те, що характерною ознакою праць вченого була "їх яскраво виражена політична спрямованість", що проявлялась у "намаганні відокремити український народ від російського"¹⁷. Як зазначає автор, "висновки Ф.Вовка отримали пряме політичне застосування для пропаганди відокремлення України від Росії і, одночасно, переваги українців над росіянами як у фізичному, так і психічному відношеннях"¹⁸. Таким чином, ми бачимо свідоме перекичування висновків вченого з метою показати його дослідження у невідгданому реакційно-расистському світлі.

До 120-річчя від дня народження Ф.Вовка була надрукована стаття Г.Стельмаха та М.Приходька, в якій були помітно змінені акценти в оцінці наукової спадщини вченого¹⁹. Автори, опосередковано зараховують його до когорти "буржуазних націоналістів" та критикують наукові висновки вченого, але роблять це у досить поміркованій формі, а саме: зазначають, що "як вчений Ф.Вовк був в основному антропологом в розумінні французької буржуазної антропологічної школи, яка ставить завданням вивчення людини в її расових та культурних особливостях"²⁰.

Крім того, дуже важливим з точки зору предмета нашого дослідження є визначення, що являла собою антропология як наука у розумінні вченого – вона включала анатомічну антропологию, палеоетнологию та етнографію. Таким чином, на думку авторів, та антропология, якою займався Ф.Вовк, була набагато ближчою до етнології, ніж до антропології. Крім того, Г.Стельмах та М.Приходько подають розуміння вченим предмету етнографії до якого він відносив "побут, який є наслідком колективної діяльності народу, спрямованої на задоволення його життєвих потреб. Ті форми, яких набуває сама ця діяльність і її результати (це й побутові речі, психічні та соціальні явища), складають поняття побуту – предмету етнографії"²¹.

Автори визнають також заслуги Ф.Вовка в організації збору етнографічних матеріалів в Україні та їх публікації в першому періодичному етнографічному виданні під назвою "Матеріали до українсько-руської етнології", а також зупиняються на аналізі етнографічних робіт вченого, зазначаючи, що вони не втратили своєї актуальності і сьогодні. Таким чином, поряд із ґрунтовним аналізом етнологічної складової наукових пошуків вченого Г.Стельмах та М.Приходько дають високі оцінки наукових досягнень Ф.Вовка, які хоча й не позбавлені ідеологічної складової, але визнають той факт, що "Ф.Вовк посідає в науці, можна без перебільшення сказати, видатне місце"²².

Наступна стаття Н.Лінки та С.Кузнецової стосується аналізу архівного фонду Ф.Вовка²³. Не дивлячись на те, що особлива увага авторів зосереджувалася на археологічному аспекті його досліджень, частина матеріалів присвячена аналізу етнографічних студій вченого. Н.Лінка та С.Кузнецова подають огляд кореспонденції, що стосується організації етнографічних експедицій із зазначенням адресатів та інформації, яка була предметом листування. Як зазначають автори, "441 лист від 124 кореспондентів присвячено майже виключно організації видання етнографічних праць самого Ф.Вовка, а також інших авторів"²⁴.

До 125-річчя від дня народження вченого вийшла стаття В.Дмитриченко та М.Рудька, в якій спостерігаються спроби кардинально змінити оцінки політичних впадубань вченого – перевести його з розряду "буржуазних націоналістів" до когорти громадських діячів демократичного напрямку, які були прихильниками соціалістичних ідей²⁵. Але поряд із заявами про те, що Ф.Вовк розробляв українську соціалістичну програму, "став на шлях сприйняття матеріалістичного розуміння історії" та намагався взяти практичну участь у боротьбі проти царизму²⁶, автори статті коротко згадують науково-етнографічні дослідження вченого, перераховують його етнографічні праці та основні здобутки у цій царині.

Наступним етапом у висвітленні наукової спадщини Ф.Вовка, який суттєво відрізняється від попереднього, є період "перебудови". Саме в цей час з'являються перші спроби відходу від канонів радянської науки. Передвісником кардинальних змін в оцінці наукових заслуг Ф.Вовка став вихід у світ у 1987 р. історико-етнографічного дослідження про Гуцульщину²⁷. Тут автор одного з розділів – П.Арсенич, згадуючи вченого, хоча ще продовжує відповідно до

радянської традиції називати Ф.Вовка "українським буржуазним етнографом та антропологом", але згадує етнографічні дослідження, які проводив вчений на Гуцульщині²⁸. Фактично саме ця праця стала переломним моментом у вивченні наукової спадщини вченого.

У цьому ж році вийшла стаття В.Сарбея та О.Франко²⁹, в якій також спостерігається зазначена тенденція. Тут говориться про Ф.Вовка як "про складну й суперечливу за своїми суспільно-політичними та науковими поглядами людину"³⁰. Це був наступний крок на шляху до відходу від однозначного заперечення наукових досягнень вченого та подачі їх виключно у дусі "буржуазного націоналізму". Трактуювання постаті Ф.Вовка як "неоднозначної та суперечливої" дозволили відійти від шаблонних оцінок і його етнологічних досягнень. Але цей відхід був ледве помітний, оскільки магістральною лінією вказаної статті є аналіз архіву вченого з метою виявлення його соціалістичних вподобань та "з'ясування маловідомих сторінок життя і діяльності генія людства – В.І.Леніна"³¹. Що ж стосується наукової сфери, то тут зазначається, що Ф.Вовк спеціалізувався "на антропологічній та етнографічній тематиці (переважно – східнослов'янській, ще більше – українській)" та не все з його праць витримало випробування часом, оскільки зазначені праці "писалися на засадах буржуазних суспільствознавчих теорій"³².

Суспільно-політичні зміни, які відбувалися в Радянському Союзі в кінці 80-х рр. ХХ ст. та зняття ідеологічних обмежень з науки в цей період, змінили пріоритети наукових пошуків вчених та спонукали до подальшого вивчення багатогранної наукової спадщини Ф.Вовка. Якщо в радянські часи, як зазначає І.Черняков, "ім'я Ф.К.Вовка намагалися забути, бо його праці, начебто, відзначались яскравим колоритом українського націоналізму"³³, то саме в цей період початку відродження української державності вказана причина послужила тим фактором, що посилив інтерес науковців до праць вченого.

У 1989 р. за матеріалами особистих фондів В.Хвойки та Ф.Вовка було опубліковано статтю Ж.Кононенко та О.Франко, в якій також окреслено і дослідження вченого в галузі етнографії³⁴. У ній вже відсутні ідеологічні штампи радянської науки та подається короткий перелік основних досягнень Ф.Вовка в галузі етнографії.

Варто відмітити, що співавтор цієї статті О.Франко в подальшому стала найбільш відомою дослідницею творчості вченого. У цьому ж році вона надрукувала наступну свою статтю під назвою "Народознавчі праці Ф.К.Вовка"³⁵, а в 1990 р. з'являються інші її праці з вказаної тематики, які торкалися переважно біографічних та загальнонаукових досягнень відомого українського вченого³⁶. Одна з праць цього періоду присвячена діяльності Ф.Вовка в Науковому товаристві ім. Шевченка³⁷.

У 1989 р. вийшла праця Г.Скрипник, яка опосередковано торкається поставленої нами проблеми³⁸. Основною темою її дослідження були проблеми українського етнографічного музейництва. У даному контексті Г.Скрипник вивчала комплектування Ф.Вовком етнографічних збірок музеїв, але поряд з цим вона згадала роботу вченого з етнографічного вивчення населення України³⁹.

До вчених, які досліджували наукову спадщину Ф.Вовка переважно в антропологічному вимірі, варто віднести С.Сегеду. Його перша стаття з даної проблеми з'явилася в 1990 р.⁴⁰, але і в ній можна виокремити інформацію етнологічного характеру. Зокрема, критикуючи вираз, який вживав Ф.Вовк у своїх працях – "український антропологічний тип", С.Сегеда зазначає, що є помилковим підхід етнологів та антропологів др. пол. ХІХ ст., який базувався на прагненні наділити кожну етнічну групу властивими тільки рисами фізичного та расового типу. Насправді, як зазначає автор, на сьогодні "доведено, що межі одиниць антропологічних, етнічних та лінгвістичних класифікацій дуже рідко збігаються"⁴¹.

Отже, варто зазначити, що висвітлення етнологічних здобутків Ф.Вовка у радянський період мало свої особливості, на що вплинула низка факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру. Окрему групу історіографічних джерел з даної проблеми становлять праці періоду 1920-х рр., до яких варто віднести некрологи з приводу смерті вченого, а також ту порівняно невелику кількість праць, яка встигла вийти до кардинальних змін, що відбулися на початку 30-х років ХХ ст. в ідеологічній сфері, які торкнулися і науки. В цілому цей період дослідження етнологічних здобутків вченого характеризується, з одного боку, виходом у світ некрологів та спогадів про Ф.Вовка, які характеризуються некритичним ставленням до наукового доробку вченого та

поданням лише загальної інформації про його життєвий і творчий шлях, а з іншого – саме в цей період закладається фундамент дійсно наукового підходу до вивчення творчої спадщини науковця, але зазначений процес був перерваний зміною ідеологічних та методологічних підходів до висвітлення діяльності українських вчених, в тому числі і етнологів, які підпали під визначення "український буржуазний націоналіст".

Таким чином, з початку 30-х рр. ХХ ст. науковий доробок Ф.Вовка починає замовчуватись, або трактується з позиції різних ухилів буржуазно-націоналістичного характеру. Такий підхід, в тій чи іншій мірі простежується до середини 1950-х рр. коли відбуваються певні зміни в рамках офіційно визначеного владою підходу до висвітлення творчості вченого. Послаблення ідеологічного тиску в період "хрущовської відлиги" призвело до появи низки праць про вченого, хоча в цілому принципово нових підходів до оцінки його творчості не спостерігається. Ф.Вовк і надалі зараховується до вчених "буржуазно-націоналістичного" спрямування.

Останнім періодом, який можна виділити в межах радянської історіографії, став час "перебудови". Особливостями праць даного періоду було намагання подати діяльність Ф.Вовка в руслі підтримки та поширення ним соціалістичних ідей і пом'якшення формулювань, що характеризували його наукову діяльність, де вчений хоча й звинувачувався в "буржуазному націоналізмі", але не так прямо і відкрито, а більш опосередковано з посиланням на певні помилки та непорозуміння в його науковому світогляді. Зазначений підхід можна пояснити невизначеним станом науковців періоду "перебудови", які пам'ятаючи минулі часи, не поспішали кардинально змінювати свої погляди щодо діяльності українських вчених, яких раніше звинувачували у націоналістичних ухилах. Лише після здобуття Україною незалежності з'явилася низка ідеологічно незаангажованих праць про Ф.Вовка, в яких подавалася об'єктивна оцінка його етнологічної діяльності, що було пов'язано із кардинальною зміною наукових підходів дослідників до висвітлення поставленої нами проблеми за нових суспільно-політичних умов.

¹ Сапеляк О. Етнографічні студії в НТШ (1898 – 1939 рр.). – Львів, 2000. – С. 21 – 22.

² Сумцов М. Академик Хведір Кондратович Вовк // Наука на Украине. – Харків, 1922. – № 2. – С. 174 – 176.

³ Анучин Д.Н. Ф.К.Волков (1847 – 1918) // Русский антропологический журнал. – М., 1923. – Т. 12. – Кн. 3 – 4. – С. 78 – 79.

⁴ [Носов А.] Хведір Вовк (Th.Volkov). 1847 – 1918 // Бюлетень Кабінету антропології та етнології ім. Хв.Вовка. – 1925. – Ч. 1. – С. 3 – 4; його ж. Кабінет антропології ім. Ф.Вовка ВУАН // Антропологія. 1927. – К., 1928. – С. 185 – 189; його ж. Ф.К.Вовк і українська наука // Там само. – 1929. – № 2. – С. 1 – 8.

⁵ Грушевський М. Етнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. – Т. III. – Вып. 1., 1926. [Рецензія] // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1926. – Вип. 3. – С. 196 – 198.

⁶ Грушевський М. Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. 1929. – Вип. 2. – С. 140.

⁷ Дзбановський Євген Хв. К. Вовк // Побут. – К., 1928. – Ч. 1. – С. 2 – 3; Житецький І. Спогади В.К.Дебагорія-Мокрієвича за Хв.К.Вовка // Україна. – К., 1928. – Кн. 4. – С. 77 – 79; Денисенко В. "Шлюбний ритуал та обряди на Україні" Хв.Вовка // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – Вип. 2 – 3. – С. 143 – 161.

⁸ Житецький І. Спогади В.К.Дебагорія-Мокрієвича за Хв.К.Вовка // Україна. – К., 1928. – Кн. 4. – С. 78.

⁹ Дзбановський Євген Хв.К.Вовк // Побут. – К., 1928. – Ч. 1. – С. 3.

¹⁰ Денисенко В. "Шлюбний ритуал та обряди на Україні" Хв.Вовка // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – Вип. 2 – 3. – С. 151.

¹¹ Етнография на службе у классового врага. – Л., 1932. – 28 с.

¹² Худякова М. Великодержавный шовинизм в русской этнографии // Этнография на службе у классового врага. – Л., 1932. – С. 24.

¹³ Волков Федор Кондратьевич // Большая советская энциклопедия. – М., 1951. – Т. 7. – С. 672; Вовк (Волков) Федір Кіндратович // Українська радянська енциклопедія. – К., 1960. – Т. 2. – С. 530; Волков Федор Кондратьевич // Большая советская энциклопедия. – М., 1971. – Т. 5. – С.308; Вовк (Волков)

Федір Кіндратович // Українська радянська енциклопедія. – К., 1978. – С. 338; Вовк (Волков) Федір Кіндратович // Український радянський енциклопедичний словник. – К., 1986. – Т. 1. – С. 321.

¹⁴ Зіневич Г. З історії антропологічних досліджень в Українській РСР // Народна творчість та етнографія. – 1962. – № 1. – С. 108.

¹⁵ Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій. К., 1965. – 129 с.

¹⁶ Дебец Г.Ф. Этническая антропология в работах русских антропологов конца XIX и начала XX века (петербургская и московская школы) // Очерки истории русской этнографии, фольклора и антропологии. – Вып. 2. – М., 1963. – С. 207 – 224.

¹⁷ Там само. – С. 216.

¹⁸ Там само. – С. 218.

¹⁹ Стельмах Г.Ю., Приходько М.М. Ф.К.Вовк (До 120-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. – 1967. – № 3. – С. 124 – 126.

²⁰ Там само. – С. 125.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Кузнецова С., Линка Н. Архів Ф.К. Вовка // Архіви України. – 1969. – № 6. – С. 70 – 75.

²⁴ Там само. – С. 72.

²⁵ Дмитриченко В.С., Рудько М.П. Соціалістичні погляди Ф.К.Вовка (До 125-річчя з дня народження українського вченого-демократа) // Проблеми філософії. – 1972. – Вип. 25. – С.23 – 37.

²⁶ Там само. – С. 26 – 27, 29.

²⁷ Арсенич П.Л., Дяченко В.Д., Базак М.І, Болтарович З.Є, Глушко М.С. та ін. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987. – 471 с.

²⁸ Там само. – С. 17.

²⁹ Сарбей В.Г., Франко О.Е. Парижские уроки // Вопросы истории. – М., 1987. – № 11. – С. 148 – 153.

³⁰ Там само. – С. 148.

³¹ Там само. – С. 153.

³² Там само. – С. 148.

³³ Черняков І.Т. Біля джерел української археології, антропології та етнографії (до 160-річчя від дня народження Ф.К.Вовка) // Праці центру пам'ятокознавства. – Вип. 11. – К., 2007. – С. 159.

³⁴ Кононенко Ж.А., Франко О.Е. Исследования на Полтавщине (по материалах личных фондов В.В.Хвойки и Ф.К.Вовка (Волкова)) // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар 18 – 19 мая 1989 года. Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1989. – С. 118 – 120.

³⁵ Франко О.О. Народознавчі праці Ф.К.Вовка // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 6. – С.15 – 26.

³⁶ Франко А.Д., Франко О.Е. Федор Кондратьевич Вовк (Волков). Биографический очерк // Советская этнография. – М., 1990 – № 1. – С. 86 – 95.

³⁷ Франко О.О., Франко А.Д. Дійсний член НТШ Ф.Вовк // Т.Шевченко і українська культура. Матеріали наукового симпозиуму. – Львів, 1990. – С. 85 – 86

³⁸ Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К., 1989. – 304 с.

³⁹ Там само. – С. 110 – 111.

⁴⁰ Сегеда С. Антропологічні погляди Федора Вовка і сучасна наука // Наука і суспільство. – 1990. – № 3. – С. 29 – 32.

⁴¹ Там само. – С. 32.

В статтє рассматривается вопрос исследования в советской историографии этнологической деятельности известного украинского ученого Федора Вовка.

Ключевые слова: Федор Вовк, этнология, этнография, антропология, археология, народоведение, историография, Научное общество им. Шевченко.

An article deals with a problem of research in Soviet historiography of ethnological activity of the known Ukrainian scientist Fedir Vovk.

Key words: Fedir Vovk, ethnology, ethnography, anthropology, archeology, historiography, Shevchenko Scientific Society.

Sogu HONG
Seoul, Korea

M.KOSTOMAROV'S PERCEPTION ON FOLKLORE IN THE RELATION WITH OTHER SCIENCES*

Согу ГОНГ
Сеул, Республіка Корея

ПОГЛЯДИ М.КОСТОМАРОВА НА ЗВ'ЯЗОК ФОЛЬКЛОРУ З ІНШИМИ НАУКАМИ

Микола Костомаров вважав вивчення фольклору окремою галуззю історичної науки і показав можливість проведення фольклористичних досліджень у зв'язку з іншими науками. Він особливо наголошував на зв'язку між фольклором та історією. М.Костомаров наполягав на тому, що метою фольклористики є дослідження минулого для моделювання майбутнього. Пояснюючи взаємозв'язок між фольклором та історією, літературою або мовою, він показав, що фольклористика є не лише додатковою наукою, але такою, що охоплює усі аспекти соціально-історичного життя.

Ключові слова: Микола Костомаров, Україна, фольклористика, етнографія, історія, література.

Mykola Kostomarov (1817 – 1885) was the first critical folklorist who shifted the focus of Ukrainian folklore study away from the collection of "old documents or rare folksongs", which was encouraged by patriotic and nostalgic affection for a disappearing world, towards the search for a pure national foundation from the past on which to build the society contemporary Ukraine. For Kostomarov, folklore study was a separate field of science; one whose goal was to uncover models from the past on which to shape the future. Furthermore, by emphasizing the relationship between folklore and other disciplines, such as language, literature, and history, he showed the other sciences that joint research with folklore was a possibility.

The term 'folklore' was not defined exactly by Kostomarov and was often replaced by the term 'ethnography'. The two terms were used interchangeably at the time. However, it is not difficult to deduce his perception of folklore by examining his writings. In "Ob otnoshenii russkoi istorii k geografii i etnografii", Kostomarov mentions that ethnography deals with "the representation of a people's life", in which the viewpoints of the people on their own lives is expressed. He also said, "Without this aspect, the study of history is just like describing the upper branches of a tree, but not dealing with the stem or the roots". Therefore, for Kostomarov, folklore or ethnography was the essential source of history as it contains the spirit of the people. In this study, I examine Kostomarov's point of view on folklore in the relation with other sciences, such as language, literature, and history.

1. Language and Folklore

As long as folklore is considered an important source of national character language will always remain an essential issue in folklore. Common feelings and common thoughts imply a common and single language in which they can be expressed and by which they can be communicated. In many of his works, Kostomarov claimed that people's thoughts and feelings are best expressed in their

*This work was supported by Hankuk University of Foreign Studies Research Fund.

own native language: "Many Little Russians felt that it was impossible to express in Russian that which can be expressed in Little Russian, therefore people began to use their own language"¹.

Accepting earlier folklorists' opinion on the difference between Ukrainians and Russians, Kostomarov insisted that Ukrainian language was not Russian" "The language usually called Little Russian, which is spoken in the southwestern provinces of Russia and in the Galician kingdom, is not a recently developed dialect of the Russian language"². He continued to assert that both languages had developed separately over the centuries. According to Kostomarov, both had evolved from Church Slavonic, but they developed in separate directions when Rus' Split into western and eastern sections.

While Kostomarov claimed that Ukrainian is not a dialect of Great Russian, he still regarded Ukrainian as a general Slavic idiom: "it (Little Russian) has existed for a long time and exists today as a dialect (*narechie*) of the Slavic rott, occupying a middle place, in its grammatical-lexical structure, between the eastern and western idioms of the huge Slavic tribe, a correct, rich, and harmonious idiom and one which is capable of literary development"³. According to Ivancevich, at that time the term *narechie*, which is used to signify "dialect", could also be used signify "language" or any other spoken idiom⁴.

In "Istoricheskoe znachenie iuzhno-russkogo narodnogo pesennogo tvorchestva," Kostomarov divided Little Russian (or Southern Russian) into three dialects: Ukrainian (*ukrainskoe*), Polissia-Northern (*polessko-severskoe*), and Red-Russian (*chervono-russkoe*) or Rusin (*rusinskoe*)⁵. According to Kostomarov, in spite of the several differences in phonetics and grammar of these three dialects, speakers understood each other and did not regard themselves as different people. Therefore, any works written in Ukrainian in Russian territory could be also enjoyed in Galicia. However, as Kostomarov understood, unique local songs and variants existed in each dialect because of their differences.

In this regard, Kostomarov considered folksongs an important source of philological study. In fact, in his opinion, the study of variant and local peculiarities of folksongs is essential to the study of the history of the language. Therefore, for Kostomarov, another reason for studying Ukrainian folksongs was to reveal the distinct feature and the development process of Ukrainian. However, the study of the relationship between language and folklore was even more important for Kostomarov because folklore texts and folksongs reveal a people's soul and thought only when they expressed in their native language.

2. Literature and Folklore

The literature embodied in the language of any nation is one of the molds of its life, and one of the influences, which shapes its development. In this regard, Kostomarov emphasized the value of literature as a source of national character. According to Kostomarov, written literature and oral literature shared a very close relationship and influenced each other. For example, on the one hand, the former adopted the framework and motifs of the latter, on the other hand, the latter continued to imitate the way of expression of the former. However, for Kostomarov, definite differences still existed between them in the following aspects: authenticity or origin, means of transmission, and variations. He explained theses in "Istoricheskoe znachenie iuzhno-russkogo narodnogo pesennogo tvorchestva," by comparing Ukrainian folksongs to Western European folksongs.

For Kostomarov, folksongs were only those songs that are transmitted orally without a fixed type and never with a single author. On the contrary, popular songs, which are of literary origin, were created by well-known individuals. According to him, in Western Europe, collectors and researchers of folklore also included those songs, which were created by a single author into their collections. Therefore, he said, "their folksongs are those that are sung by the people, but our folksongs are those that are created by the people"⁶. Kostomarov referred to folksongs as original works, and popular songs as imitative and translated works. Even if the latter greatly influences the development of an educated society, he said, "One should not recognize in them such meaning as we can recognize in the original works"⁷.

Kostomarov admitted the great influence of literary on human life. He wrote that literacy completely changed the way and means of expression of poetic work. For example, if a literary person expresses

his inspiration in written language, it appears in a complete form and becomes his own spiritual property. "Even if other literate people love this work and begin to repeat it, they then realize that the work which has an effort on their spirit, does not belong to them"⁸. The written work is the property of the author and not of the entire mass. As such it does not reflect the soul and feelings of the whole people, but rather only the ideas and thoughts of the author.

According to Kostomarov, the transmission of folk literature is purely oral, and hence the idea of a fixed form was alien. During the oral transmission of a folksong, alteration and addition to the song take place under the influence of the poetic mood of another person. Thus the content and form of the song become more complete and larger, passing from one place to another. Here, Kostomarov found important differences between literary works and folk works. The characteristics of folklore – communal character, oral transmission, and limitless variation – distinguish folk literature from written literature which is literary in origin, written in a fixed form and belongs to an individual.

While Kostomarov mentioned the differences between written literature and folk (oral) literature, he also agreed to the idea that folklore is an integral part of written literature, not an intrusive element in it. It is something that may affect the language, structure and themes of outstanding works in both poetry and prose. Kostomarov tried to prove this opinion by explaining Shevchenko's role in Ukrainian literature in "*Malorusaskaia literature*." He said, "Up to the appearance of Shevchenko, Little Russian Literature confined itself to the representation of people's life in the form of stories and tales, partly in the form of drama, or to poems in the tone of people"⁹. He continued to say, "Shevchenko's poetry does not deviate from the forms and devices of Little Russian folk poetry: they are deeply Little Russian; at the same time their meaning is never local: they always introduce the interest of common people"¹⁰.

Influenced by contemporary Ukrainian writers, such as Hohol', Shevchenko, Kvitka, and others, Kostomarov himself began to write poetry and prose in Ukrainian, using the form, style and motifs of Ukrainian folklore. Kostomarov published his first Ukrainian poetry book – *Ukrains'kii balady*¹¹ (Ukrainian ballads) – in 1893. One year later another collection of ballads was published under the title *Vitka*¹² (Branch). Several poems from these collections mourned the disappearance of the Cossacks, which was a popular theme of Ukrainian folksongs. According to Ie. Shabliovs'kyi, "the poet [Kostomarov] really adapts folk tales, superstitions, and legends. He often utilizes folk ballads ("The brother and the sister," "The maple, the popular, and the birth," "Mr. Shul'pika") as the basis of his own works, uses the imagery and symbols of folksongs, applies folk style, and turns to rhythmical forms close to folk laments"¹³.

Besides poetry, he also wrote the tragic play, *Sava Chalyi*¹⁴ (1838), which portrayed a power struggle between Cossack elders during a struggle with the Poles in the seventeenth century. According to Shabliovs'kyi, "the theme of the well-known historical song, in which betrayal is condemned, forms the basis of this work"¹⁵. In 1841, Kostomarov published another tragedy, *Pereiaslavska nich*.

For Kostomarov, written literature is also an important as folk literature because written literature and language may give something to the national mind – or more specifically, it can unify the minds of the members of the nation group. In "*Malorusaskaia literature*," Kostomarov says, "Little Russian common people practically did not understand it (the written or book language). When talking to the common people, an educated Little Russian of the upper class had to lower himself to the common people's language, otherwise, they would not have been able to understand each other"¹⁶. Therefore, in Kostomarov's opinion, through the diffusion of education, the more the literary tradition of a nation becomes common in the minds of its members, the more is that nation united, and the more homogeneous is its life. Kostomarov emphasized the necessity of spreading education in Ukrainian among the masses.

Judging from the above analysis, it can be said that, for Kostomarov, both folklore and literature must have an influence on each other and develop together. On the one hand, folklore should influence the general direction of literature so that it would reflect the way of life of the people and their worldview in the written language. On the other hand, literature has to raise the level of folk culture. Kostomarov believed that this mutual relationship would contribute to national unity.

3. History and Folklore

Until the beginning of the nineteenth century, the status of folklore as a component of the study of history was not widely recognized. History and folklore were not necessarily considered as complementary studies. Historians denied the validity of folklore as evidence of history, and folklorists ignored the historical content in folklore. However, in Ukraine, while collecting and studying folklore for their artistic and historical value, several folklorists began to recognize the value of folklore as an historical science and use folklore for historical materials.

Kostomarov first tried to use folklore in writing the history of the common people in his second dissertation "Ob istoricheskom znachenii russkoi narodnoi poezii." After this dissertation, he continued to consider history and folklore as complementary studies and to write many historical works based on folk materials. Why did he continue to consider folklore an essential part of historical materials? And what was his conclusion as to the relationship between history and folklore?

For Kostomarov, the purpose of history is "to present an account of the movement of a people's life"¹⁷ because he placed common people at the center of historical studies. Therefore, the subject of history has to be "the means and the ways of the development of the power of a people's activities in all spheres in which living process of human groups appears"¹⁸.

Then he raised another question: What material is the most valuable to historical studies? During his early days in Kharkiv, Kostomarov had already realized that the historical records preserved from the past were incomplete. Documents preserved in public or private archives related only to such events that needed or commanded a written record, or to those, which interested ruling classes or the educated society. It was the detail of every-day thought and action that was missing. For Kostomarov, history needed to be filled by all that can be learned about the thought, ideas, beliefs, conceptions, and aspirations of common people. The source for this kind of information was folklore.

Kostomarov believed that folklore was the only means of discovering the earliest stage of the social and cultural history of modern man. In this regard, Kostomarov emphasized the significance of archeological folk materials: "The purpose of archeology is to learn the past of a people's life and of objects, and the purpose of history is to learn the life of a people and of the people themselves"¹⁹. Another branch of traditional folk materials was related to customs, beliefs, and rites. It also rested upon a solid basis of historical origin or fact²⁰. Finally, Kostomarov considered folk literature, especially folksongs, to be the most important folk materials for discovering the people's standpoint on their own lives.

For Kostomarov, the main purpose of using folksongs for historical writing was not to find historical fact but to understand the viewpoint of the common people on their own history. Kostomarov said, "these songs are generally more important for history in the representation of the way of life of the past and in the expression of the viewpoint of people than in the relationship with factual truth"²¹.

However, Kostomarov still believed that people's memories in folksongs contained significant information about the past that written materials did not have: "First of all, let us say that ... people's memory does not always correspond to written history. Many things, deemed glorious by historians, remain unknown to the people. Furthermore, many things, which the people glorify, are difficult to find in the written historical materials"²².

Kostomarov believed that folk materials would become useful only when folklore establishes a place among the historical sciences. Because folklore is a "study about the people," the subject of folklore has to be "the people themselves, not the external manifestations of their life"²³. In fact, until the 19th century, folklore was still a young discipline without satisfactory scientific credentials. Kostomarov criticized the earlier folklorists who restricted their works in noting and describing the tradition and customs of a people, and called for a consideration of folk materials as a product of past forces in that nation.

Thus, in Kostomarov's opinion, the historian and the folklorist have to be brought face to face with their own mandates in order to work alongside each other, and use each other's materials and conclusions appropriately. Kostomarov said that both ethnographers and historians often make the same error: "they considered the materials for their subject as if it were the subject itself"²⁴. Finally, he concluded that "an ethnographer should be a contemporary historian like a historian deals in his works with the ethnography of the past"²⁵.

Kostomarov regarded the study of folklore as a separate field of historical science and showed the possibility of joint research between folklore and other sciences. Especially, emphasizing the relationship between folklore and history, Kostomarov insisted that the goal of folkloristics was a research of the past for models on which to shape the future. Also explaining the relationship between folklore and history, literature or language, he showed that folkloristics was not a supplementary but rather a complementary study, and that folklore was a science that covered all aspects of socio-historical life.

¹ N.I.Kostomarov, "Obzor sochinenii pisannykh na malorossiskom iazyke," *Molodik* 10 (1861). – P. 123. Also see Kostomarov, "Malorusskoe Slovo," *Vestnik Evropy*. – №. 1 (1881); reprinted in *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova*. – Pp. 267 – 271.

² N.I.Kostomarov, "Obzor sochinenii pisannykh,"; reprinted in *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova*. – P. 375.

³ Ibid.

⁴ Anthony Mario Ivancevich. "The Ukrainian National Movement and Russification". Ph.D. dissertation, Northwestern University. – 1976. – P. 340.

⁵ N.I.Kostomarov. "Istoricheskoe znachenie iuzhno-russkogo narodnogo pesennogo tvorchestva," in various numbers of *Beseda* (1872) and *Russkaia mys'* (1880 – 1883); reprinted in *Sobranie sochinenii N.I.Kostomarova*. – Book 8. – Vol. 21. – P. 434.

⁶ Ibid. – P. 429.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid. – P. 431

⁹ N.I.Kostomarov. "Malorusskaia Literatura", *Poeziia Slavian*. Ed. N.V.Gerbel. – St. Petersburg, 1871; reprinted in *Naukovo-publitsystychni polemichni pysannia Kostomarova*. – P. 243.

¹⁰ Ibid. – P. 244.

¹¹ This was Kostomarov's second book, published under the pseudonym Iieremiia Halka. This was a small collection of poetry based on historical Ukrainian songs and some translations. Iieremiia Halka, *Ukrains'kii balady* (Kharkiv, 1893), reprinted in Kostomarov. – *Tvory* 1. – Pp. 37 – 52.

¹² Iieremiia Halka. *Vitka* (Kharkiv, 1840), reprinted in Kostomarov. – *Tvory* 1. – Pp. 53 – 83.

¹³ Ie.Shabliovs'kyi. "Mykola Ivanovych Kostomarov, ioho zhyttia ta diial'nist'", in Kostomarov. – *Tvory* 1. – P. 11.

¹⁴ Kostomarov's first book, his historical drama *Sava Chalyi*, appeared in print under the pseudonym Iieremiia Halka. See Iieremiia Halka, *Sava Chalyi: Dramaticheskii stseny na iuzhno-ruskom iazyke* (Kharkiv, 1838), reprinted in Kostomarov. – *Tvory* 1. – Kyiv, 1967. – Pp. 145 – 202.

¹⁵ Shabliovs'kyi, op. cit. – P. 12.

¹⁶ Kostomarov. "Malorusskaia literatura". – P. 240.

¹⁷ N.I.Kostomarov. "Ob otnoshenii russkoi istorii k geografii i etnografii", *Zapiski imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva* 12 (1863); reprinted in *Sobranie sochinenii N.I.Kostomarova*. – Book 1. – Vol. 3. – P. 719.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid. – P. 721.

²⁰ N.I.Kostomarov. "O tsikle vesennikh pesen v narodnoi iuzhnorusskoi poezii", *Maiak*. – Book 21. – Vol. 11 (1843); reprinted in *Etnohrafichni pysannia Kostomarova*. – Pp. 118 – 126. Through the study of the ritual spring songs, such as haivky and vesnianky, Kostomarov partly introduced the customs and rites of the spring season and also explained the historical origin of the name of these rituals.

²¹ Kostomarov. "Istoricheskoe znachenie". – P. 731.

²² Ibid. – P. 694.

²³ Kostomarov. "Ob otnoshenii russkoi istorii". – P. 721.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid. – P. 722.

Mykola Kostomarov regarded the study of folklore as a separate field of historical science and showed the possibility of joint research between folklore and other sciences. Especially, emphasizing the relationship between folklore and history, Kostomarov insisted that the goal of folkloristics was

a research of the past for models on which to shape the future. Also explaining the relationship between folklore and history, literature or language, he showed that folkloristics was not a supplementary but rather a complementary study, and that folklore was a science, which covered all aspect of socio-historical life.

Key words: Mykola Kostomarov, Ukraine, study of folklore, ethnography, history, literature.

Николай Костомаров считал изучение фольклора отдельной областью исторической науки и показал возможность проведения фольклорных исследований в связи с другими науками. Он особенно отмечал связь между фольклором и историей. Н.Костомаров настаивал на том, что целью фольклористики является исследование прошлого для моделирования будущего. Объясняя взаимосвязь между фольклором и историей, литературой или языком, он показал, что фольклористика является не только дополнительной наукой, но такой, которая охватывает все аспекты социально-исторической жизни.

Ключевые слова: Николай Костомаров, Украина, фольклористика, этнография, история, литература.

РЕСТАВРАТОР, ХУДОЖНИК, МИСТЕЦТВОЗНАВЕЦЬ (ДО 70-ти РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ РАЇСИ КУЗІНОЇ)

У статті розглядається внесок Раїси Кузіної в розвиток реставраційної справи в Україні, оцінюється її доробок як художника. Особлива увага приділена графічним та живописним роботам із зображенням природи Київщини, Чернігівщини, Сумщини.

Ключові слова: реставрація, художник-реставратор, Київський музей російського мистецтва, живопис, графіка.

Українське мистецтво сьогодні розвивається динамічно і впевнено в усіх його найрізноманітніших авторських напрямках – від традиційного реалізму до розмаїття мистецьких інноваційних презентацій. Активне мистецько-виставкове життя в столиці і багатьох містах згуртувало художників, різних за віком і мистецькими уподобаннями, витворивши особливий культурно-мистецький клімат сучасної України. Без сумніву, до числа знакових мистецьких подій слід віднести персональну виставку Раїси Кузіної, яка відбулася напередодні ювілейної дати – 70-ти річчя від дня народження художниці – в Київському музеї російського мистецтва з 26 серпня по 8 вересня 2011 року і стала підсумком її багаторічної різнопланової діяльності, ще одним підтвердженням її таланту.

Творчості художниці надається достатня оцінка у працях відомих мистецтвознавців І.Диченко, Г.Сіренко, періодичних та енциклопедичних виданнях. Метою нашої статті є віддзеркалення особистості Раїси Кузіної через призму її творчості.

Раїса Кузіна народилась у м. Льгов (Росія) в 1941 році в сім'ї вчителів. В 1963 р. закінчила Курське художньо-графічне педагогічне училище, в 1971 р. – Ленінградський інститут живопису, скульптури і архітектури, за спеціальністю – теорія та історія образотворчого мистецтва, в 1978 р. Київський державний художній інститут, відділення реставрації живописного факультету¹.

Великий вплив на формування особистості художниці мало творче середовище Києва, зокрема її вчителі з фаху – В.Виродова-Готьє, В.Болдирєв². З 1978 по 1993 р. Р.Кузіна працювала головним реставратором Київського музею російського мистецтва. За цей час вона врятувала від руйнівної дії часу багато шедеврів, зокрема, чудовий твір В.Д.Полєнова "Зима. Імоченці", який вважається одним із кращих в експозиції музею.

Вражаючим є приклад реставрації картини "Хлопчик лаццароні" О.Кіпренського, робота над яким була ускладнена тим, що портрет уже побував у руках реставратора і, скажемо відверто, не дуже вправного. Необхідно було чітко визначити, що на полотні авторське, а що привнесене реставратором. Ні в якому разі не можна було вторгтися в авторський шар. Реставраційні ж тонування, що змінилися від часу в кольорі й тоні і виконані із заходом на авторський живопис, належало зняти Для того, щоб визначити ці місця, зробили знімок картини в ультрафіолетових променях³.

Цікава історія пов'язана з картиною Тимофія Неффа "Італійка" (1844 р). Збираючись придбати в одного з колекціонерів це полотно, співробітники музею керувалися швидше інтуїцією, оскільки картини як такої не було. Було старезне полотно. Живопис на ньому абсолютно не проглядався, оскільки лак на картині від часу потемнів, сильні були й поверхові забруднення. І все-таки їх вдалося зняти і видалити верхній шар лаку, не торкаючись нижнього, щоб не зачепити авторський живопис. Коли ж темну завісу було піднято, погляду відкрилося прекрасне обличчя молодої жінки, судячи з вбрання – італійки. Так колекція музею поповнилась чудовою роботою російського художника першої половини XIX століття⁴, а робота Р.Кузіної, як реставратора, була оцінена на Всесоюзній виставці "Реставрація музейних цінностей в СРСР"⁵.

Нефф Т.А. (1805 – 1876). Італійка. 1844. Київський музей російського мистецтва. Реставрація 1980 р. Реставратор Р.Кузіна.

Одним з найбільших досягнень художника-реставратора вищої категорії Р.Кузіної вважається повернення до експозиції музею однієї з найживописніших робіт геніального художника Михайла Врубеля, написану в Києві: "Дівчинка на фоні персидського килима". Вона виконала дуже складне дублювання і усунула невмілі, зроблені кимось раніше, тонування на руках дівчинки. Крім того, було знято і сильні поверхневі забруднення, після чого картина буквально ожила, заграла барвами⁶. Для досконалого вивчення техніки майстра реставратор зробила копію врубелівської роботи, що вразила всіх своєю подібністю і була високо оцінена відвідувачами персональної виставки Раїси Лузіної в музеї культурної спадщини м. Києва в 2002 році.

Значним внеском у збереження національної пам'яті стала клопітка реставраційна робота Раїси Кузіної з відкриття виставки картин до 70-ти річчя з дня заснування музею російського мистецтва "Загадки старих портретів". Десятиліття пролежало багато неоцінених полотен у запасниках музею, багато, на жаль, у стані більш ніж жалюгідному. Ще трохи часу – й окремі картини відновити було б просто неможливо, зокрема і портрет мецената Ф.А.Терещенка, в колишньому особняку якого розташований і на базі його колекції створений сам музей⁷.

Особливість роботи реставратора – кожного разу в певних межах відтворення чийогось творчого почерку – призвела до вироблення творчого кредо художниці: гранично зберігаючи почерк майстрів на реставрованих полотнах, завжди залишатися самою собою⁸.

Це кредо стало основою для власних робіт художниці. Натхненна роботами відомих авторів, Раїса Кузіна в рамках реалістичного характеру своїх творів виробила свій власний неповторний стиль, особливо в пейзажах.

Це кредо стало основою для чітко вираженої громадянської позиції в роки перебудови. Зокрема, Раїса Кузіна прийняла активну участь у дискусії на сторінках газети "Советская культура": реставрація – наболілі проблеми⁹. В своїй статті "Реставратор – професія творча" вона не лише окреслила проблеми у реставраційній роботі, але і вказала на шляхи підготовки висококваліфікованих реставраторів, зокрема, запропонувала при творчих Союзах художників створити секцію художників-реставраторів¹⁰.

Потреба всебічного пізнання об'єктивних закономірностей світового мистецтва ХХ ст., витоків національного мистецтва розбурхали творчі ініціативи Р.Кузіної, яка і раніше не піддавалась офіційним соціалістичним канонам. Тому вона з радістю приймає участь у

Седнівських пленерах кінця 80-х рр., організованих Спілкою художників України, які були важливими у плані збагачення мистецьких форм вислову. В 1986 р у Будинку вчених АН УРСР відбувається перша персональна виставка художниці, в 1990 наступна – у виставковому залі кінотеатру "Зоряний".

В умовах, коли були зоб'єктивізовані чинники для вільного мистецького дискурсу стало можливим членство Раїси Іванівни з 1992 року в Національній спілці художників України. Перегук поколінь, спадкоємність творчих засад, традицій, розуміння й сприйняття внеску, зробленого попередниками – ці моральні критерії стали усталеними вартостями діяльності КОНСХУ і життєвими принципами Раїси Кузіної. Вона активно включається в процес становлення реставраційної справи в новоствореній державі як член комісії з атестації художників-реставраторів, секція станкового живопису, при Міністерстві культури України.

В нових умовах художники України не розгубилися, насамперед, прагнучи контексту з художнім світом: в першу чергу було заявлено право на створення вартостей, що мали бути адекватні суспільним і соціальним змінам у період становлення й тимчасового пріоритету зростаючого значення капіталу. Не стала винятком і Раїса Кузіна. Її як художника-реставратора вищої категорії запрошують на роботу до Італії та Греції. Роботи художниці поповнюють приватні колекції України, Італії, Греції, США, Голландії та Ізраїлю.

Але загалом переломна епоха і наступне десятиріччя дозволили виявитися розмаїттю та новизні в творчості художниці. В нових творах ліричний настрій стає ще більш виразним. Головна ознака живопису Раїси Іванівни – душевність і спрагле бажання відтворити красу в традиціях вітчизняного пейзажного живопису. Природа на її полотнах – камертон стану людини, поштовх до пошуку внутрішнього ладу. Саме такі роботи "Весняне цвітіння", "Травневий пень", "Галявина гаю", "Пробудження", "Бузок". Природно зображено Київ у різних ракурсах, це, зокрема "Київ нічний" (2003); "Київ зимовий. Протасів Яр" (2004); "Зимовий Київ вночі" (2005).

Улюблені жанри Раїси Кузіної – це краєвид та натюрморт. Як влучно зазначає мистецтвознавець І.Диченко: "Відтворюючи той чи інший мотив, художниця наочно передає пошук гармонії, солоспів природи, не скаламученої цивілізацією. "Чистосердні" пейзажі найчастіше – безлюдні. Раїса вибирає невибагливі мотиви, вона бачить красу в ліричному скромному колористичному одкровенню природи. Слідом за майстром ми переймаємося прагненням відчувати, пережити, запам'ятати, замилуватися красою"¹¹.

Найбільш поетичною гранню у творчості художниці є пастелі. Тихі, спокійні, як їх автор, пастелі хвилюють делікатною вишуканістю кольорової гами, поетичністю зображення природи Київщини, Чернігівщини, Сумщини. Сама техніка пастелі достатньо складна і не підлягає реставрації, мабуть тому її і вибрала майстер. Варто погодитись із думкою В.Киркевича, що роботи художниці як би відображають її саму – скромну, мовчазну, дружелюбну. Вони підкреслюють душевну щедрість, щире бажання поділитися створеною красою з людьми¹². Свідченням цього є подаровані роботи Раїси Кузіної Київському музею російського мистецтва, музею культурної спадщини м. Києва та інших. Талант та гідність художниці відкриваються знову.

¹ Кузіна Р.І. Живопис. Графіка: Художнє вид. – К., 2006. – С. 1.

² Довідник членів Національної спілки художників України. – К., 2003. – С. 184.

³ Вам повертаю Ваш портрет // Вечірній Київ. – 6 грудня 1985 р.

⁴ Там само.

⁵ Реставрация музейных ценностей в СССР. Каталог. Том 1. – М., 1985. – С. 211, 221.

⁶ Киркевич В. Ренесанс лирического пейзажа // Киевлянин. – 2002. – № 35 (79). – С. 14.

⁷ Кондратьева С. Світло нетутешнього обличчя // Робітничка газета. – 14 листопада 1992 р.

⁸ Вам повертаю Ваш портрет // Вечірній Київ. – 6 грудня 1985 р.

⁹ Горин И. Реставрация: назревшие проблемы // Советская культура. – 9 января 1986 г.

¹⁰ Кузіна Р.И. Реставратор – профессия творческая // Советская культура. – 8 апреля 1986 г.

¹¹ Кузіна Р. Живопис, графіка. – К., 2011. – С. 3.

¹² Киркевич В. Ренесанс лирического пейзажа // Киевлянин. – 2002. – № 35 (79). – С. 14.

В статье рассматривается вклад Раисы Кузиной в развитие реставрационного дела в Украине, оценивается ее наследие как художника. Особое внимание уделено графическим и живописным работам с изображением природы Киевщины, Черниговщины, Сумщины.

Ключевые слова: реставрация, художник-реставратор, Киевский музей русского искусства, живопись, графика.

Raisa Kuzina's contribution to the development of renovation art in Ukraine is examined, her heritage as an artist is evaluated. Special attention is attended to graphical works and paintings which represent nature of Kyivschyna, Chernihivschyna, Sumschyna regions.

Key words: renovation, renovator, Kyiv National Museum of Russian Art, painting, graphics.

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ВИПАЛЮВАЛЬНИХ СПОРУД ДОБИ РУСИ

Про історію дослідження гончарних горнів доби Русі на території України (за архівними джерелами та публікаціями вчених).

Ключові слова: Русь, гончарні горна, дослідники, вивчення, Україна.

Вивчення пам'яток доби Русі на території України та виявлення на них знахідок розпочалося з середини ХІХ століття зі становленням археології як науки. Перші дослідники робили спроби визначити призначення накопичених матеріалів, отриманих під час розкопок, спираючись переважно на власну інтуїцію, дослідження зарубіжних археологів та дані етнографії. Джерельна база цього періоду щодо вивчення гончарства вкрай обмежена. Археологи майже не аналізували гончарне виробництво, а обмежувалися лише описом цієї категорії знахідок, не приділяли уваги фіксації теплотехнічних споруд, в яких відбувалося випалювання глиняних виробів.

Перші відомості про випалювальні споруди доби Русі знаходимо лише в працях першої чверті ХХ століття. На теренах України вони найкраще досліджені на Чернігівщині та Київщині, адже ця територія найбільш повно археологічно вивчена порівняно з іншими регіонами. Варто зазначити, що іноді за архівними джерелами та опублікованими матеріалами не завжди можна дізнатися про форму та розміри споруд для випалювання виробів, оскільки через їх зруйнованість дослідникам не вдається відтворити окремі конструктивні елементи. Трапляються випадки, коли чітко не зафіксовано навіть внутрішню їх будову. Варто вказати на невірне вживані окремими археологами терміни щодо опису назви частин випалювальних споруд, які інколи не відповідають традиційній гончарській термінології.

Мета даної статті – узагальнити накопичені матеріали про досліджені випалювальні споруди Х – ХІІІ століть, розкопані на території України.

Дослідниками зафіксовано два види випалювальних споруд – однокамерні та двокамерні. У монографії О.Бобринського "Гончарные мастерские и горны Восточной Европы" (1993) однокамерними названо гончарні печі, де в камері одночасно згорали дрова й випалювались вироби. Двокамерними – гончарні горни, які в писемних джерелах згадуються під назвою "гърнь"¹ і мали дві камери – випалювальну й топкову. Серед них виділені горна з "козлом" – опорною перегородкою, яка розділяє топкову камеру на дві частини, та без "козла". За формою випалювальних камер їх поділяють на округлі, овальні, грушоподібні².

Вперше гончарна піч, датована ХІІІ століттям, була знайдена на території Білогородки (Київщина) Вікентієм Хвойкою і описана в праці "Древние обитатели Среднего Поднепровья и их историческое значение" (1913)³. Більш детальна інформація про цю піч подана В.Козловською в статті "Таврований посуд давньоруської доби" (1926). Піч була однокамерною, горизонтального типу із зворотнім вогнем, грушоподібної форми. Довжина випалювальної споруди – 2,60 м, ширина – 2 м. Вона була досліджена разом з глиняним посудом, який гончар не встиг вибрати після випалювання⁴. Варто зазначити, що виявлена в Білогородці піч – єдина випалювальна споруда, в якій досліджена верхня її частина, оскільки в переважній більшості розкопаних споруд вона зруйнована. Це єдина гончарна піч такої конструкції виявлена на території України, аналогічні знайдені в Російській Федерації⁵.

У статті "Археологічні розкопки в околицях Харкова" (1930) О.Федоровський подав опис залишків п'яти двокамерних горнів з Донецького городища (Харківщина). Чотири – з округлою в плані випалювальною камерою та опорною перегородкою "козлом", п'яте, за твердженнями дослідника, "...має чимало конструктивних особливостей. В ньому гаряче повітря проходило через кільцевий канал, закладений у самому поді, а від нього розходилася низка тонких каналів,

що пронизували під"⁶. Прикро, що в публікації не подано жодних креслень його будови, не вказані розміри. Крім того, використано термін на позначення череня горна – "під"⁷ (російською мовою "под"), що в перекладі українською мовою означає "черінь" горна чи печі.

Існують згадки про гончарні горна, виявлені на Вишгородському городищі, Т.Мовчанівським в 1936 році. Одне з них у 1947 році дослідив В.Довженок. У статті "Розкопки древнього Вишгорода" (1952) вчений зазначав, що горно було двокамерним, грушоподібною в плані форми, датоване X – XII ст.⁸

У монографії Б.Рибакова "Ремесло Древней Руси" (1948) міститься інформація про будову випалювальних споруд, розкопаних на території України. За його твердженням вони датуються XII – XIII ст. Оскільки вони мали різну конструкцію, Б.Рибаков поділив їх на чотири типи. До першого типу він відніс двокамерні горна з "козлом" (Донецьке городище); до другого – двокамерні без "козла" (Райковецьке городище); до третього – двокамерні з кільцевим каналом (Донецьке городище); до четвертого – горизонтальну однокамерну піч зі зворотнім вогнем (Білогородка)⁹.

Про знахідки горен для випалювання посуду з округлою в плані випалювальною камерою писав у монографії "Райковецьке городище" (1950) В.Гончаров. З опублікованих матеріалів можна зрозуміти, що за конструкцією вони були двокамерні без опорної перегородки "козла"¹⁰.

Відомості про виявлені 1951 року на околиці Чернігівського Подолу залишки споруд для випалювання плінфи знаходяться у науковому звіті В.Богусевича про "Раскопки на Черниговском Подоле в Елецком монастыре" (1951)¹¹ та його статті "Археологичні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр." (1955), де зазначено, що плінфовипалювальна піч, датована XI століттям, побудована з плінфи. Її випалювальна камера округлої в плані форми має діаметр до 5 м¹². Доречно зауважити, що О.Шекун у статті "Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове" (1989) згадував про розкопану цього ж року ще одну плінфовипалювальну піч поблизу Єлецького монастиря В.Білецьким¹³, але польова документація керівника розкопок Ю.Дмитрієва спростовує цю тезу¹⁴.

Монографія М.Каргера "Древний Киев" (1958) також містить інформацію про знайдені плінфовипалювальні печі. Зокрема, дослідник писав про виявлені в 1946 році залишки двокамерної печі, побудованої з бутового каменя та плінфи на території Києва поблизу Софіївського собору. Через зруйнованість споруда була досліджена лише частково. Про печі для випалювання плінфи, виявлені на території Києва неподалік Десятинної церкви, згадувала у своїх публікаціях С.Кілієвич. Дослідниця описала їх будову, подала плани та малюнки¹⁵.

Важливо зазначити, що найбільша кількість випалювальних споруд зафіксована під час археологічних досліджень 1980-х – початку 2000-х років на Чернігівщині, незначна кількість – на Київщині, Сумщині та Черкащині. Так, у 1983 році на Чернігівщині на території Хатинського городища (урочище Городок біля села Радичева Коропського району) В.Куриленком були виявлені залишки двокамерного горна з округлою в плані випалювальною камерою та опорною перегородкою – "козлом" в топковій камері. В ньому було знайдено горщикоподібні посудини та "сковорідка", датовані XI століттям. Горно було обстежене О.Шекуном, про що зазначено у його звіті "Археологические исследования на Черниговщине в 1983 г."¹⁶. Про дану споруду згадувала у статтях "До історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в давньоруську епоху" (2001)¹⁷ та "Старожитності IX – XIII ст. Мізинської округи" (2008)¹⁸ Л.Ясновська. На жаль, у публікаціях відсутня будь-яка інформація про його будову.

Кілька споруд для випалювання плінфи відкрито й на території Чернігова у 1984 році Г.Кузнецовим. Вони були досліджені О.Шекуном і результати опубліковані у його статтях "Новий плінфовипалювальний комплекс кінця XII століття в Чернігові" (1985)¹⁹ та "Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове" (1989)²⁰. Дослідник розкопав п'ять двокамерних плінфовипалювальних печей кінця XII століття, які були розташовані на відстані двох метрів одна від одної. Лише дві печі були досліджені повністю, а три – частково, оскільки вони були майже зовсім зруйновані. Побудовані з плінфи-сирцю різного розміру, випалювальні камери прямокутної у плані форми заглиблені в ґрунт на 0,7 м. Варто зауважити, що наявні археологічні матеріали підтверджують, що гончарні горна з прямокутною в плані випалювальною камерою, на відміну від округлої, овальної, грушоподібною, зустрічаються при розкопках досить рідко. Про розкопаний у 1984 році на території Чернігова комплекс з п'яти печей для випалювання

плінфи писав у монографії "Строительное производство Древней Руси (X – XIII вв.)" (1994) П.Раппопорт. В окремому розділі його роботи, присвяченому технології виготовлення плінфи, дослідник описав їх конструкцію, подав схематичний план і зазначив, що автори розкопок датують ці печі другою половиною XII ст.²¹, хоча О.Шекун датував їх кінцем XII ст. На плані видно, що споруди мали опорну перегородку "козел", що ділив топкову камеру на дві частини²². У цій же роботі П.Раппопорт подав відомості про плінфовипалювальну піч XI ст., розкопану В.Богусевичем у 1951 році, але не погодився з її датуванням. Дослідник зазначив: "...судя по размеру и характеру кирпичей, (при цьому автор уточнює, що у давньоруських писемних джерелах "кирпичи" називали грецьким словом "плінфа" – В.Т.), из которых сложена печь и которые обнаружены внутри ее и рядом в завалах, она относится к концу XI – началу XII в."²³. У цій же книзі згадано й про розкопані в 1974 році дві плінфовипалювальні печі X ст. на території Києва поруч з Десятинною церквою. Вони прямокутної в плані форми і побудовані з плінфи-серцю. Перша піч має розміри 4,8x4,0 м. В ній частково збереглася топкова камера, перегороджена "козлом", а випалювальна камера зруйнована. Розміри другої печі не зазначено. Тут же згадано про знахідку в 1980 році подібної за конструкцією печі на садибі Софіївського заповідника²⁴.

Залишки горнів для випалювання плінфи, двокамерних, з опорною перегородкою "козлом", різних розмірів, в яких знайдено розвал горщиків XI – XII ст., були виявлені у 1988 році біля с. Грабів в урочищі Кургани (Чернігівщина) О.Шекун, про що свідчать дані його звіту "Археологические разведки на территории Черниговщины в 1988 г."²⁵. Про печі, знайдені на даному поселенні, йдеться мова і в його статті "До вивчення стародавніх водних шляхів Чернігівської землі" (1994)²⁶, але в публікації немає інформації про їх конструкцію.

У колективній монографії "Новое в археологии Киева" (1991) описана гончарна піч, знайдена на Старокиївській горі. Вона мала дві камери – верхню округлу в плані розміром 1,05x1,10 м, складену із глини і шматків каміння, та нижню – топкову, такої ж форми, але менших розмірів – висотою 0,35 м, розміри "череня" – 0,70x0,75 м. Із топкової до випалювальної камери вело кілька "дучок" діаметром 10 – 15 см²⁷.

У статті Л.Белінської, В.Приймака і О.Сухобокова "Гончарні горни I – II тис. н.е. з розкопок Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР" (1993) наведені дані про горна, виявлені на території Сумщини. Зокрема, у 1977 році знайдено кілька таких споруд різної конструкції. Серед них виділено два їх типи. До першого віднесено два горна з опорною перегородкою "козлом", розкопані на поселеннях поблизу сіл Кам'яне та Ніцаха. До другого – горно, виявлене на згаданому поселенні біля с. Ніцаха, яке мало подібні до попередніх горен розміри й конструкцію, але відрізнялося однією суттєвою деталлю – відсутністю "козла" в топковій камері²⁸. Слід зауважити, що горни без "козла" зафіксовано й на Чернігівщині²⁹. Зокрема, відомості про них, подібні попереднім за конструкцією гончарні горна, опубліковані у статті І.Готуна та Л.Шевцової "Автуничі – селище гончарів X – XIII століття" (1993). Дослідники виявили двокамерні горна з округлою та овально-підпрямокутною формою, як з опорною перегородкою, так і без неї³⁰. Як зазначають вчені, останні не набули поширення через безперервне руйнування череня при випалюванні посуду. Тому такі споруди за свідченням археологів досить часто перебудовувалися, про що свідчать археологічні дані³¹.

У статтях В.Руденка та Т.Новак "Нова плінфовипалювальна піч з Чернігова" (1995)³², "Дослідження плінфовипалювальної печі у Чернігові в 1994 році" (1997)³³ та В.Руденка "Археологічні дослідження Іллінського Монастиря у Чернігові" (2007)³⁴ міститься інформація про гончарне горно для випалювання плінфи з округлою в плані випалювальною камерою діаметром 4,8x5,0 м.

Випалювальна споруда відрізнялася від згаданих вище плінфовипалювальних печей тим, що в топковій камері було два топкові канали та шість поперечних "козлів", які були прорізані топковими каналами. На підставі отриманого археологічного матеріалу піч датована серединою XII століття.

Протягом 1991 – 1995 років були опубліковані відомості про гончарні горна з селища Автуничі (Чернігівщина) у статтях В.Коваленка, О.Моці "Давньоруське поселення біля с. Автуничів на Чернігівщині" (1992)³⁵, Л.Шевцової "Керамічний комплекс Автуницького поселення" (1992)³⁶, В.Коваленка, О.Моці "Жилища гончарів XI – XII в.в. на селище Автуничі на Черниговщине

(1992)³⁷, І.Готуна "Реконструкція ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі" (1993)³⁸, І.Готуна, В.Коваленка, О.Моці, А.Петраускаса "Давньоруське поселення Автуничі: результати останніх сезонів" (1995)³⁹, І.Готуна "Нові дані про споруди Лівобережного села давньоруського часу" (1995)⁴⁰. У цих публікаціях зазначається, що горни з автуницького поселення, датовані XI – першою половиною – серединою XII століття, належать до двох типів: двокамерні з опорною перегородкою "козлом" та двокамерні без "козла". За рухом гарячих газів, за методикою О.Бобринського, вони віднесені до першого класу (з вертикальною подачею гарячого повітря у теплопровідних каналах)⁴¹. Форма їх випалювальних камер в плані округла, овально-підпрямокутна та грушоподібна.

За результатами багаторічних досліджень 1987 – 1998 років у межиріччі Десни та Дніпра було опубліковано колективну монографію "Південно-руське село IX – XIII століть". Автори одного з її підрозділів "Поселення X – XIII ст. біля с. Автуничі" (1997) – О.Моця, Р.Орлов, В.Коваленко та інші подали відомості про конструкцію автуницьких горнів, їх плани, стратиграфічні розрізи, процес закладання основи горна⁴². Цього ж року була опублікована стаття О.Моці та А.Томашевського "Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі", в котрій здійснено розрахунок об'єму гончарних горнів з цього селища⁴³.

У 1997 році К.Мироненко у статті "Керамічний горн на Глинському городищі?" (1997) опублікував дані про двокамерне горно, виявлене 1971 року під час розробки піщаного кар'єру в с. Глинське (Полтавщина), в якому знайдено два невеликі "горщики". Їх належність до посуду XII – XIII століття засвідчила археолог Г.Сидоренко⁴⁴. На жаль, автор не зазначив де зберігаються документи, що фіксують факт виявлення горна, його розміри.

Публікація "Гончарне горно з Черкащини" (2001) С.Сапегіна та А.Гейка містить інформацію про будову гончарного горна кінця XI – XII століття для випалювання посуду, знайденого у 2000 році поблизу хутора Кизивер (Черкащина), в якого топкова камера переділена "козлом", який складався з двох паралельних суцільних глиняних опор⁴⁵.

Про гончарні горна, знайдені на поселенні біля села Автуничі та Григорівка писала В.Петрашенко в підрозділі "Кераміка і гончарна справа" в колективній монографії "Село Київської Русі" (2003) та в монографії "Древнерусское село" (2005). Дослідниця описала їх будову та реконструкцію⁴⁶.

Інформація про реконструкцію гончарного горна для випалювання посуду за матеріалами досліджень на території Лівобережної та Правобережної України міститься у статті "Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства" (2005) І.Готуна, В.Коваленка, О.Моці та інших. Археологи здійснили реконструкцію горна, провели випалювання в ньому експериментально виготовленого посуду⁴⁷.

Згадка про виявлену у 1997 році піч знаходяться у публікаціях В.Руденка "Давньоруські цегельні у Чернігові" (2006)⁴⁸ та "Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові" (2007)⁴⁹. За твердженнями дослідника вона була двокамерної конструкції з "козлом".

Стаття Л.Яснорської "До історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в давньоруську епоху" (2001) містить дані про поетапне вивчення керамічного матеріалу, що накопичився завдяки археологічним розкопкам на території Чернігівщини та Новгород-Сіверського Полісся. Дослідниця описала виявлену восени 1983 року біля підніжжя Катерининської гірки яму для випалу кераміки, в якій знайдено півтора десятка горщиків⁵⁰. На жаль, авторка не посилається на джерело інформації, не вказала розміри та конструкцію "ями", не згадала хто її досліджував. За поданою інформацією важко зрозуміти, чи ця яма дійсно була випалювальною спорудою. Посилаючись на дані археологічного звіту про дослідження Радичевського городища у 1991 році Радичевським загonom Чернігово-Сіверської експедиції Археологічного центру Лівобережжя під керівництвом А.Козакова, Л.Яснорська писала про три розкопані двокамерні горни. Два з них датовані X століттям, один – XII століттям⁵¹, але в публікації немає жодних згадок про їх конструкцію.

Свідчення про знахідки горнів доби Русі для випалювання посуду знаходимо й у монографії А.Петраускаса "Ремесла та промисли сільського населення в IX – XIII ст." (2006)⁵². В ній згадано про будову горен для випалювання посуду, виявлених на території Середнього Подніпров'я.

У статті М.Лагунової "Гончарний центр при Вишгородському історико-культурному заповід-

нику" (2006) йдеться про знайдені двокамерні гончарні горни Х – XII ст. для випалювання посуду з опорною перегородкою "козлом" на Вишгородському городищі. Вони однакові за конструкцією, але різні за розмірами та датуванням⁵³. На жаль, авторка не вказала джерела цієї інформації.

Таким чином, дослідниками проведена значна робота з дослідження випалювальних споруд доби Русі, на що вказують їх публікації. Вивчено їх конструкцію, розміри, проведена реконструкція, досліджено матеріал з якого вони побудовані. Усі гончарні горни, будову яких прослідковано за класифікацією О.Бобринського, віднесено до I класу – з вертикальним рухом гарячих газів. За принципом побудови топкової камери їх можна розділити на кілька типів: двокамерні з "козлом", двокамерні без "козла", з кількома кільцевими жаропровідними каналами. За принципом облаштування випалювальної камери – на округлі, овальні, грушоподібні та прямокутні. Останні, за твердженнями дослідників, використовувались для випалювання будівельної кераміки, хоча досліджено горен для випалювання плінфи, з округлою в плані випалювальною камерою, який мав два поздовжні та шість поперечних топкових каналів. Зафіксовано також однокамерну гончарну піч горизонтального типу.

Описуючи будову гончарних горен, більшість археологів ототожнюють їх з пічними спорудами, називають їх "печами для випалювання кераміки", "плінфовипалювальними печами" або просто "печами", хоча й відносять їх до двокамерних споруд. Варто зазначити, що за класифікацією О.Бобринського, гончарні печі – теплотехнічні однокамерні споруди з постійним перекриттям над внутрішнім об'ємом камери, в якій одночасно розпалюється вогонь і випалюються вироби. Гончарні горни – двокамерні теплотехнічні споруди, одна з яких називається випалювальною або посудною, в яку вкладають глиняні вироби для випалювання, інша – топкова для розпалювання вогню⁵⁴. В цьому випадку дослідникам варто називати однокамерні споруди "гончарними печами", а двокамерні – гончарними горнами. Слід також зауважити, що в одній праці на означення одного й того ж конструктивного елемента дослідники паралельно вживають різні терміни. Наприклад, на позначення однієї з структурних частин горна – "топкової камери" – використовують терміни "топочный ярус", "топочное помещение", "топочна частина", "топочна камера", "топковий блок"⁵⁵. Нижнє перекриття випалювальної камери горна, яке відокремлює її від топки, – "черінь" – називають "горизонтальна перегородка"⁵⁶, "решітка", "решітка-черінь", "перегородка-черінь", "черінь"⁵⁷. Опору, що підтримує "черінь" горна, – "козел" – "подпорная стенка"⁵⁸, "розподільний блок", "розсікач"⁵⁹, "опорний стовп-розсікач", "опорний стовп", "стовп-розсікач", "козел"⁶⁰. Невеликі наскрізні отвори по всій поверхні череня горна – "дучки" – називають – "прогари"⁶¹, "продухи"⁶², "дірка (дучки)"⁶³ і т. д.

¹ Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны (по материалам II – V в.в. н.э.). – М., 1991. – С. 10, 94; Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – М., 1989. – Т. 1. – С. 615.

² Готун І.А. Нові дані про споруди Лівобережного села давньоруського часу // Археологічні старожитності Подесення. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О.Кузнецова (23 – 24 вересня 1995 р., м. Чернігів – Славутич). – Чернігів, 1995. – С. 33.

³ Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – С. 1 – 101.

⁴ Козловська В. Таврований посуд слов'янської доби // Науковий збірник за 1926 рік. Державне товариство України, 1926. – Т. 21. – С. 12 – 13.

⁵ Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – С. 345, 346.

⁶ Федоровський О. Археологічні розкопки в околицях Харкова. – Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Т. 1. – С. 6 – 7.

⁷ Там само. – С. 6.

⁸ Довженок В.Й Розкопки древнього Вишгорода // Археологічні пам'ятки УРСР (матеріали польових досліджень Інституту археології Академії Наук Української РСР за 1947 – 1949 рр.) – К., 1952. – Т. 3. – С. 14 – 28.

⁹ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. – С. 345, 346.

¹⁰ Гончаров В.К. Райковецьке городище. – К., 1950.

¹¹ Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. – К., 1955. – Т. 5. – С. 5 – 11.

- ¹² Богусевич В.А. Раскопки на Черниговском Подоле и в Елецком монастыре // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1951/10. – С. 3 – 6.
- ¹³ Шекун А.В. Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове // КС ИА АН СССР. – М., 1989. – № 198. – С. 64 – 69.
- ¹⁴ Дневник раскопок Черниговской археологической экспедиции 1952 года. Раскопки Ю.Н.Дмитриева // НА ІА НАН України. – 1952/11. – С. 9 – 42.
- ¹⁵ Каргер М.К. Древний Киев // по следам древних культур. Древняя русь. – М.,-Л.,1958. – С. 458 – 461; Килиевич С.Р. Детинец Киева XI – половины XIII в.– К., 1982. – С. 74 – 75; Килиевич С.Р. Печи для обжига глины X в. у Десятинной церкви (в Киеве) // археологические открытия 1974 г. – 1975. – С. 284 – 285.
- ¹⁶ Шекун А.В. Археологические исследования на Черниговщине в 1983 г. // НА ІА НАНУ. –1983/170. – С. 8.
- ¹⁷ Ясновська Л. До історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в давньоруську епоху // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2007. – № 2. – С. 18.
- ¹⁸ Ясновська Л. Старожитності IX – XIII ст. Мізинської округи // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2008. – № 6. – С. 33.
- ¹⁹ Шекун О.В. Новий глинфопалювальний комплекс кінця XII століття в Чернігові // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства(грудень1985 р.). Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 104 – 105.
- ²⁰ Шекун А.В. Вказ. праця. – 1989. – № 198. – С. 64 – 69.
- ²¹ Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси (X – XIII вв.) – СПб., 1994. – С. 10, 18 – 19.
- ²² Шекун О.В. Вказ. праця. – 1985. – С. 104 – 105; Раппопорт П.А. Вказ. праця. – С. 9, 10.
- ²³ Раппопорт П.А. Вказ. праця. – С. 9, 10.
- ²⁴ Там само. – С. 10.
- ²⁵ Шекун А.В. Археологические разведки на территории Черниговщины в 1988 г. // НА ІА НАНУ. – 1988. – С. 6 – 7.
- ²⁶ Шекун О.В. До вивчення стародавніх водних шляхів Чернігівської землі // Чернігівська земля у давнину і середньовіччі: тези доповідей міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 1994 р. – К., 1994. – С. 39 – 40.
- ²⁷ Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С. 265.
- ²⁸ Белінська Л., Приймак В., Сухобоков О. Гончарні горни I – II тис н. е. з розкопок Лівобережної Слов'яно-руської експедиції ІА НАН України // Українське гончарство: науковий збірник за минулі літа. – К.,-Опішне, 1993. – Книга 1. – С. 185 – 189.
- ²⁹ Готун І., Шевцова Л. Автуничі – селище гончарів X – XIII століть // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник за рік 1994. – Опішне, 1995. – Кн. 2. – С. 62 – 76; Петрашенко В.О. Кераміка і гончарна справа // Село Київської Русі. – К., 2003. – С.118; Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. та інш. Поселення X– XIII ст. біля с. Автуничі // Південноруське село IX – XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) – К., 1997. – С. 40 – 42.
- ³⁰ Готун І., Шевцова Л. Вказ. праця. – С. 62;
- ³¹ Петрашенко В.О. Вказ. праця. – С. 118; Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. та інш. Вказ.праця. – С. 40 – 42.
- ³² Руденок В.Я., Новик Т.Г. Нова глинфопалювальна піч з Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 81 – 83.
- ³³ Руденок В.Я., Новик Т.Г. Дослідження глинфопалювальної печі у Чернігові в 1994 році // Археологічні дослідження в Україні 1994 року. – К., 1997. – С. 137 – 138.
- ³⁴ Руденок Володимир Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові // Чернігів у Середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-східної Європи: Збірник наукових праць,присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 211 – 223.
- ³⁵ Коваленко В.П., Моця О.П. Давньоруське поселення біля с. Автуничі на Чернігівщині // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів, 1992. – С. 7 – 9.
- ³⁶ Шевцова Л.В. Керамічний комплекс Автуницького поселення // ПВССП. – Чернігів, 1992. – С. 15 – 18.
- ³⁷ Коваленко В.П., Моця О.П. Жилища гончарів XI – XII вв. на селище Автуничі на Черниговщине // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мінск, 1997. – № 12. – С. 135 – 138.
- ³⁸ Готун І.А. Реконструкція ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі // Археологія. – 1993. – № 4. – С. 61 – 65.

- ³⁹ Готун І.А., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В, Давньоруське поселення Автуничі результати останніх сезонів // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя України: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В.Шекуна (19 – 20 січня 1995 р., м. Чернігів). – Чернігів, 1995. – С. 25 – 26.
- ⁴⁰ Готун І.А. Вказ.праця. – 1995. – С. 33.
- ⁴¹ Бобринский А.А. Вказ. праця. – С. 10.
- ⁴² Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. та інш. Вказ. праця. – 1997. – С. 40 – 42.
- ⁴³ Моця О.П. Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона пам'яток історико-культурної спадщини. – № 1. – К., 1997. – С. 37.
- ⁴⁴ Мироненко Костянтин [К.М.] Керамічний горн на Глинському городищі? // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1997. – № 1/2. – С. 121.
- ⁴⁵ Сапегін С.В., Гейко А.В. Гончарне горно з Черкащини // Археологічний Літопис Лівобережної України. – 2001. – № 2. – С. 95.
- ⁴⁶ Петрашенко В.О. Вказ. праця. – С. 118; Петрашенко В.А. Древнерусское село. – К., 2005, – С. 50 – 72.
- ⁴⁷ Готун І.А, Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А., Петраускас О. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 70 – 79.
- ⁴⁸ Руденок В.Я. Давньоруські цегельні у Чернігові // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. Збірник наукових праць. Матеріали п'ятої науково-практичної конференції (18 – 19 травня 2006 р.). – Глухів, 2006. – С. 38.
- ⁴⁹ Руденок В. Вказ. праця. – 2007. – С. 211 – 223.
- ⁵⁰ Ясновська Л. Вказ. праця. 2007. – № 2. – С. 18, 21.
- ⁵¹ Ясновська Л. Вказ. праця. 2008. – № 6. – С. 33.
- ⁵² Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX – XIII ст. – К., 2006. – С. 57 – 70.
- ⁵³ Лагунова М.П. "Гончарний центр" при Вишгородському історико-культурному заповіднику // Музеї України. – 2006. – № 6 (18). – С. 37.
- ⁵⁴ Бобринский А.А. Вказ. праця. – С. 10, 93 – 94.
- ⁵⁵ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. – С. 345, 346; Шекун О.В. Вказ. праця. – 1985. – С. 104 – 105; Готун І.А. Вказ. праця. – 1993. – № 4. – С. 61 – 65.
- ⁵⁶ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. – С. 345, 346.
- ⁵⁷ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. – С. 345, 346; Белінська Л., Приймак В., Сухобоков О. Вказ. праця. – С. 185 – 189; Петрашенко В.О. Вказ. праця. – С. 118.
- ⁵⁸ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. – С. 345, 346.
- ⁵⁹ Петрашенко В.О. Вказ. праця. – С.118; Готун І.А. Вказ. праця. – 1993. – № 4. – С. 61 – 65.
- ⁶⁰ Петрашенко В.О. Вказ. праця. – С.118; Готун І.А. Вказ. праця. – 1993. – № 4. – С. 61 – 65; Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. та інш. Вказ. праця. – 1997. – С. 40 – 42.
- ⁶¹ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. – С. 345, 346.
- ⁶² Петрашенко В.О. Вказ. праця. – С. 118.
- ⁶³ Козловська В. Вказ. праця. – 1926. – С. 12 – 13.

Об истории исследования гончарных горнов времен Руси на территории Украины (по архивным источникам и научным публикациям).

Ключевые слова: Русь, гончарные горна, исследователи, Украина.

The article deals with the history of the studying of pottery kilns of the period of Rus' on the territory of Ukraine (based on the archival sources and scientific publications).

Key words: Rus', pottery kilns, researchers, Ukraine.

РОЗСЕЛЕННЯ ЧЕРКЕСІВ В ТУРЕЦЬКОМУ РАЙОНІ УЗУНЯЙЛА

Після завоювання Кавказу Росією велика кількість черкесів емігрувала у різні регіони Османської імперії, включно із районом Узуняйла в Центральній Анатолії.

Ключові слова: черкеська еміграція, вигнання черкесів, поселення.

Османська імперія та Туреччина, що була продовженням першої, є політичними утвореннями, які завжди були ареною міграційних рухів. Потік переселенців, особливо у XIX столітті, призвів до значних змін в етнічному складі населення Анатолії. Серед груп переселенців найбільшу склали мухаджири – вихідці з Кавказу, звідки вони після завоювання Російською імперією змушені були виселятися і шукати свою долю в іншому регіоні. Хоча Османська імперія і намагалася розселити ці маси біженців розділяючи їх, однак нестача влади і спротив переселенців призвели до утворення в деяких районах компактних поселень мухаджирів. Одним з найзначніших таких районів є розташований у самому центрі Анатолії регіон Узуняйла.

Хоча перші кроки загарбницької політики Російської імперії щодо Кавказу були здійснені раніше, ця політика набула систематичного вигляду за часів цариці Катерини II. Російсько-кавказька війна розпочалася із будівництва фортеці Моздок у 1763 році. Пізніше перехід Кримського ханства під контроль у 1783 та прийняття Грузинським царством російського протекторату у 1801 році призвели до концентрації російських військових підрозділів на Кавказі. В результаті боротьби, яка тривала до 1864 року, армія Російської імперії здійснила повну окупацію Кавказу. Цей процес призвів до радикальних змін демографічного становища в регіоні. Масовий потік представників кавказьких племен до Османської імперії, який продовжувався протягом російсько-кавказької війни, що тривала майже сторіччя, посилювався починаючи з другої половини 19-го століття і в результаті призвів до того, що корінні народи Кавказу перетворилися на меншість на своїй батьківщині.

Спочатку для розселення кавказьких мухаджирів були виділені території на Балканах, які у другій половині XIX століття ще перебували під управлінням імперії, регіони, що охоплюють сьгоднішні Сирію та Йорданію, а також території у внутрішніх районах Анатолії. Плато Узуняйла стало одним з основних районів, обраних для розселення мухаджирів, тут було створено близько 70 селищ. Більшість з них – це адигейські поселення, хоча переважну більшість з них тут складають кабардинські селища, наявні також декілька сіл хатукаївців і абадзехів. Крім цього, в Узуняйлі є декілька сіл, в яких живуть абхазці та чеченці.

Оскільки великою проблемою Османської імперії був брак населення, який почав відчуватися з початку XIX століття і що призводило до того, що величезні сільськогосподарські угіддя не оброблялися, то з волі падишаха у 1857 році держава почала надавати пільги усім групам, які перейдуть у підданство імперії, без розрізнення на мусульман і немусульман, і запрошувати їх до розселення на цих землях, обіцяючи надання підтримки¹. Для того, щоб довести ці відомості до потенційних переселенців, переклади звернення падишаха були видані в іноземних друкарнях². Звичайно першочерговою метою держави було сільськогосподарське виробництво, але завдяки цьому можливим стало створення централізованої системи, якої вимагає сучасна держава, та встановлення серйозного контролю над сільською місцевістю. Бо величезні території були у привілейованому користуванні феодалів і племен. Шляхом проведення реформ танзімату Висока Порта шукала способів взяття під повний контроль таких регіонів.

Масова міграція до Османської імперії з таких регіонів як Кавказ і Крим припала як раз на цей час. Хоча держава і не очікувала стрімкого напливу переселенців після Кримської війни, вона не забажала відправити назад жодну групу біженців, що перетнули османський кордон.

Їм оголошується, що вони прибули на славні землі ісламського халіфу, публікуються накази про те, що буде надаватися необхідна допомога у вирішенні усіх їхніх проблем. У 1860 році була навіть створена окрема комісія, яка мала займатися виключно справами мухаджирів (Іскан-і Мухаджирін комісія), були видані розпорядження стосовно того, яким чином має здійснюватися розселення на територіях, стосовно допомоги та пільг, що надаються державою мухаджирам³.

Але заплановані програми підтримки значною мірою залишилися на папері, розселені мухаджири були змушені самостійно дбати про своє життя, причому вони намагалися будувати життя, зберігаючи свої традиції і структури самоврядування. Необхідно зазначити, що цей процес адаптації став для них надзвичайно руйнівним. Бо мухаджири, які звикли до кліматичних та географічних умов на своїй батьківщині, зазнали надзвичайно великих втрат, доки адаптувалися до місць розселення в Анатолії. Лише у 1950-ті роки, коли до цих поселень були доставлені відповідні ліки та осушили болота, було зупинене розповсюдження такого інфекційного захворювання, як малярія.

Цілком природно, що переселення черкеських племен, які розглядали Османську імперію як свого союзника проти просування росіян (хоча вони і не отримували достатньої підтримки від Високої Порти під час своєї боротьби), відбулося на землі ісламського халіфу. В результаті цієї міграції кавказькі мухаджири змушені були боротися за життя на землях народів, які відрізнялися від них в етнічному плані, і шукати своєї долі на нових землях.

Як бачимо, на першому етапі Османська держава намагається відправляти частину мухаджирів до Узуняйли, яка була обрана як один з регіонів, придатних для розселення. Хоча було прийняте рішення про виділення державою виснаженим і нужденним переселенцям на сім'ю пари биків, воза, плуга та посівного матеріалу у достатній кількості, його виконання часто зустрічалося із проблемами. У зверненні Хюсейн бея, керівника однієї з груп переселенців, яка складалася з 56 сімей і не змогла отримати допомогу в місці тимчасового розміщення, на ім'я губернатора Анкарського вілаєту Ридвана паші, зазначається, що 6 осіб з цієї групи померло від голоду і що вони потребують негайної допомоги⁴. До речі, рідко зустрічалися місця, де за сприяння османських чиновників надавали допомогу мухаджирам, з огляду на їх важке становище. Наприклад, населення повіту Сівасі зібрало грошові кошти, достатні для будівництва мечеті, школи та 40 будинків, і передало їх посадовим особам⁵.

Оскільки майже усіх мухаджирів розміщували у безлюдних місцевостях, вони зазнавали дуже серйозних втрат у процесі адаптації до клімату і оточуючого середовища⁶. Крім цього, далеко не завжди місцеве населення районів зустрічало їх із розумінням, у багатьох місцях вони зустрілися із серйозною опозицією, оскільки у зверненнях тубільного населення вимагалось видалення їх з районів розміщення під приводом того, що вони порушують громадський порядок.

Османський уряд, який вважав що в Узуняйлі розселено вже достатньо переселенців, забажав розміщення новоприбулих у східніших областях, таких як Ерзурум, Діярбакир, Урфа, але не зміг запобігти наполегливим спробам мухаджирів переселятися саме до Узуняйли. Османська імперія, що у відповідності до політики розселення мала намір за можливістю розсіювати групи переселенців серед місцевого населення, навпаки зіткнулася із вимогами мухаджирів з інших областей поселити їх в Узуняйлі. Наприклад, група на чолі із Ходжа Саїдом та Арслан беєм, розміщена в Манісі, безперервно надсилала до Стамбулу прохання переселити їх до Узуняйли і в решті-решт досягла мети⁷. Крім цього мухаджири, розміщені у вілаєтах Амасья, Болу, Бурса, Кастамону також наполегливо відстоювали переселення до Узуняйли і добилися цього. До Стамбулу постійно надсилалися прохання вихідців з Північного Кавказу з різних районів про переселення до Узуняйли, щоб не бути розділеними із своїми родичами⁸.

Розміщені тут черкеси навчилися використовувати будь-які шляхи для забезпечення свого життя та перетворили плато Узуняйла на маленький Кавказ. Одним з найважливіших факторів, що обумовили цей успіх, є подібність географічних і кліматичних умов Кабарди на середньому Кавказі, яка була батьківщиною мухаджирів, до Узуняйли. Інша не менш важлива причина – черкеси, розселені у різних регіонах Османської імперії, виявляли неймовірну наполегливість у питанні переселення до Узуняйли і держава не змогла опиратися їх намірам. Крім того, цей регіон був одним із проблемних регіонів – тутешні племена, що вели кочовий спосіб життя,

роками перебували поза контролем держави – і тому був наданий дозвіл на інтенсивне заселення черкесами Узуняйли.

Чиновники Османської імперії досить часто складали звіти щодо реформ у регіоні Чукурова, де була майже відсутня державна влада, і зазначали у них необхідність взяття цих районів під контроль престолу і держави. Зрозуміло, що і район Узуняйла, що використовувався племенем Авшарів як пасовисько, османськими чиновниками розглядався як обширна територія, придатна для заселення. З цієї причини також був складений звіт про необхідність доставки у цей район переселенців. З огляду на це група черкеських старійшин, які в столиці очікували виділення місць для розселення, у травні 1860 року відвідала регіон Узуняйла із ознайомчою поїздкою. Видно, що територія їм сподобалася, оскільки відразу після цього розпочинається будівництво приміщень для мухаджирів.

Але така ситуація не була сприйнята позитивно племенами, що користувалися пасовиськами на Узуняйлі, в першу чергу Афшарами⁹. З документів бачимо, що один перших звітів, у якому Узуняйла (або у деяких османських документах Узуняйлак) визначається як один з районів, передбачених для розселення мухаджирів, був складений у 1845 році¹⁰. Після цього почалися постійні конфлікти і навіть боротьба між черкесами та афшарами, які побачили, що їх позбавляють пасовиськ в результаті масового переселення черкесів, яке відбувається дуже швидко, протягом короткого відрізка часу і триває й надалі. Держава підтримала черкеських переселенців проти напівкочових афшарів, які не сплачували податків і чинили спротив рекрутським наборам. Починаючи від першого переселення і до 1863 року афшари влаштували серйозні напади на черкесів – особливо у весняні місяці, час виходу на пасовиська. Але пізніше регіон Узуняйли перетворився на центр тяжіння для черкеських мухаджирів, які були розселені державою до інших районів, з огляду на кліматичні та географічні умови, а також на бажання "об'єднатися із своїми родичами", перетворився на маленький Кавказ¹¹. В результаті збільшення кількості черкеси, особливо після 1863 року, забезпечили рівновагу сил у боротьбі проти афшарів та досягли рівня, коли вони змогли чинити спротив їх нападам. У 1866 – 1867 роках "Фирка-і Іслахіє", спеціальне військове формування, створене для переведення кочових племен до осілого способу життя, змогло перевести на осідлий спосіб і афшарів. На вимоги афшарів надати їм для розселення Узуняйлу держава повідомила, що Узуняйла вже належить черкесам і що афшари можуть бути розселені лише на кордонах Узуняйли. Тому афшари були розселені у таких місцях як, Сариз, долина Заманти¹².

Адаптація мухаджирів до умов цього регіону відбулася відносно швидше, ніж у черкесів в інших районах імперії. Тут відіграли роль кліматичний фактор, а також наполегливість у практикуванні своїх кавказьких традицій в Узуняйлі. Тут необхідно дещо докладніше зупинитися на конярстві, яке відіграє надзвичайно велику роль у традиційному способі життя черкесів. Кінь, для позначення якого у черкеській мові використовується також і слово "брат", в умовах життя в Узуняйлі довів свою необхідність, став значним фактором виживання відразу після переселення, а пізніше перетворився на предмет прибуткової торгівлі. Тут необхідно зазначити, що перші переселення з Кабарди йшли сухопутним шляхом, що давало мухаджирам можливість брати із собою свійських тварин. Черкеси, які за декілька років призвичаїлися до різниці клімату і оточуючого середовища між Узуняйлою і Кавказом, стали значними виробниками сільськогосподарської продукції, зокрема тваринництва.

Ще одним елементом, що був перенесений з Кавказу і ретельно оберігався на новому місці, була суспільна структура поселень в Узуняйлі. На Кавказі кожне село славиться притаманним йому промислом. Наприклад, одне село могло спеціалізуватися на конярстві, інше на вівчарстві, виробництві предметів одягу або у іншому ремеслі. Відомо, що деякі родини стали знаменитими завдяки успіхам у розведенні коней. Назви таких кінських порід, як Хагундуко, Хатокшуко та Яган походять від родинних прізвищ. Таким чином, завдяки збереженню в Узуняйлі традицій родинної спеціалізації коні кабардинської породи спочатку розповсюдилися у таких місцях як Мараш та Адана, а після того, яка вони стали популярними в Османській армії, попит на них значно зріс. Особливо великим попитом коні цієї породи, які відрізнялися від інших своєю витривалістю, користувалися під час нескінчених воєн, які Османська імперія вела впродовж XIX та XX століть. Ці коні також використовувалися у поштових диліжансах для перевезення пасажирів і вантажів на великі відстані.

При розведенні коней кабардинської породи мухаджири дотримувалися такого порядку: влітку для випасу використовували пасовиська в Узуняйлі, а взимку кінські табуни переганяли до районів Адани, Дамаску та Алеппо, де було тепліше. Однак у 1869 році черкеси, оцінивши погодні умови осені і вважаючи, що зима буде надзвичайно важкою, почали без дозволу будь-яких інстанцій спускатися з гір і переганяти табуни до районів Адани і Паясу для зимівлі, побоюючись, що у разі затримки тварини можуть загинути від морозів¹³. Одночасно із цим афшари також згадали про свої старі традиції і почали спускатися до долини Чукурова. Коли владні органи дізналися про цю ситуацію, був виданий наказ про заборону переміщень і повернення усіх без винятку афшарів і черкесів з регіонів Адана та Козан до місць постійного розселення. Було навіть наказано провести перепис населення у районах Азізіє, Гюбрюн та Козан і встановити кількість черкесів та афшарів у цих адміністративних одиницях¹⁴. Незважаючи на суворі постанови владних органів та перешкоди османських чиновників, черкеси продовжували навесні переганяти табуни коней, які перетворилися для них на прибуткову статтю торгівлі, до долини Чукурова, продавали їх на ринках у Мараші, а навесні знову поверталися до Узуняйли. Держава не змогла перешкодити цим переміщенням і черкеси продовжували спускатися з гір зі своїми кіньми. Такі переміщення завдавали шкоди засіяним полям у місцях, через які проходили табуни, і місцеве населення часто направляло скарги до органів влади.

Виходячи з особливого становища регіону і відсутності контролю османських правоохоронних органів черкеси продовжили практикувати такі переходи і в наступні роки. Друга серйозна спроба втрутитися у ситуацію сталася через 10 років. У 1879 році губернатор Адани, знаменитий Зія паша, суворо заборонив допускати кінські табуни на територію аданського вілаєту і мухаджири опинилися у надзвичайно важкому становищі¹⁵. Причина такої рішучої заборони губернатора (яка стала показником того, що держава вже досягла необхідного рівня сили для обмеження переміщень мухаджирів) полягала у тому, що, на думку представників влади, черкеси у цьому регіоні вели напівкочовий спосіб життя і намагалися підірвати авторитет держави.

Схоже, що ця ситуація, яку можемо простежити за звітами англійського консульства, поставила черкесів у неймовірно важке становище. Для того, щоб примусити губернатора Адани змінити своє рішення, черкеси направили звернення до губернатора Сівасу, якого вони вважали близьким до себе, крім того, 13 жовтня 1879 вони направили телеграму до Стамбула. Відповідь не надійшла, і тоді губернатор Абідін паша особисто відправив телеграму¹⁶. Оскільки і на цей раз не було отримано відповіді, група представників, що складалася з шанованих серед мухаджирів людей, відвідала центр провінції Сівас і вдруге звернулася за допомогою до Абідіна Паші, а також цього разу відвідала Консула Великобританії полковника Вільсона та повідомили йому: якщо протягом 6 днів не буде надано дозвіл, загинуть сотні коней¹⁷. Полковник Вільсон від себе направив телеграму Послу Великобританії в Стамбулі Лаярду і зазначив, що в Узуняйлі вже випав сніг і що ситуація потребує негайного вирішення. За наведеними Вільсоном даними, те, що Висока Порто довела мухаджирів до такого стану, може призвести до заворушень і бунту у регіоні, і що єдиним відповідальним за такий стан буде Османська держава¹⁸.

За оцінкою Вільсона, невідача дозволу може виглядати позитивно з точки зору укріплення влади у регіоні, але для черкесів це було б катастрофою. "Досі черкеси демонстрували досить цивілізований підхід і не треба чинити на них сильний тиск"¹⁹. 2 листопада Консул Вільсон знову направив телеграму до посла Лаярда, у якій зазначив, що в регіоні почалися сильні снігопади, але ні від губернаторства Адани, ні від Високої Порти не надійшло жодної відповіді. Вільсон на місці вивчив становище мухаджирів, склав звіт і 3 листопада направив його послу Лаярду²⁰. В останній отриманій телеграмі Вільсон повідомив, що вийшов дозвіл черкесам спустити свої табуни до долини Чукурова, і що незважаючи на загибель частини коней, мухаджири не розпочнуть заворушення в регіоні²¹.

Розселення мухаджирів, яке співпало із централізацією держав під впливом модернізації XIX століття і прагненням держав більш щільно контролювати підданих, у деяких місцях призвело до виникнення конфліктних ситуацій. Незважаючи на прагнення держави перетворити увесь народ на платників податків і поставити під загальний контроль, мухаджири не поступилися у питаннях засобів, які були для них життєво важливими, і навіть виявили готовність до протистояння владі.

Така концентрація мухаджирів у регіоні Узуняйли також стала результатом їх наполегливості, це дало їм можливість у наступні роки селитися в одному місці і врешті-решт відіграло важливу роль у збереженні черкеськими мухаджирами своєї культури. Крім цього, концентрація поселень в Узуняйлі у наступні роки забезпечила мухаджирам вплив на управління цим краєм. У цьому регіоні черкеси були одним з найважливіших елементів управління і відіграли значну роль у створенні повіту Азізіє.

¹ Kemal Karpat, Ottoman Population 1830 – 1914. Demographic and Social Characteristics (Madison, Wisconsin, 1985). – P. 62.

² Ibid. – P. 63.

³ David Cameron Cuthell, "The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia, 1860 – 1866", Unpublished phd thesis, Columbia University (New York, 2005).

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) A.MKT.UM., Dosya № 213, Gömlek № 74.

⁵ Ibid, Dosya № 464, Gömlek № 71.

⁶ Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (İstanbul), Cilt: XV, № 1 – 4 (1955). – S. 17.

⁷ BOA, A.MKT.MHM., Dosya № 529, Gömlek № 37.

⁸ Ibid. – Dosya № 475, Gömlek № 75; BOA, A.MKT.UM., Dosya № 481, Gömlek № 98; BOA, A.MKT.MHM., Dosya № 222, Gömlek № 55; BOA, A.MKT.NZD., Dosya № 353, Gömlek № 100.

⁹ Ibid. – Dosya № 401, Gömlek № 83.

¹⁰ Ibid. – Dosya № 74, Gömlek № 2.

¹¹ Ibid. – Dosya № 475, Gömlek № 75; BOA, A.MKT.UM. – Dosya № 481, Gömlek № 98; BOA, A.MKT.MHM. – Dosya № 222, Gömlek № 55; BOA, A.MKT.NZD. – Dosya № 353, Gömlek № 100.

¹² Ahmed Cevdet Paşa, Tezakir, (Ankara: 1991). – S. 157.

¹³ Hilmi Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve Iskânlar (1869 – 1907)", Selçuk Üniv.Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Güz 2007, Sayı. 22. – S. 405 – 434.

¹⁴ BOA., A.MKT.MHM. – Dosya № 434, Gömlek № 79.

¹⁵ British Parliamentary Papers, (BPP.) Inc.: 5. – № 107. – From Wilson to Layard.

¹⁶ Ibid. – Inc.: 6. – № 107. – From Wilson to Layard.

¹⁷ Ibid. – Inc.: 4. – № 107. – From Wilson to Layard.

¹⁸ Ibid. – Inc.: 1. – № 108. – From Wilson to Layard.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid. – Inc.: 5. – № 107. – From Wilson to Layard.

²¹ Ibid. – Inc.: 1. – № 2. – From Wilson to Layard.

После завоевания Кавказа Россией большое количество черкесов эмигрировало в различные регионы Османской империи, включая район Узуняйла в Центральной Анатолии. Ключевые слова: черкесская эмиграция, изгнание черкесов, поселения.

After Russian conquest of Caucasus a great bulk of Circassians emigrated to Ottoman Empire's various parts including Uzunyayla region of Central Anatolia.

Key words: Circassian emigration, Caucasus exile, settlement.

МІЖНАРОДНА ОХОРОНА НЕМАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: СВІТОВИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Стаття присвячена дослідженню міжнародного та українського досвіду охорони нематеріальної культурної спадщини, ролі ЮНЕСКО в правовому забезпеченні цього процесу.

Ключові слова: нематеріальна культурна спадщина, культурна різноманітність, ЮНЕСКО, фольклор, корінне населення.

У сучасному світовому культурному просторі відбуваються важливі зміни, обмовлені пост-індустріальним етапом розвитку, до якого перейшли провідні країни світу. Це безпосередньо впливає на культурний процес, специфіка і самобутність якого набувають нового значення з точки зору іміджу країни, зростання регіональної та локальної культурної ідентичності регіонів, конкурентоздатності та інвестиційної привабливості. В цьому контексті охорона, збереження історико-культурної та нематеріальної спадщини, розвиток традиційної культури набувають особливо важливого значення. Ч.Лендрі, відомий фахівець з теорії культурних індустрій, зазначав, що культурні ресурси – це сировина, яка прийде на заміну вугіллю, сталі та золоту. Досвід розвитку провідних країн світу на зламі ХХ – початку ХХІ століть довів, що культурна політика, яка базується на здобутках історико-культурної спадщини та традиційної культури, є реальним інструментом у боротьбі з економічною кризою.

Культурна різноманітність є такою ж необхідною, як і біологічна різноманітність. Проте на сучасному етапі культурі загрожують різні фактори: в одному випадку – надмірний вплив глобалізації створює загрозу для культури національних меншин, в іншому – релігія здійснює тиск на культуру. Під тиском глобалізації зникають мови, втрачаються традиції, послаблені культури опиняються на узбіччі, а то й зовсім зникають. Загроза суттєвого зменшення культурної різноманітності надто серйозна. Розуміння цих викликів і загроз світовою громадськістю активувало зусилля щодо збереження і розвитку культурної різноманітності. Діяльність міжнародної спільноти концентрується у таких напрямках: охорона всесвітньої спадщини, захист рухомої і нематеріальної спадщини, заохочення міжкультурного і міжрелігійного діалогу, підтримка індустрії культури, захист авторського права, розвиток культурного туризму і підтримка музейної діяльності.

Проблема охорони матеріальної і нематеріальної спадщини має міждисциплінарний характер, вона досліджується істориками, мистецтвознавцями та правознавцями, є актуальною для всіх країн світу. Про те, що науковий доробок з цього комплексу проблем є вагомий, свідчать бібліографічні покажчики літератури з даної проблеми¹.

В Україні ця проблема вивчається В.І.Акуленком, він же є одним з упорядників збірника документів з правової охорони культурних цінностей². Проблемі охорони та дослідження етнографічної спадщини присвячений окремий збірник статей науковців Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії НАН України³. Створено низку публікацій з проблеми охорони нематеріальної культурної спадщини в Україні (Л.О.Троєльникова)⁴, в країнах СНД (В.О.Василенко)⁵, проаналізовано правовий аспект цієї проблеми (О.І.Мельничук)⁶.

Метою даної статі є аналіз досвіду ЮНЕСКО та окремих країн світу з охорони нематеріальної культурної спадщини, в тому числі в Україні.

Протягом багатьох років ЮНЕСКО проводить системну роботу з охорони культурної спадщини, основою якої є базові документи: Конвенція про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту (1954), Рекомендації про заходи, спрямовані на заборону та попередження

незаконного ввозу, вивозу та передачі права власності на культурні цінності (1964), Конвенція про заходи спрямовані на заборону і попередження незаконного ввозу, вивозу і передачі права власності на культурні цінності (1970), Конвенція з охорони всесвітньої культурної та природної спадщини (1972) та ін. Проте в цих актах нематеріальна культурна спадщина згадується лише побіжно.

Наприкінці ХХ століття охорона всесвітньої культурної спадщини, розвиток культури був визнаний головним пріоритетом світового та європейського розвитку. У 1988 р. ООН і ЮНЕСКО проголосили Всесвітнє десятиліття розвитку культури, головними завданнями якого було урахування культурного аспекту розвитку, ствердження культурної самобутності, розширення участі у культурному житті і сприяння міжнародному культурному співробітництву. Ухвалена на 31-й сесії Генеральної асамблеї "Загальна декларація ЮНЕСКО про культурну різноманітність" (2001) стала першим міжнародним правовим документом, присвяченим культурній різноманітності, де було наголошено на особливій ролі культури в економічному та соціальному розвитку. У Ст. 7 "Культурна спадщина як джерело творчості" цього документу зазначається: "...необхідно зберігати, популяризувати і передавати наступним поколінням культурну спадщину у всіх її формах, що відбивають досвід і надії людства, створюючи тим самим поживне середовище для творчості у всій її різноманітності і заохочуючи дійсний діалог між культурами"⁷. 21 травня 2003 р. вперше було відзначено Всесвітній день культурної різноманітності в ім'я діалогу і розвитку.

Один із напрямків сприяння розвитку культурної різноманітності та підтримки культурного сектора є виробництво та поширення культурних товарів, які мають виразну національну специфіку. Культурний товар – це споживчі товари, які передають ідеї, символи і уяву про спосіб життя (книги, журнали, мультимедійні продукти, кіно, відео, аудіовізуальні програми, народні промисли, мода). Для допомоги у просуванні культурних товарів та розкритті потенціалу місцевих культур на основі ЮНЕСКО була створена спеціальна організація – Глобальний Альянс.

Глобалізація і комерціалізація культури з необхідністю поставили питання про захист культурних здобутків і надбань народів світу, регламентацію використання їхніх традиційних знань, усної і матеріальної спадщини, збереження і розвиток з метою передачі наступним поколінням. Перші кроки з правового регулювання охорони нематеріальної культурної спадщини були зроблені в Японії та Південній Кореї. У 1950 р. Японія ухвалила закон про захист нематеріальної культури, Південна Корея – у 1962 році. Поступово в багатьох країнах були прийняті закони, що забезпечують права корінного населення та захищають їхні ресурси та традиційну культуру.

До категорії складних правових питань відноситься проблема охорони традиційних знань, які не мають індивідуального походження, а є общиною, родовою власністю. Правове регулювання використання традиційних знань, їх поширення надзвичайно складне, бо в сучасній юридичній практиці охороняється лише індивідуальна творчість.

Проте охорона прав корінних народів все більше поширюється на різні види нематеріальної культурної спадщини. Законодавство Філіппін передбачає належне інформування і згоду при доступі до земель предків і знань корінних народів, а також рівноправної участі у вигодах, які з цього походять. Законодавства Гватемали, Бангладеш, Філіппін, Африканського Союзу визнають права общин на біологічні ресурси і традиційні знання.

Активно здійснюється документування традиційних знань з метою кращого збереження і зменшення практики їхнього використання без матеріальної компенсації. Створені електронні бібліотеки традиційних знань в Індії, Китаї. В Лаосі діє Центр ресурсів традиційної медицини. Всесвітня Організація Інтелектуальної Власності створила інтерактивний інтернет-портал баз даних і реєстрів традиційних ресурсів для використання патентними організаціями. Індія розташувала там свою базу даних "Спадщина в галузі медицини".

Початок нормативної діяльності ЮНЕСКО з охорони нематеріальної культурної спадщини припадає на 1973 р., коли уряд Болівії запропонував ухвалити Протокол до Всесвітньої конвенції про авторське право з метою охорони фольклору. У 1976 р. Комітет урядових експертів ухвалив туніський типовий закон, в якому згадувалася проблема охорони фольклору.

У 1982 р. на конференції в Мехіко членами ЮНЕСКО вперше було обговорено і визначено термін "нематеріальна культурна спадщина". Згодом ЮНЕСКО разом зі Всесвітньою орга-

нізацією інтелектуальної власності (ВОІВ) у 1982 р. підготували типові положення для національних законодавств про охорону фольклору від незаконного використання та інших шкідливих дій. На основі цього документу ЮНЕСКО та ВОІВ у 1984 р. підготували перший проект договору з охорони нематеріальної культурної спадщини, який, проте, не набув чинності.

У 1989 р. ЮНЕСКО ухвалила Рекомендацію про збереження фольклору, в яких відзначено соціальне, економічне і політичне значення фольклору в історії та сучасній культурі суспільства, визнано існування небезпек, які йому загрожують, рекомендовано усім країнам — членам ЮНЕСКО розробити спеціальні правові положення та плани організаційних заходів щодо збереження і захисту традиційної культури. Це мало велике значення, адже фольклор визнавався частиною загальної спадщини людства, у зв'язку з чим активізувалося міжнародне співробітництво та заходи з його виявлення, збереження, поширення та охорони. З метою виконання Рекомендації з про збереження фольклору (1989) в рамках ЮНЕСКО були організовані навчальні курси, надана методична допомога щодо підготовки планів збереження, відродження та поширення нематеріальної спадщини меншин і корінних народів, організовані фестивалі традиційних культур, створені фольклорні архіви, випущено CD-ROM "Всесвітня колекція творів традиційної музики ЮНЕСКО", "Керівництво по збору творів, що відносяться до музичної спадщини", "Всесвітній атлас мов, що зникають", "Методичне керівництво з охорони фольклору від незаконного комерційного використання", "Етика і традиційна культура". У 1997 р. під егідою ЮНЕСКО була проведена міжурядова конференція з мовної політики в Африці⁸.

Через необов'язковий характер виконання "Рекомендації про збереження фольклору" з часом виникла потреба в ухваленні іншого нормативного документу.

У червні 1999 р. у Вашингтоні відбулася конференція, у підсумку роботи якої було зроблено висновок про необхідність підготовки масштабного і всеохоплюючого міжнародного акту про охорону нематеріальної культурної спадщини з уточненням термінології та інших позицій. На конференції була підкреслена необхідність надання пріоритетної уваги і матеріальної допомоги традиційним носіям фольклору, а не тільки вченим та збирачам фольклору. Було запропоноване розширення визначення "нематеріальна культурна спадщина", яке має охоплювати не тільки артистичні продукти (народні пісні, перекази та ін.), але й знання, цінності, творчі процеси, які сприяють їх створенню, форми взаємодії, в результаті яких вони поширюються і пропагуються.

У квітні 1997 р. ЮНЕСКО і ВОІВ організували Всесвітній форум з охорони фольклору (Пхукет, Таїланд), на якому було ухвалено План дій. Важливим кроком з його виконання став симпозіум з охорони традиційних знань і форм культурного вираження корінного населення Тихого океану, проведений у лютому 1999 р. під егідою ЮНЕСКО у Нумеа (Нова Каледонія), а також чотири регіональні консультації з цієї проблеми⁹.

Важливою складовою охорони нематеріальної культурної спадщини було започаткування в рамках ЮНЕСКО двох програм: "Живі скарби людства" (1993) та "Проголошення шедеврів усної і нематеріальної спадщини людства" (1997). У 2000 р. від держав-членів ООН були прислані перші досьє – подання на проголошення конкретних об'єктів "шедеврами усної та нематеріальної спадщини".

В рамках ООН працює декілька міжурядових організацій, які також здійснюються важливі функції з охорони нематеріальної культурної спадщини. В першу чергу, це діяльність ВОІВ, яка у 1998 і 1999 роках організувала 9 місій з метою встановлення потреб носіїв традиційних знань, які пов'язані з питаннями інтелектуальної власності. На Генеральній асамблеї ВОІВ у 2000 р. був заснований Міжурядовий комітет з інтелектуальної власності, генетичним ресурсам, традиційним знанням та фольклору.

Важливу роботу щодо регулювання, обліку традиційних знань в галузі медицини і ботаніки проводить Всесвітня організація охорони здоров'я. Проблему прав виробників сільсько-господарської продукції досліджує і проводить географічне маркування продуктів Продовольча і сільськогосподарська організація ООН.

Наступним кроком у міжнародній політиці з охорони нематеріальної культурної спадщини стало ухвалення Загальної декларації ЮНЕСКО про культурну різноманітність (2001). В ній особливе значення надається культурній спадщині як джерелу творчості, актуалізується питання про збереження і розвиток мовної спадщини, підтримка мовної різноманітності¹⁰. Усі

держави-члени ЮНЕСКО зобов'язані визнавати, захищати та пропагувати переваги культурної різноманітності на місцевому, національному та міжнародному рівнях. 21 травня кожного року відзначається як Всесвітній день культурної різноманітності в ім'я діалогу і розвитку.

У такий спосіб світова спільнота звернула увагу на проблему охорони нематеріальної культурної спадщини або "живої спадщини", існування якої є гарантією подальшого розвитку етнічних спільнот, культурної різноманітності людства. Нематеріальна культурна спадщина стала базовим елементом для розуміння культурної різноманітності народів світу. В умовах урбанізації, впливу глобальних тенденцій саме вона є найбільш вразливою і незахищеною перед новими викликами.

У 2003 р. ЮНЕСКО ухвалила Конвенцію про охорону нематеріальної культурної спадщини, яка вступила в силу 20 квітня 2006 р. В Конвенції "нематеріальна культурна спадщина" визначається як звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, – а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти та культурні простори, – визнані спільнотами, групами й, у деяких випадках, окремими особами, як частина їхньої культурної спадщини¹¹. Нематеріальна культурна спадщина передається від покоління до покоління, постійно відтворюється спільнотами та групами залежно від умов навколишнього середовища, взаємодії з оточуючими народами та особливостями історичного розвитку, що формує почуття самобутності, неповторності й наступності. В Конвенції до уваги береться лише та нематеріальна культурна спадщина, яка є сумісною з існуючими міжнародно-правовими актами з прав людини, з вимогами взаємної поваги між спільнотами, групами та окремими особами, а також відповідає засадам сталого розвитку.

У Конвенції зазначено конкретні прояви нематеріальної культурної спадщини: 1) усні традиції і форми вираження, в тому числі мова як носій нематеріальної культурної спадщини; 2) виставки мистецтва, в тому числі акторська гра, музикування, спів, танці та інше; 3) звичаї, обряди, свята; 4) знання і звичаї, що стосуються природи та всесвіту; 5) знання і навички, пов'язані з традиційними ремеслами.

Конвенція зобов'язує держави-учасниці здійснювати наступні кроки з охорони нематеріальної культурної спадщини: формувати політику держави, яка підтримує та сприяє розвитку нематеріальної культурної спадщини; створювати відповідні державні органи, формувати списки об'єктів, сприяти науковим, мистецтвознавчим дослідженням, готувати кадри з метою передачі традиційних знань та навичок, забезпечувати доступ до нематеріальної культурної спадщини та ін. Конвенцією передбачено створення національних архівних фондів фольклору, організація музеїв або відділів, підготовка фахівців для збору фольклорного матеріалу, архіваріусів, фахівців з документознавства, проведення систематизації та копіювання фольклорних матеріалів та ін.¹²

Наступним кроком щодо захисту нематеріальної культурної спадщини став створений ЮНЕСКО "Список проголошення шедеврів усної і нематеріальної спадщини людства", до якого держави-учасниці вносять національні об'єкти. У 2001 р. до Списку було внесено 19 об'єктів (серед яких, наприклад, багатоголосний грузинський спів, культура і фольклор сибірських старообрядців-семейських (РФ); 2003 р. – 28 об'єктів, у 2005 р. – ще 43 об'єкти. У 2008 р. даний Список був замінений ЮНЕСКО на "Список нематеріальної культурної спадщини". У 2009 р. до цього Списку вже було включено 76 об'єктів, серед яких найбільшу кількість – 21 об'єкт – представляє культуру Китаю (наприклад, мистецтво китайської каліграфії, тибетська опера, техніка вироблення шовку).

Внесення національних об'єктів до Списку сприяє популяризації цього виду творчості на міжнародному рівні. Наприклад, після включення до Списку південноамериканського танго (від Аргентини і Уругваю) в багатьох країнах світу були організовані фестивалі танго¹³. Загалом 187 країн світу представили до Списку об'єкти нематеріальної культурної спадщини.

23 грудня 2004 р. Кабінет міністрів України затвердив Державну програму охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини на 2004 – 2008 рр. В ній, зокрема, передбачено до 2009 р. створити Державний реєстр творів нематеріальної культурної спадщини, у 2005 – 2006 рр. провести перепис збирачів фольклору, здійснити поглиблене вивчення фольклорно-етнографічних та етнолінгвістичних особливостей регіонів. Наприклад, у Вінницькій області – у селах Борсків, Людавка, Буша; у Запорізькій – збір та вивчення

старовинних козацьких обрядів у селах Оріхівського, Токмацького районів, побутового козацького фольклору – у селах Веселівського, Кам'янсько-Дніпровського, Пологівського районів та ін. Передбачалося проведення наукових досліджень нематеріальної культурної спадщини Житомирського, Чернігівського, Сумського, Рівненського Полісся та Тернопільського Опілля, історії та культурної спадщини кримських караїмів та кримчаків. Державною програмою передбачено також проведення наукових конференцій, фольклорно-мистецьких фестивалів та інших заходів для збереження, вивчення та розвитку нематеріальної культурної спадщини в Україні. Обласні державні адміністрації зобов'язані створити при обласних центрах народної творчості постійно діючі консультаційні пункти з питань охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини для керівників фольклорних колективів і дослідників фольклору¹⁴.

В Україні, наприклад, державну підтримку мають такі міжнародні фольклорні фестивалі як "Фольклорний дивосвіт" (Київ), "Калинове літо на Дніпрі" (м. Комсомольськ Полтавської обл.), "Лесина весна" (Новоград-Волинський Житомирської обл.), "Древлянські джерела" (Рівне), "Поліське літо з фольклором" (Луцьк) та ін. Україна є членом Міжнародної ради фольклорних фестивалів з 1996 р., і для пропагування української нематеріальної культурної спадщини на міжнародному рівні велике значення має включення цих фестивалів до календаря міжнародних фольклорних подій. На виконання Державної програми охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини у 2006 р. було проведено Всеукраїнський фестиваль лемківської культури "Дзвони Лемківщини" (Монастириськ Тернопільської обл.), Всеукраїнський фестиваль кобзарського мистецтва "Вересаєве свято" (с. Сокиринці Чернігівської обл.), фестиваль хорового співу "Калиновий спів" (Кіровоград) та ін.¹⁵

У 2006 р. Кабінет міністрів України затвердив Концепцію державної програми збереження, відродження і розвитку народних художніх промислів, що надало фінансову підтримку подальшому розвитку цього виду творчості.

У 2008 р. Верховна Рада України ухвалила Закон про приєднання України до Міжнародної конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини. Тому вже восени 2009 р. українські представники вперше були представлені в якості спостерігачів на IV-й сесії Міжурядового комітету збереження нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО, що відбулася в столиці Об'єднаних Арабських Еміратів місті Абу-Дабі. На V-й сесії комітету вперше взяв участь експерт від України в якості альтернативного експерту для опрацювання поданих номінацій, зокрема від Білорусі.

Щодо українських об'єктів до Списку, то від 2008 р. ведеться робота з підготовки необхідних документів щодо такого відомого об'єкту України, як Національний Сорочинський ярмарок. Пропозиція української сторони розглядалася на V-й сесії Міжурядового комітету збереження нематеріальної культурної спадщини в місті Найробі (Кенія). На кінець 2011 року українською стороною доопрацьовуються зауваження Секретаріату Конвенції за результатами розгляду українського досьє щодо включення проекту "Національний Сорочинський ярмарок" до Списку світових шедеврів нематеріальної спадщини¹⁶. Нині Міністерством культури вивчається питання про підготовку до внесення до Списку карпатських весіль та наддніпрянських веснянок.

Отже, активна міжнародна діяльність з охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини, системна робота ЮНЕСКО з правової підтримки цього процесу є потужним каталізатором для активізації державної політики України щодо збереження та розвитку української культури, народних промислів, популяризації фольклорної та мистецької спадщини.

¹ Молчанов С.Н. Международное культурное право. Библиография литературы и доктринальных источников на русском языке [Електронний ресурс] // <http://smolchanov.narod.ru/index.html>

² Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: акад. НАН України Ю.С.Шемшученко, д-р юрид. наук. В.І.Акуленко. – К., 1997.

³ Проблеми охорони та дослідження української етнографічної спадщини. Зб. статей / Ред. Г.Скрипник. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М.Рильського НАН України, Держ. музей нар. архіт. та побуту України. – К., 2005.

⁴ Троєльнікова Л.О. Культурна спадщина України в контексті формування сучасного освітньо-художнього простору // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2010. – № 4.

- ⁵ Василенко В.О. Збереження нематеріальної культурної спадщини як один з важливих напрямків діяльності країн СНД в ЮНЕСКО [Електронний ресурс] // http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_26/Gileya26/I13_doc.pdf
- ⁶ Мельничук О.І. Концепція нематеріальної культурної спадщини. Формування в міжнародному праві // Пам'ятки України: історія та культура. – 2003. – № 3.
- ⁷ Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии [Електронний ресурс] // http://www.un.org/russian/events/literacy/decl_diversity.pdf
- ⁸ ЮНЕСКО. Доклад о предварительном исследовании по вопросу о целесообразности международного регулирования на основе нового нормативного правового акта традиционной культуры и фольклора. Резюме. Париж, 16 мая 2001 г. [Електронний ресурс] // <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001234/123437r.pdf>
- ⁹ ЮНЕСКО. Разработка нового международного акта по охране нематериального культурного наследия. Аннотация. Генеральная конференция, 31-я сессия, Париж. 28 августа 2001 г. [Електронний ресурс] // <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001234/123437r.pdf>
- ¹⁰ Всеобщая декларация о культурном разнообразии. Принята 31-й сессией Генеральной конференции ЮНЕСКО 2001 2 листопада [Електронний ресурс] // www.ifarcom.ru/failed/Documents/declar/_cult_diversity.pdf
- ¹¹ ЮНЕСКО. Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия. Париж, 2003 г. [Електронний ресурс] // http://www.unesco.org/pv_obj_cache/pv_obj_id_7CA8081DB26F8913A-1D7A452112B09B99CF80100/filename/03-82-Russe.pdf
- ¹² Там само.
- ¹³ ЮНЕСКО внесла новые объекты в Список нематериальных ценностей человечества // <http://culture.compulenta.ru/463419/>
- ¹⁴ Державна програма охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини на 2004 – 2008 роки. [Електронний ресурс] // <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=10479090>
- ¹⁵ Культурна політика в Україні. Аналітичний огляд / За ред. О.Гриценка. – К., 2007. – С. 72.
- ¹⁶ Співробітництво – Україна – ЮНЕСКО [Електронний ресурс] // <http://www.mfa.gov.ua/france/ua/18740.htm>

Статья посвящена исследованию международного опыта охраны нематериального культурного наследия, роли ЮНЕСКО в правовом обеспечении этого процесса, организации охраны этого вида наследия в Украине.

Ключевые слова: нематериальное культурное наследие, культурное разнообразие, ЮНЕСКО, фольклор, коренные народы.

The material covers most ideas of international and Ukrainian legislations of protection nonmaterial cultural heritage, state politics on development and popularization of folklore, traditional handicrafts and folk songs.

Key words; nonmaterial cultural heritage, cultural diversity, UNESCO, folklore, native nations.

Наталія МАТВІЄНКО,
Ірина САВЧЕНКО
Київ

НОВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ КНИГОВИДАВНИЦТВА В УКРАЇНІ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ (1917 – 1920 рр.)

У статті розглядається історіографічний аспект проблеми розвитку українського книговидавництва в революційний період 1917 – 1920 рр.

Ключові слова: історіографія, книги, видавнича діяльність, революція, українська мова, українські уряди.

Революційні потрясіння в Україні 1917 – 1920 років супроводжувались широкомасштабною національною культурно-просвітньою роботою, якою опікувалися українські уряди, політичні партії, громадські організації, представники інтелігенції. У розмаїтті проявів національно-культурного відродження особливе місце посідала книговидавнича справа, яка була значимим чинником культурного, ідеологічного, політичного впливу на суспільство, формування у його членів світоглядних засад.

У радянській історіографії українське національне книговидавництво 1917 – 1920 рр. зазнавало відвертого ідеологічного препарування. Виключенням (чи не єдиним) є фахове дослідження сучасника і учасника подій, відомого книгознавця Ю.Меженка¹. Підкреслимо, що воно побачило світ у 1920-х роках, коли було ще можливо відносно неупереджено згадувати про недалекі революційні часи. У подальшому партійно-радянські урядові кола турбувало те, що в роки революції радянські книжкові видання в Україні були лише вкрапленням в морі друкованої продукції. Ця точка зору знайшла відображення і в радянських історіографічних сентенціях: "Серед книжкової продукції часів громадянської війни тільки окремі книги були радянськими. Всі інші видання являли собою майже виключно буржуазно-націоналістичну і антирадянську літературу. Переважали книги, в яких викладалася фальсифікована історія України, вихвалялися зрадники українського народу. Навіть учбова література була проїнята отрутою націоналізму"². Звичайно, при домінуванні в історіографії таких тез не доводиться сумніватися в спрямованості та результатах досліджень радянський істориків.

Сучасний стан вивчення проблеми відзначається багатоплановістю постановки наукових завдань та застосуванням відповідного інструментарію для їх вирішення. Між тим, науковий доробок вітчизняних дослідників книговидавничої справи часів Української революції 1917 – 1920 рр. не знайшов належного історіографічного переосмислення. Зауважимо, що історіографія проблеми не стала предметом спеціального дослідження. Як правило, ми зустрічаємо фрагментарні матеріали ілюстративного характеру, які послугують виконанню більш широких наукових завдань³. Безумовно, що заявлена проблема є атрибутом дисертаційних історіографічних оглядів, але й тут вона носить досить-таки узагальнений характер⁴.

Новітній період вивчення книговидавничої справи в Україні часів революції розпочався на зламі 1980 – 1990-х років. Можливість використання раніше закритих архівних документів і матеріалів, видань, які зберігалися в "спецхранах", відхід від заідеологізованості дозволили науковцям приступити до проведення якісно нових досліджень, підняти джерельний рівень їх забезпечення. Відповідно, "свіжістю" відзначалися постановка наукових проблем та шляхи їх вирішення.

Одна з перших наукових розвідок, яка відкрила новий етап дослідження історії книговидання періоду 1917 – 1920 рр., належала перу Я.Дашкевича і стосувалася місця і ролі критико-бібліографічного журналу "Книгарь" в українському культурному відродженні революційної доби. Журнал, як літопис українського письменства, започаткований видавничим товариством

"Час" виходив у Києві в 1917 – 1920-му рр. Наклад видання у 3,5 тисячі примірників (перше число побачило світ у вересні 1917 р.) засвідчував про розмах і значимість української видавничої справи в умовах революційного часу. Автор на підставі різностороннього аналізу журнальних публікацій звертає увагу на масштаби та проблеми книговидавничої справи в Україні періоду революційної доби, наголошує на наявності потужного творчого потенціалу в дописувачів і співробітників видання. Аналітичні статті, до яких були причетні відомі політики, діячі української культури, бібліографічна складова часопису давали підстави для глибокого розуміння стану і перспектив української книговидавничої діяльності⁵.

У середині 1990-х років появляються окремі статті та дисертаційні роботи, в яких як одна із складових розглядається й проблема українського книгодання⁶. Напрацювання джерел, їх аналіз та узагальнення дозволили авторам обґрунтувати тезу про те, що книговидавництво було важливим компонентом українського національного руху.

На часі було спеціальне дослідження. У 1996 році у світ вийшла монографія Т.Ківшар з історії українського книжкового руху в 1917 – 1923 рр.⁷ Вона класифікує цей процес як історичне явище і комплексно підходить до його аналізу. Хронологічно і тематично лівова частка змісту монографії стосується книговидавничих процесів періоду Української революції. Залучення архівних документів і матеріалів дозволило дослідниці простежити сутнісні складові книговидавничого руху, його специфіку та особливості. Важливо, що автор розглядає проблему через призму державної книговидавничої політики Української Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР, УСРР та механізмів її реалізації. Наголосимо, що в сюжетну лінію роботи вдало вплітається діяльність відомих політиків, які прямо чи опосередковано впливали на книговидавничі процеси.

У поле зору науковця потрапили ті органічні складники книговидавничої діяльності, які засвідчують багатогранність роботи над створенням книжкової продукції: формуванню видавництвами тематичного "видавничого портфелю", їх співпраця з авторами, поліграфічними підприємствами, постачання паперу і фарби на виробництво, забезпечення професійності друкарів.

Аналіз дослідження Т.Ківшар дає підстави стверджувати, що воно й до сьогоднішнього дня є найбільш наповненим як за своїм тематичним спрямуванням, так і розв'язанням окремих наукових проблем щодо розвитку книговидавничої справи в Україні у вказаний період.

Українському національно-культурному відродженню присвячений цикл робіт Д.Ф.Розовика 1990-х – початку 2000-х років, який знайшов логічне завершення виходом монографії та докторської дисертації⁸. Зауважимо, що автор підпорядковує питання, пов'язані з книговидавничою справою, вирішенню більш широких завдань, які він визначає в руслі досліджень культурного будівництва в Україні у 1917 – 1920 рр. На черговому монографічному дослідженні Д.Ф.Розовика і сфокусуємо нашу увагу⁹. Власне, можна вважати, що ця монографія є узагальненням його попередніх численних наукових розвідок з тематики культурно-освітнього життя, пов'язаного, зокрема, й з видавничою справою в Україні 1917 – 1920-го рр. Дослідженню притаманний комплексний аналіз проблеми видавничої діяльності як складової забезпечення культурного відродження й суспільного життя українського народу. Воно відзначається багатоаспектним поглядом на проблему.

Передусім наголосимо, що в полі зору автора постійно перебувають питання державного курсу щодо розбудови національної видавничої справи, забезпечення населення літературою рідною мовою. Він звертає увагу на труднощі політичного та економічного характеру, які стримували розвитку книговидавництва, аналізує освітньо-культурні чинники, які, у свою чергу, прискорювали його розвиток у часи Української Центральної Ради (УЦР), Української Держави (УД) та Директорії УНР. Державна політика на підтримку і забезпечення книговидавництва є стержневою основою всього авторського наукового аналізу.

На думку дослідника, у часи УЦР пріоритетні напрями розвитку книговидавничої справи визначалися потребами "налагодження масового видавництва навчальної, художньої, суспільно-політичної літератури без якої неможливе було будівництво національної системи освіти, проведення широкої культурно-освітньої роботи серед населення та відродження духовності українського народу". Особливість книговидавництва періоду УД полягала в продовженні курсу УЦР, але з акцентом на радикальне збільшення видань насамперед навчальної

літератури. Розбудові українського книгодрукування серйозну увагу, не зважаючи на численні ускладнення, пов'язані, зокрема, з бойовими діями, приділяли Директорія, уряд УНР. У силу низки обставин урядовці УНР змушені були сконцентрувати основні зусилля в книговидавничій справі на Поділлі, формувати автономні видавничі осередки при міністерствах, залучити до вирішення невідкладних завдань забезпечення населення книгами закордонні видавництва.

Важливо зазначити, що автор акцентує увагу як на заходах державних інституцій, спрямованих на розвиток книговидавничої справи в регіонах, так і роботі по її налагодженню місцевих органів влади, громадських, культурницьких організацій, зокрема товариств "Прогресивіта". Закономірно, що не залишилася поза науковим аналізом й діяльність найбільш потужних видавництв ("Дитяча хата", "Дністер", "Криниця", "Промінь", "Слово", "Вернигора", "Стяг", "Криниця", "Рідна думка" та інш.), які на різних етапах відігравали ключову роль в реалізації державних та громадських видавничих проектів. Доказовими в роботі виглядають сюжети по фінансовому, матеріально-технічному забезпеченню поліграфічної бази, видавничого процесу загалом.

Науковець наводить узагальнюючі дані про випуск україномовної літератури. Так, за його наближеними підрахунками навесні 1917 р. "з друкарень вийшло майже 300 тис. українських книжок, що кількісно становило 10% україномовної літератури випущеної в Україні за попереднє десятиліття". На літо 1917 р. було надруковано близько 100 найменувань різних книг тиражем по декілька тисяч примірників кожної. Впродовж другої половини 1917 – весни 1918 р. спостерігалось нарощування масового випуску україномовної літератури (видруковано, за підрахунками автора, понад 700 найменувань різної літератури з накладом окремих видань у декілька десятків тисяч примірників). На підставі проведеного аналізу науковець приходить до висновку, що в період Центральної Ради "були закладені основи національного книговидавництва. Випущена в цей час література поступово забезпечувала школу, позашкільну освіту, потреби населення художньою та іншою літературою, друкованою рідною мовою".

За Гетьманату видавничий відділ Міністерства народної освіти та мистецтва оголосив конкурс на написання підручників для українських шкіл з усіх предметів. До осені 1918 р. в Україні було видруковано 130 назв підручників і посібників загальним тиражем понад 2 млн. примірників. За даними дослідника загальний тираж книжок, надрукованих в УД, не враховуючи шкільних підручників, сягав 4,5 – 5 млн. примірників і дав можливість поступово наповняти необхідною літературою як численні навчальні заклади різних рівнів, так і громадські бібліотеки.

Автор зазначає, що в Україні і зарубіжжі в добу Директорії, у 1919 р. було видруковано 1450, а в 1920 р. – 1350 найменувань навчальної, художньої, суспільно-політичної та іншої літератури загальним тиражем близько 10 млн. примірників, більшість з яких були надруковані українською мовою. Ці показники були значно вищі, навіть порівняно з кількістю випущеної літератури у більш сприятливий в економічному й політичному плані період Гетьманату.

Дослідження вигідно вирізняється тим, що воно насичене назвами творів і робіт українських та світових письменників-класиків, політичних, громадських діячів, які за часів Української революції друкувалися найчастіше і виходили найбільш масовими накладами.

Автор звертає увагу на заходи радянсько-більшовицького керівництва по фактично монопольному і цензурованому використанню українського книговидавництва для пропаганди серед населення своєї ідеології, політики та привернення на свою сторону народних мас. Реалізація більшовицької концепції книговидавничої справи призвела до її централізації, створення у 1919 р. Всеукраїнського видавництва при ВУЦВК.

Загалом можна стверджувати, що дослідження Д.Ф.Розовика значно розширює уяви про розвиток національного книговидавництва в роки Української революції 1917 – 1920 рр. і є вагомим внеском у історіографію проблеми.

Науковці проявляють зацікавленість окремими періодами розвитку видавничої діяльності. Так, зокрема, видавничій справі в Україні часів Директорії присвячена ґрунтовна стаття Е.Мельника¹⁰.

Для історіографії книговидавничої діяльності характерний нерівномірний підхід до дослідження тих чи інших питань. Насамперед мову потрібно вести про співвідношення тематики видань, їх призначення. У цьому випадку безперечно лідируюче місце належало виданню підручників, посібників, навчально-методичної літератури загалом.

Не дивно, що саме цій ланці видавничої діяльності присвячена значна кількість наукових

розвідок різного рівня довершеності. Практично у всіх дисертаційних роботах віднаходимо фрагменти, які стосуються цієї проблеми.

Зупинимося на найбільш, на наш погляд, вдалих наукових дослідженнях. Насамперед це стосується статей А.М.Боровика, в яких простежується діяльність по забезпеченню українськими підручниками учнів шкіл різного рівня¹¹. Залучення широкого масиву джерел, їх глибокий аналіз дозволив автору відтворити реальну картину задоволення попиту на навчально-методичну літературу. Питання, пов'язані з видавничою діяльністю, знайшли чільне місце в його дисертаційному¹² та монографічному¹³ дослідженнях.

Відомий дослідник історії української вищої школи, державних університетів О.М.Завальнюк узагальнив свої численні публікації, зокрема й з питань видавничої діяльності, в ґрунтовній монографії¹⁴. Для характеристики книговидавництва автору притаманні скрупульозне вивчення джерел, вираженість наукового аналізу й висновків. Сюжети, присвячені різним формам видавничих справ, які стосувалися університетів, розглянуті достатньо вичерпно і, здається, повністю закривають цю нішу як наукову проблему.

Активна участь у державотворчих процесах, культурно-освітньому житті товариств "Просвіта" спонукали вчених до активного дослідження їх діяльності. Наукові публікації проливають світло на видавничі справи, якими опікувалися товариства на місцях, тематику художніх творів та суспільно значимих видань, які побачили світ під егідою організацій "Просвіта"¹⁵.

Багатопланова тематична наповненість щомісячника "Книгарь", діяльність його редакції також знаходиться в полі зору науковців. Низка публікацій стосуються історії створення журналу, його цінності як джерела до бібліографії української книги та дослідження книговидавничої діяльності інтелігенції в роки Української революції¹⁶. У новітніх наукових дослідженнях аналізується тематика публікацій журналу, робота редакції по висвітленню стану та проблем книговидавничої справи, її особливостей, які диктувалися умовами революційних років. Через призму статей С.Єфремова "Голод на книжку", Г.Дмитренка "Ціна на книгу", А.Вечерницького "Про потребу родинного журналу" та інших, опублікованих на сторінках "Книгаря", автори акцентують увагу на злободенних питаннях, які переживала тогочасна книговидавнича справа. Небезпідставно дослідники наголошують, що питання книжкової цінової політики та спекуляцій книгами, оформлення книг, тематичної палітри українських часописів, якість дитячих видань, русифікації у книговидавничій справі, діяльності як уже відомих, так і новостворених видавництв та інші склали основу редакційної політики щодо підготовки фахових аналітичних та інформаційних публікацій, які з'являлися на шпальтах часопису впродовж всього часу його виходу в світ¹⁷.

Проблеми книговидавничої справи знайшли відображення в дисертаційних дослідженнях, які стосуються теорії та історії видавничої справи. Історії черкаського видавництва "Сіяч" в 1917 – 1920 роках присвячено дослідження Л.В.Фіть. Автор аналізує організаційні засади роботи видавництва, роботу з авторським активом (умови співпраці з авторами, рецензування поданих до друку матеріалів), тематику та кількісні показники друкованої продукції¹⁸.

Таким чином, проблеми української книговидавничої справи 1917 – 1920-го років знайшли відображення в низці наукових досліджень. Науковий аналіз та результати вивчення книговидавничих процесів періоду Української революції засвідчують, що книговидання було важливою складовою національно-культурного, політичного життя українського суспільства.

¹ Меженко Юр. Українська книжка часу Великої Революції // Життя й революція. № 10 – 11. – 1927. – С. 107 – 121; № 12. – 307 – 322.

² Див.: Молодчиков О.В. Українська Радянська книга (1917 – 1964) // Книга і друкарство на Україні. – К., 1964. – С. 216.

³ Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.). – К., 2003. – С. 287.

⁴ Ківшар Т.І. Український книжковий рух: книговидання та книгопоширення (1917 – 1923 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України". – К., 1996. – 36 с.

⁵ Дашкевич Я. "Книгарь" – журнал епохи революцій і контрреволюцій // Україна. Наука і культура. Вип. 25. – К., 1991. – С. 26 – 44.

⁶ Розовик Д.Ф. Центральна Рада й українська культура // Український історичний журнал. № 2 –3. –

1993. – С. 17 – 28; Рудий Г.Я. Періодична преса – джерело вивчення національно-культурної політики Української держави (1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни". – К., 1995. – 22 с.; Машевський О.П. Політика уряду гетьмана П.Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень – грудень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. "Історія України". – К., 1997. – 16 с.

⁷ Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917 – 1923 рр.). – К., 1996. – 344 с.

⁸ Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917 – 1920). – К., 2002. – 311 с.

⁹ Розовик Д. Культурне будівництва в Україні у 1917 – 1920 рр. – К., 2011. – С. 160 – 179.

¹⁰ Мельник Е. Видавнича справа в Україні в період Директорії // Етнічна історія народів Європи. Вип. 6. – К., 2000. – С. 73 – 77.

¹¹ Боровик А. Створення українських підручників за часів Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Сіверянський літопис. № 6. – 2001. – С. 3 – 8; його ж: Підготовка шкільних підручників за часів української держави гетьмана П.Скоропадського // Сіверянський літопис. № 1. – 2002. – С. 3 – 9.; його ж: Діяльність педагогічної місії за кордоном по забезпеченню шкіл українськими підручниками // Сіверянський літопис. № 2. – 2002. – С. 3 – 10; його ж: Вирішення проблеми забезпечення українськими шкільними підручниками за Директорії УНР // Сіверянський літопис. № 4. – 2002. – С. 14 – 20.

¹² Боровик А.М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917 – 1920 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01. "Історія України". – Харків, 2005. – 36 с.

¹³ Боровик А.М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917 – 1920 рр.). – Чернігів, 2008. – С. 209 – 281.

¹⁴ Завальнюк О.М. Утворення й діяльність державних українських університетів (1917 – 1921 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2011. – 644 с.

¹⁵ Заворський С. Видавнича діяльність Київської "Просвіти" в 1917 – 1919 роках // Вісник Книжкової палати. –1999.– № 6.– С. 23 – 26; Розовик Д. Культурно-освітня діяльність товариства "Просвіта" ім. Т.Шевченка Києва у 1906 – 1920 рр. Другий період (1917 – 1920) // Часопис української історії. Збірник наукових статей. Вип. 7. – 2007. – С. 86 – 90; його ж: Культурно-освітня робота громадських організацій Київщини у роки національно-демократичної революції (1917 – 1920 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 19. – Тернопіль, 2007. – С. 185 – 192; його ж: Просвітний рух на Волині у роки національно-визвольної революції (1917 – 1920 рр.) // Часопис української історії. Вип. 8. – К., 2007. – С. 75 – 80; його ж: Культурно-освітня робота громадських організацій у роки національно-демократичної революції (1917 – 1920 рр.) // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. Вип. 11. – 2008. – С. 20 – 28.

¹⁶ Петров С. Так народжувався часопис "Книгар" // Друкарство. № 1. – 2001. – С. 4 – 6.; Чорній В.В. Журнал "Книгарь" (1917 – 1920) як джерело до бібліографії української книги // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника. Вип. 3. – Львів, 1995. – С. 107 – 115. Телячий Ю.В. Журнал "Книгар" як джерело дослідження книговидавничої діяльності інтелігенції в роки української революції (1917 – 1920 рр.) // Формування та діяльність українських національних урядів періоду української революції 1917 – 1921 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Кам'янець-Подільський, 6 – 7 грудня 2007 р.). – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 269 – 275.

¹⁷ Гринівський Т., Копистинська І. До проблеми українського книговидання (на матеріалі часопису "Книгар") // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. № 1. – 2011. – С.171 – 176.

¹⁸ Фіть Л.В. Видавництво "Сіач" в історії української видавничої справи (1917 – 1920 рр.): автореф. ... канд. наук із соц. комунікацій: спец. 27.00.05. "Теорія та історія видавничої справи та редагування". – К., 2011. – 19 с.

В статтє рассматриваются историографические аспекты проблемы украинского книгоиздательства в период 1917 – 1920 гг.

Ключевые слова: историография, книги, издательская деятельность, революция, украинские правительства.

The article deals with the historiographical aspect of the problem of evolution of the Ukrainian book publishing during revolutionary period 1917 – 1920.

Key words: historiography, books, publishing, revolution, Ukrainian language, Ukrainian governments.

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МАТВІЯ НОМИСА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена проблемі дослідження життя та наукової діяльності відомого українського етнографа та педагога М.Номиса.

Ключові слова: наукова діяльність, етнографія, збірка, прислів'я, науковий доробок.

Матвій Номис (справжнє ім'я Матвій Симонов – Р.Н.) увійшов до історичної та етнологічної науки як автор найбільш ґрунтовної збірки українських паремій. Саме ця робота принесла визнання й спонукала до вивчення його постаті.

Аналіз літератури, в якій згадувалось ім'я М.Номиса, дозволив розподілити її за тематичним принципом. До першої групи, що є кількісно найбільшою, ми відносимо дослідження, присвячені етнографічно-фольклористичній праці. До другої групи належать роботи біографічного характеру та присвячені педагогічній роботі. Третю групу складають праці, присвячені творчості М.Номиса-письменника. Проте в даній статті наявну історіографію ми розглянемо у хронології її появи.

Дослідження наукового доробку Матвія Номиса розпочалося ще за його життя. Початком дослідження наукової діяльності стали рецензії на його роботи. Переважна їх більшість була пов'язана із виходом у світ збірки "Українські приказки, прислів'я і таке інше", що має велику наукову й пізнавальну цінність, адже містить матеріал з різних регіонів України¹. Це статті та критичні замітки М.Возняка, М.Сумцова, О.Піпіна, І.Франка² та ін. В "Нарисах історії української літератури XIX століття" М.Петров М.Номиса поставив поряд з М.Вовчком, Ганною Барвінок та О.Кониським як письменника етнографічного спрямування³. Ще до виходу збірки з'явилися перші схвальні відгуки у "Чернігівських губернських відомостях", "Санкт-Петербурзьких відомостях", "Книжковому віснику"⁴. Автор статті у "Книжковому віснику" проведено М.Номисом роботу, порівняв з роботою В.Даля⁵. Автором критичного відгуку був І.Франко⁶, оскільки йому не імпонувала запропонована М.Номисом "непрактична" класифікація. Варто додати, що сам упорядник збірки у широкому розумінні підходив до класифікації фольклорного матеріалу, адже до праці входять не лише приказки, прислів'я та загадки, а й утішки, лічилки, дражнили, скоромовки, вітання, подяки, лайки, прокльони, забобони, замовляння, різноманітні примовляння тощо.

Редакція "Руської бесіди", до якої М.Номис подавав статтю "Ранок у світлий празник" відзначала, що автор усвідомлював свою українську ідентичність. У редакційній примітці до статті говориться: "отражается, даже незаметно для автора та особенная, нежная любовь, которою имеет каждый, цивилизованный украинец к своей прекрасной родине, ту внутреннюю, не обобщенную, но живую, не искусственную и не выдуманную, но совсем свободную и искреннюю связь со своей народностью, которою особенно отличаются украинцы"⁷.

Першим дослідником, який провів аналіз етнографічної спадщини М.Номиса був О.Піпін. Він поставив роботу М.Номиса у один ряд зі збірником В.Даля в сфері видання етнографічного матеріалу⁸. Також він назвав головні переваги роботи: використання не лише вже наявних прикладів, а й тільки-но записаних з багатьма варіантами для порівняння, вказівки місцевості побутування і даних осіб-респондентів; розташування матеріалу не в алфавітному порядку, а за рубриками; додавання покажчика для прискорення пошуку потрібного матеріалу. А серед головних недоліків О.Піпін вказав лише на занадто дрібний шрифт книги та короткі замітки⁹.

Етнографічна діяльність М.Номиса була відзначена М.Сумцовим¹⁰. Редакція журналу "Киевская старина" позитивно оцінила діяльність дослідника в галузі етнографії й літера-

турознавства та дозволила публікацію оповідань М.Номиса. У передмові зазначалось, що головною заслугою М.Номиса є не кількість написаного, а якість, знання народно-побутового життя, його "нестаріюча принадність"¹¹.

Після видання збірника паремій почали висловлюватись думки про авторство цієї фундаментальної роботи. Але розв'язання цього питання неможливе без з'ясування кількості отриманих зразків від О.Марковича (за свідченнями М.Номиса їх було майже 50 000), від інших респондентів та власних записів М.Номиса. Так у збірнику міститься майже 15 000 висловів, значна частина яких має більше п'яти варіантів. На це запитання свого часу пробував дати відповідь О.Лазаревський¹², стверджуючи, що саме М.Номис був упорядником збірки. Іншу думку мав О.Огоновський, який називав упорядником О.Марковича, а М.Номиса лише видавцем і дописувачем¹³. Проте це питання й досі залишається відкритим.

Збірку українських паремій М.Номиса в своїх етнографічних роботах використовували О.Петрушевич, Д.Семенов, В.Милорадович та інші¹⁴. Так, наприклад, В.Милорадович досліджуючи весільний обряд та різдв'яні традиції, використав прислів'я і приказки зі збірки М.Номиса¹⁵.

Окремою сторінкою життєпису М.Номиса є некрологи, в яких містяться короткі відомості біографічного характеру, позитивні оцінки наукової й літературної діяльності. В.Науменко так зазначив про найбільш вагомий внесок М.Номиса у збереженні народних пам'яток: "не будь ничего больше издано и напечатано М.Номисом – и в таком случае имя его сохранилось бы в потомстве, т. к. труд этот составляет вклад в науку малорусской этнографии не только по богатству материала, но и по способу обработки и систематизации"¹⁶. Також автор цього некрологу відзначив поважне місце, яке М.Номис займав в науці і літературі, як автор ряду оповідань "в которых он обнаружил себя таким знатоком старых народно-бытовых черт своей родины, что чтение их невольно переносит нас в ту обстановку малорусской жизни, которая теперь уже почти отошла в область невозвратного прошлого"¹⁷. Не менш вагомим внеском у розвиток науки збірку М.Номиса охарактеризував М.Грушевський: "перше науково зроблене видання в українській етнографії, і воно перевищило всі інші слов'янські видання приказок. Воно й досі зісталось головним виданням українських приказок, хоч далеко не обняло всього приготованого матеріалу (маса приказок, не могла увійти в цей корпус з цензурних причин)"¹⁸. Про титанічну працю М.Номиса наголошував дослідник української літератури С.Єфремов: "...взявся вельми старанно і пильно: він не зупинився над самим друкованим матеріалом, а скористувався і недрукованими працями всіх людей, про яких більш-менш відомо було, що вони працюють на етнографічному полі і визбирав звідусіль, що тільки можна було визбирати. Не легка се була робота... Довелось Симонову орати цілину, прокладати шлях новим трудовникам на тій-же ниві, виробляючи самотужки метод роботи і систему упорядкування матеріалу". С.Єфремов підкреслював, що обидва дослідники (М.Номис та С.Ніс – Р.Н.), незважаючи на роботу на літературній ниві, в першу чергу залишались етнографами¹⁹. Найбільш цінними для етнографічних досліджень серед літературних творів М.Номиса С.Єфремов називав "Дід Мина і баба Минаха", "Тітка Настя", оскільки зображувані сцени з життя пояснюють народні звичаї, заглиблюють у психологію народу²⁰. Подальші оцінки літературної діяльності М.Номиса повторюють, в основному, оцінки С.Єфремова. Інші некрологи, які були вміщені у "Киянині", "Київському слові", "Біржових відомостях" також містили короткий життєпис з оглядом основних напрямків роботи, ставився наголос на значенні народної творчості в житті М.Номиса²¹.

Хоча некрологи і спогади дуже стисло подають факти, а ще менше містять характеристики наукових поглядів, що пов'язано з обставинами їх написання, проте вони є надзвичайно цінними, бо написані колегами і друзями М.Номиса, які знали його зблизька і приймали безпосередню участь в його дослідженнях. Однак в цих публікаціях кожен автор визначає напрями наукових досліджень, подають перші оцінки його діяльності. Дуже стисло (всього на 1 – 3 сторінках) характеризують досягнення вченого в етнографії, педагогіці, літературознавстві, громадській діяльності. Оцінки, зроблені цими авторами, на десятиліття визначили підходи вітчизняної історіографії до особистості та науково-культурної спадщини Матвія Номиса.

Підсумовуючи цей період в історіографії проблеми, необхідно зазначити, що ці матеріали належать до різних жанрів історичної літератури і хоча цей фактологічний матеріал є дуже цінним, він має свої недоліки (суб'єктивізм, іноді не науковий стиль викладу матеріалу).

У подальшому наукова та творча спадщина М.Симонова зазнала такої ж долі, як і доробок багатьох дореволюційних громадсько-культурних діячів, істориків, етнографів, літераторів. Його ім'я згадували все рідше, оскільки радянські історіографи уникали розробки тем, пов'язаних з питаннями національного відродження України, якому посприяла і діяльність Матвія Номиса. Радянські літературні критики, характеризуючи літературний й науковий процес другої половини XIX століття, зокрема творчість Ганни Барвінок, Б.Грінченка, М.Костомарова, П.Куліша, М.Омельковича, О.Стороженка та М.Номиса, обмежуються критикою їх як "ліберально-буржуазних письменників та говорять про використані ними способи опрацювання народної творчості, які зводились головню до мовного шліфування"²² та імітації народних сюжетів.

Наприкінці 1920-х рр. з'являються поодинокі і не зовсім позитивні оцінки творчості М.Номиса. Так М.Зеров назвав його найстаршим письменником-етнографом, проте найменш обдарованим, а його праці насичені етнографічними подробицями з повільним розвитком сюжету²³. Такі оцінки діяльності М.Номиса ставали традиційними, оскільки дослідники мало звертались до заслуг цього науковця й письменника. У 1928 році вийшла невелика стаття П.Капельгородського, в якій вміщено короткі біографічні відомості про М.Номиса²⁴. У збірці "Українська народна приказка", яка вийшла в 1936 році²⁵, знаходимо матеріали зі збірки М.Номиса із посиланням на видання 1864 року.

Після ряду статей кінця 1920 – 1930-х рр. ім'я М.Номиса майже не згадувалось. З другої половини 1950-х до першої половини 1960-х рр. ситуація значно змінюється. Посилюється інтерес до фольклористики, висвітлюються окремі аспекти діяльності багатьох представників української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст. Проте у цих роботах спеціально не досліджувалось життя та наукова діяльність М.Номиса, а були висвітлені окремі біографічні данні та згадки про збірку паремій. Так, наприклад, М.Попов відзначив появу цієї роботи як значну подію не лише для української науки, а й слов'янської²⁶.

Мовознавці також відзначали ґрунтовність роботи М.Номиса з укладання збірки паремій, її важливість для мовознавства та етнографії. Л.Скрипник наголошувала на складнощях обробки найрізноманітніших матеріалів, які потрапили до М.Номиса. До заслуг упорядника дослідниця віднесла паспортизацію та використання майже 50 висловів Т.Шевченка, а до мінусів роботи – незадовільне розташування матеріалів²⁷. Український пареміограф М.Сиваченко характеризує обрану класифікацію, наголошував на значенні розкриття історії походження виразів та наведенні багатьох варіантів²⁸.

Значну увагу етнографічно-фольклористичній діяльності М.Номиса приділив М.Пазяк²⁹. Дослідник у своїй монографії, присвяченій М.Номису, подав коротку історію створення збірки та відзначив, що тематична класифікація була вперше використана для українських паремій саме М.Номисом, оцінив багатство фактичного матеріалу, його вмільний відбір та велику кількість варіантів. Проте, як і попередники, М.Пазяк до недоліків зарахував довільність тематичних груп. Самого ж М.Номиса він вважав не лише збирачем прислів'їв, а й їх дослідником, оскільки він вдало обґрунтував принцип класифікації матеріалу у передмові до видання.

Огляд основних публікацій, присвячених М.Номису, показав, що у радянські науковці протягом всього часу зберігали в оцінці дослідника традиції оцінювання творчої спадщини, які надали йому сучасники. Загалом ці публікації більш правильно було б вважати свого роду "згадками" про вченого, ніж дослідженнями, адже у більшості випадків автори не використовували у достатній кількості нові джерела та літературу. Ці публікації не привносять чогось нового і повторюють попередні оцінки.

Діаспорна історіографія також проявила інтерес до наукової спадщини М.Номиса. В США у 1985 р. зусиллями владики Мстислава та мецената І.Суховерського було здійснено перевидання збірки "Українські приказки, прислів'я і таке інше"³⁰. П.Одарченко у своїй статі подав короткі біографічні відомості про М.Номиса та О.Марковича, яким належить більша частина використаного матеріалу, історію створення збірки, огляд тематики по розділах, підкреслив високий науковий рівень систематизації та паспортизації³¹. Автор статті не оминув увагою і критику І.Франка щодо класифікації, зазначивши, що абеткове розташування мало б наслідком розкиданість прикладів з аналогічним змістом по збірці. Проте П.Одарченко вважає, що тематичний поділ матеріалів у М.Номиса часто є нелогічним.

В.Струмінський в своїй критичній статті вибрав ті збірки, які не було використано М.Номисом, тому він виокремив три помилки у джерельному підґрунті: 1. давні українські, 2. західноукраїнські, 3. замало польських джерел української пареміографії³².

Ґрунтовністю відзначається стаття Ю.Шевельова³³. Народну мораль та народний світогляд автор підніс до рівня філософських узагальнень, наголошуючи на їх індивідуальності, окремішності. З цією метою він використав "Пословицы русского народа" В.Даля та зібрання поляка С.Адальберга, вказавши на їх різницю у матеріалі, методі систематизації та подальшої долі³⁴. На його думку М.Номис, В.Даль та С.Адальберг своїми виданнями звернули увагу інших дослідників на суму приказок конкретного народу, як на вияв їхньої філософії та психології; а групування текстів за тематичним принципом зробило їхні збірки "не тільки довідниками, а й книжками для читання, щоб кожна з них творила цілість, за якою б ховався образ нації"³⁵.

Дослідницю Н.Кононенко-Мойл зацікавили традиції харчування українців, які вона оцінювала з поглядів, притаманних американцям. Тематична група "Хліб-сіль" у збірці представлена найбільш, варто до неї додати й інші розділи, що стосуються їжі, то кількість зразків буде вражаючою. Авторка підкреслила, що їжу вихваляють так, що з сучасного американського погляду це видається надмірним: "Паляниця – як пух, як дух, як милеє щастя"³⁶. Таку ситуацію вона пояснювала бідністю і постійною живою примарою голоду, що переслідували українського селянина й ставали основою інших бід. Не отримавши чіткої системи поглядів на ставлення до їжі у українців, дослідниця робить висновок про те, що прислів'я виступають як "наймудріший засіб підходити до проблем, яких не можна розв'язати жодним іншим шляхом"³⁷.

Серед робіт останнього десятиліття, автори яких торкаються творчості М.Номиса, варто назвати монографію Я.Гарасима присвячену культурно-історичній школі української фольклористики³⁸. Аналізуючи досягнення та історіографію зазначеного питання, Я.Гарасим вказав на роботи, в яких знайшла відображення діяльність М.Номиса, розкрив його діяльність як автора "романтичного типу видання фольклорного матеріалу"³⁹.

Огляду наукової спадщини, громадської діяльності та виданню художньо-етнографічних творів присвячені публікації доньки М.Пазяка Надії⁴⁰. В контексті дослідження суспільного руху на Катеринославщині 50 – 80-х рр. ХІХ ст. С.Світленко подає біографічні відомості про М.Номиса, коло його друзів та однодумців⁴¹.

Оскільки М.Номис мав тісні дружні та родинні зв'язки з П.Кулішем, то деякі опосередковані факти його біографії та творчості можна знайти у працях кулішезнавців. Це роботи О.Федорука, В.Петрова, Л.Зеленської⁴².

Про багатосторонню діяльність М.Номиса можна дізнатись із коротких згадок в підручниках з історії української літератури, фольклористики та довідників⁴³. Також до його творчості звертались полтавські краєзнавці, проте варто сказати, що у їх роботах часто подається одноманітний, неточний та неповний матеріал⁴⁴.

Оглянувши історіографію, присвячену М.Номису, можна сказати, що вона є не чисельною та не охоплює усіх аспектів його різноманітної наукової й громадської діяльності. З'ясовано, що авторами більше уваги зверталось на збірку М.Номиса "Українські приказки, прислів'я і таке інше", а важливі для етнографії аспекти народознавчих робіт, в тому числі і літературних пам'яток дослідника, розглядались фрагментарно й побіжно. Так, ще чекають свого висвітлення періоди його педагогічної та громадської діяльності. Уваги дослідників потребують напрацювання М.Номиса у галузі етнографії та історичного краєзнавства. Проте зростаюча кількість авторів, які звертаються до спадщини М.Номиса, говорить про те, що його робота час від часу є затребуваною.

¹ Українські приказки, прислів'я і таке інше / Збірники О.В.Марковича і других. Спорудив М.Номис. – СПб., 1864.

² Возняк М. До історії видання Номисової збірки "Українські приказки, прислів'я і таке інше". – СПб., 1864 // ЗНТШ. – 1909. – Т. 88, кн. 2. – С. 151 – 180; Сумцов Н. Опыт исторического изучения малорусских пословиц. – Харків, 1896. – С. 3; Пыпин А. История русской этнографии. – Т. 3: Этнография малорусская. – СПб., 1891. – С. 367 – 369; Франко І. Галицько-руські народні приповідки: У 3-х т. / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко: 2 вид. – Львів, 2006.

- ³ Петров М. Нариси історії української літератури XIX століття. – К., 1884.
- ⁴ Черниговские губернские ведомости. – 1864. – № 34; Санкт-Петербургские ведомости. – 1864. – № 28; Книжный вестник. – 1864. – № 18.
- ⁵ Книжный вестник. – 1864. – № 18.
- ⁶ Франко І. Галицько-руські народні приповідки: У 3-х т. / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко: 2 вид. – Львів, 2006.
- ⁷ Пазяк Н. Маловідома праця М.Номиса "Ранок у світлий празник" // НТЕ. – 2000. – № 2 – 3. – С. 40.
- ⁸ Пыпин А. История русской этнографии. – Т. 3: Этнография малорусская. – СПб., 1891. – С. 367.
- ⁹ Там само. – С. 368 – 369.
- ¹⁰ Сумцов Н. Опыт исторического изучения малорусских пословиц. – Х., 1896. – С. 3.
- ¹¹ Симонов (Номис) М.Т. Рассказы. – К., 1900. – С. 3+XV+244.
- ¹² Лазаревский А. Кому принадлежит редакция сборника малорусских пословиц, изданная в 1864 г. // Киевская старина. – 1897. – Т. 1. – С. 14 – 15.
- ¹³ Огоновський О. Матвей Номис та Опанас Маркович // Зоря. – 1894. – 15 (27) січня. – С. 65; Огоновський О. Історія літератури руської. – Львів, 1894. – Т. 4: Література наукова. – С. 312.
- ¹⁴ Петрушевич А. Общерусский дневник церковных, народных, семейных праздников и семейных занятий, примет и гаданий. – 1865. – С. 104; Отечественноеведение. Россия по рассказам путешественников и ученых исследованиям: Учебное пособие для учащихся / Сост. Д.Семенов. – СПб., 1866. – Т. 2: Южный край. Малороссия, Новороссия, Крым и Земли Донского и Черноморского войска; Милорадович В. Степная Лубенщина // Киевская старина. – 1904. – Т. 2, 4.
- ¹⁵ Милорадович В. Вказ. праця.
- ¹⁶ Науменко В. Симонов М.Т. (некролог) // Киевская старина. – 1901. – Февраль. – С. 309.
- ¹⁷ Там само. – С. 310 – 311.
- ¹⁸ Грушевський М. Матвій Симонів (Номис) // ЗНТШ. – 1901. – Т. 40. – С. 8.
- ¹⁹ Єфремов С. Жертви нашого лихоліття: М.Т.Симонов та С.Д.Ніс // ЛНВ. – 1901. – Кн. 4. – С. 38 – 48.
- ²⁰ Там само. – С. 45.
- ²¹ Киевлянин. – 1901. – № 6; Киевское слово. – 1901. – № 4675; Биржевые ведомости. – 1901. – № 8.
- ²² Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. – К., 1981. – С. 19.
- ²³ Зеров М. Українське письменство XIX ст. – К., 1928. – С. 236 – 239.
- ²⁴ Капельгородський П. На лубенському літературному гробовищі // Життя і революція. – 1928. – Вип. X. – С. 115 – 125.
- ²⁵ Українська народна приказка / Упор. А.Хвиля. – К., 1936. – 584 с.
- ²⁶ Попов М. Прислів'я та приказки // Українська народна поетична творчість. – К., 1958. – С. 336.
- ²⁷ Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К., 1973. – С. 238, 239, 60.
- ²⁸ Сиваченко М. Проблеми пареміології та пареміографії. – К., 1984
- ²⁹ Пазяк М. Збірка прислів'їв М.Номиса: До 120-річчя виходу в світ книги "Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В.Марковича і других. – СПб., 1864" // НТЕ. – 1984. – № 1. – С. 15 – 24; його ж. Перлини народної мудрості // Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність. Людина. – К., 1989. – С. 16 – 19; його ж. Нове видання прислів'їв М.Номиса // НТЕ. – 1990. – № 1. – С. 67 – 70; його ж. Матвій Номис як фольклорист та етнограф. – К., 1993; Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В.Марковича і других. Спорудив М.Номис / Упор., приміт. та вступ. стаття М.Пазяка. – К., 1993. – 768 с.
- ³⁰ Номис Матвій. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Передрук видання 1864 р. з додатками. Видавничий фонд владики Мстислава / Вступ. слово А.Лободи – Саут-Бавнд-Брук, 1985. – 304 с. + I-XVII.
- ³¹ Одарченко П. Скарбниця українського слова // Номис Матвій. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Передрук видання 1864 р. з додатками. Видавничий фонд владики Мстислава / Вступ. слово А. Лободи – Саут-Бавнд-Брук, 1985. – С. 21.
- ³² Струмінський Б. Вказ. праця. – С. 24.
- ³³ Номис – Даль – Ададьберг // Номис Матвій. Українські приказки, прислів'я і таке інше... – С. 42 – 58.
- ³⁴ Там само. – С. 42.
- ³⁵ Там само. – С. 45.
- ³⁶ Кононенко-Мойл Н. Їжа, культура, харчування та гостинність // Номис Матвій. Українські приказки, прислів'я і таке інше... – С. 37

³⁷ Там само. – С. 39.

³⁸ Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці. – Львів, 1999.

³⁹ Там само. – С. 67.

⁴⁰ Пазяк Н. Народознавчі нариси про Різдво М.Номиса (Симонова) // НТЕ. – 1999. – № 1. – С. 102 – 107; її ж. Нарис Матвія Номиса про Різдво // НТЕ. – 2000. – № 1. – С. 92 – 97; її ж. Маловідома стаття М.Номиса про крашанки // НТЕ. – 1999. – № 2 – 3. – С. 94 – 98; її ж. Маловідома праця М.Номиса "Ранок у світлий празник" // НТЕ. – 2000. – № 2 – 3. – С. 39 – 42.

⁴¹ Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50 – 80-х роках ХІХ ст. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 39 – 45.

⁴² Куліш П.О. Листи до М.Д.Білозерського / Упор., вступ. ст. та коментарі О.Федорука. – Львів – Нью-Йорк, 1997. – 219 с.; Петров В. Куліш-хуторянин: теорія хуторянства і баївщанський період (1853 – 1854) // Хроніка. – 2000. – № 37 – 38. – С. 420 – 432; Зеленська Л. Ганна Барвінок. Життєпис на основі епістолярної спадщини. – Чернігів, 2001. – 130 с.

⁴³ Энциклопедический словарь. Изд. Брокгауз Ф.А. и Эфрон И.А. / Под ред. Арсеньева К., Петрушевского Ф. – СПб., 1987; Мишанич С.В. Номис М. // Українська радянська енциклопедія. – К., 1982. – Т. 7. – С. 422; Енциклопедія українознавства. – К., 1994. – Т. 1. – С. 189; Українська література у портретах і довідках. Давня література. – Література ХІХ ст. – К., 2000. – С. 227 – 228; Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 521.

⁴⁴ Ротач П. Літературна Полтавщина // Архіви України. – 1967. – № 4. – С. 107 – 108; його ж. Із скарбниці вічної пам'яті // НТЕ. – 1990. – № 2. – С. 61 – 62; Яворенко В. Матвій Номис // Комсомолец Полтавщини. – 1968. – 25 черв.; Ванцак Б. Симонов М.Т. (Номис): про видатного українського етнографа, фольклориста, громадського діяча, уродженця с. Заріг Оржицької волості Лубенського повіту // Ленінська зоря. – 1976. – 7 січ.; його ж. Друге народження: До 170-річчя від дня народження М.Т.Симонова (Номиса) // Лубенщина. – 1993. – 24 листоп.; Лісничий К. На батьківщині М.Номиса // НТЕ. – 1988. – № 5. – С. 93 – 94.

Статья посвящена проблеме исследования научной деятельности известного украинского этнографа и педагога М.Номыса.

Ключевые слова: научная деятельность, этнография, сборник, пословицы, научное наследие.

Article deals with the problem of research of scientific work of the well-known Ukrainian ethnographer and teacher M.Nomys.

Key words: scientific work, ethnography, collection, proverbs, scientific heritage.

СЕРГІЙ ДЛОЖЕВСЬКИЙ – УКРАЇНСЬКИЙ ВЧЕНИЙ, ФІЛОЛОГ І АРХЕОЛОГ (1889 – 1930)

У статті розглянутий життєвий і творчий шлях українського вченого, філолога, археолога та активного захисника культурних та історичних пам'яток Криму С.С.Дложевського.

Ключові слова: С.С.Дложевський, історія, краєзнавство.

Національне і культурне надбання народу – це великий скарб, який не можна забувати, це, насамперед, люди, які зробили внесок у розвиток науки і культури нашої батьківщини. Збереження історичної правди надає можливість повернути з минулого постаті видатних діячів, які зробили у свій час багато для української науки.

Імператорський університет Св. Володимира (1834 – 1917 рр.), сьогодні Київський національний університет імені Тараса Шевченка, мав чи не найсильнішу кадрову базу класичної філології в Російській імперії. Багато талановитих вчених таких, як І.Я.Нейкірх, О.К.Деллен, К.Ф.Страшкевич, В.І.Модестов, Ю.А.Кулаковський та ін. працювали у галузі римської і грецької словесності та старожитності, зробили багато для Київського університету, але пройшли в історії майже непоміченими. Вони заслуговують на ретельне вивчення їх наукової і педагогічної спадщини та фактично повернення з небуття. Однією з таких постатей був Сергій Степанович Дложевський (1889 – 1930), непересічний філолог, археолог і культуролог. Його постать невід'ємно пов'язана з Київським університетом, вихованцем якого він був у свій час.

Значна кількість інформації про С.С.Дложевського зберігається у фонді Всеукраїнської академії наук Інституті Рукопису Національної бібліотеки України імені Вернадського (ІР НБУВ, Ф. Х). Серед сучасних робіт постать С.С.Дложевського була висвітлена у статтях І.Корпусової, Т.Полесіної "Історія археологічної науки на Півдні України у перші роки радянської влади. Сергій Степанович Дложевський (1889 – 1930)", В.Солодової "Етнографічні напрями діяльності Одеської комісії краєзнавства (1923 – 1931) Одеського історико-краєзнавчого музею, оскільки значна кількість його робіт була надрукована у "Віснику Одеської комісії краєзнавства при ВУАН" за період його археологічних досліджень Ольвії у 1923 – 1929 рр. Деякі згадки про діяльність С.С.Дложевського також знаходяться у трьохтомному випуску архівних матеріалів "ALMA MATER" за редакцією В.А.Короткого, В.І.Ульяновського.

С.С.Дложевський народився у місті Кам'янець-Подільський у 1889 р. у родині вчителів. Після закінчення гімназії із золотою медаллю у 1907 р., він поступив в Імператорський університет Св. Володимира на історико-філологічний факультет. Закінчивши чотирьохрічний курс навчання в університеті, С.С.Дложевський пройшов курс підготовки до магістерського іспиту у Лейпцігському університеті, а після повернення в Київ, отримав диплом першого ступеня і почав готуватися до професорського звання¹. Слід зазначити, що на той час система стипендіатства від Міністерства Народної Освіти дозволяла молодим вченим проходити курси підвищення кваліфікації та писати наукові роботи за кордоном, але не більше двох років поспіль². Після отримання професорської стипендії він знов навчався у Лейпцігському університеті, де прослухав курс лекції з мовознавства та класичної філології, а також брав участь у семінарах Бругмана, Бете, Гейне, Мартіні та Зюсса³. У 1914 р. С.С.Дложевський склав іспити на звання магістра класичної філології і став приват-доцентом, потім професором класичної філології, а з 1915 р. почав читати лекції на історико-філологічному факультеті Імператорського університету Св. Володимира. На жаль, про роботу С.С.Дложевського в університеті відомо

небагато. Серед спогадів можна відзначити характеристику сучасника філософа В.Ф.Асмуса, який навчався у нього у 1914 – 1916 рр. Після смерті викладача факультету Н.В.Пахаревського у 1915 р. "закінчити його курс було доручено молодому талановитому доценту Сергію Степановичу Дложевському. Перед початком Першої світової війни Дложевський був у науковому відрядженні у Німеччині. Там він займався у Лейпцигу на семінарі класичної філології і збирав матеріал, готуючись написати роботу про синтаксис Еврипіда. Восени 1915 р. розпочав на історико-філологічному факультеті Київського університету спеціальний курс з Еврипіда (Іпполіт-Венценосець). Трагедія Еврипіда цікавила Дложевського не стільки сама по собі, але як явище історії давньогрецької літератури, як матеріал до його спостережень для написання історії давньогрецького синтаксису. Він був більше лінгвіст, ніж історик літератури... Дложевський читав чудово. До кожної лекції він ретельно готувався і передивлявся якусь монографію, яка стосувалась предмету. До нас – студентів він ставився достатньо по-товариськи. Слідкувати за його курсом було цікаво і приємно"⁴.

Класична підготовка західних університетів, на яку орієнтувався Імператорський університет Св. Володимира, давала перепустку в життя широкопрофільним фахівцям, якими були такі викладачі класичних мов в університеті, як Ю.А.Кулаковський, А.І.Сонні, учнем якого у свій час був і С.С.Дложевський. Вивчення старожитностей, нумізматики, історії, філології, літератури, археології на історико-філологічному факультеті дозволяло охопити і розробляти суміжні з філологією галузі.

За час перебування в університеті, С.С.Дложевський працював переважно в галузі мовознавства. Про це свідчать його "Переклади на російську мову з коментарем "Законів 12 таблиць, Цицерона і Демосфена", де він переклав Третю філіппіку Демосфена, Лист Цицерона Аттику 1910 р., "Конспект латинського синтаксису" 1910 р., "Пояснювальна записка до письмових робіт з латинської мови для абітурієнтів чоловічих гімназій" 1915 р., "Проблема виникнення відносних речень у латинській мові" 1915 р., "Програма іспитів з грецької мови" 1916р., "Лекції з Саллустія" 1918 р.⁵. У 1906 – 1914 рр. С.С.Дложевський також знаходився у видавничому комітеті журналу "Подолія", а в одному з останніх випусків був його редактором.

Працюючи в Університеті Св. Володимира у 1916 – 1918 рр., С.С. Дложевський одночасно виконував обов'язки професора на Київських вищих жіночих курсах Жекуліної і лектора Педагогічних курсів Київського учбового округу. У 1916 р. він був короткий час деканом Київського народного університету, а у 1918 р. організатором, членом комісії, а також викладачем у Таврійському університеті в Ялті. Бурхливі революційні події 1917 р. і непередбачуваність ситуації змусили родину Дложевських у 1919 р. остаточно переїхати до Одеси, де Сергій Степанович почав працювати приват-доцентом Новоросійського університету. У листопаді цього ж року у родині Дложевських народилася донька Ірина⁶.

З цього часу почався шлях С.С.Дложевського, як археолога, культуролога і активного захисника пам'яток культури України. Він займався адміністративною і громадською діяльністю, брав активну участь у багатьох наукових і освітньо-громадських організаціях. У 1920-і рр. при Всеукраїнській Академії наук була заснована Комісія краєзнавства, до якої входили підрозділи Слобожанської та Одеської комісії краєзнавства. Головуючим і завідувачем археологічної секції Одеської комісії краєзнавства став С.С.Дложевський. Велику увагу Комісія Краєзнавства приділяла бібліографічному огляду наукових робіт з історії і археології Північного Причорномор'я, вивченню колекцій археологічного музею, перевірці і науковій систематизації інвентарних записів музейних колекцій і складанню карти Одеської області. Друкованим органом цієї комісії на той час був "Вісник Одеської комісії краєзнавства ВУАН", де публікувалися короткі звіти про польові археологічні дослідження, публікації окремих пам'яток, статті та повідомлення, в яких висвітлювалися питання музеєзнавства. Свою роботу Одеська комісія краєзнавства узгоджувала з Всеукраїнською академією наук, від якої вона отримувала матеріали для бібліотеки Одеського історико-археологічного музею⁷.

У 1920 р. С.С.Дложевський також був директором Одеського археологічного музею, який пережив скрутні часи громадянської війни. Експозиція музею була майже розібрана, а археологічний матеріал змішаний і занедбаний. За короткий час він зміг відновити експозицію і разом з іншими відомими спеціалістами утворити в Одесі Археологічний інститут. Надалі цей підрозділ був перетворений у Музейно-Архівно-Бібліотечне відділення факультету

Політпросвіти Одеського інституту Народної освіти (ОІНО), яке проіснувало до 1923 р. У 1924 – 1926 рр. С.С.Дложевський був деканом факультету соціального виховання в ОІНО і входив у комісію з розробки навчальних планів, питань методики і педагогічної практики. В цей період він займався вивченням краєзнавства, досліджував культуру грецької нацменшини на території України. Також у 1926 р. С.С.Дложевський став краєвим інспектором ИКОУССР з охорони пам'яток культури і брав активну участь у збереженні пам'яток культури України⁸.

Одеський період був, мабуть, самим насиченим у житті С.С.Дложевського. Оскільки члени Краєзнавчої комісії приймали участь у вивченні Північного узбережжя Чорного моря, С.С.Дложевський очолив на декілька років археологічну експедицію в Ольвії після смерті керівника, проф. Б.В.Фармаковського. Результати Ольвійської експедиції він докладно висвітлив у "Хроніках досліджень та їх наслідках": "В Ольвії знайдено чимало шедеврів античного мистецтва, що оздоблюють Ермітаж, Одеський історико-археологічний, Миколаївський історико-археологічний музеї"⁹. У звітах та відомостях історико-археологічної комісії є багато детальних описів керамічних, скульптурних, ювелірних виробів, знайдених під час розкопок Ольвії. "Нещодавно наші відомості про це збільшилися на безпосереднє епіграфічне джерело, що свідчить про наявність споконвічних "юридично" оформлених зв'язків метрополії Мілету зі своєю колонією Ольвією...", пише він у хроніках¹⁰. Класична університетська освіта, знання грецької і латинської мови, що були необхідні для досліджень, дозволяли С.С.Дложевському вивчати та аналізувати знайдені епіграфічні написи та систематизувати археологічний матеріал.

Кількість наукових робіт та звітів, написаних С.С.Дложевським за 1920 – 1930 рр. перевищує п'ятдесят. Цікаво, що в цей час сфера наукової діяльності С.С.Дложевського охоплювала не тільки класичне мовознавство, українську і російську мови. Про це свідчать такі роботи, як "Проблема міжнародної мови" 1921 р., "Нові книги з української мови" 1923 р., "Плутарх у листуванні Сковороди" 1923 р., "Вірші Сковороди й Мурет" 1924 р., "Рідна мова у молодших групах трудової школи" 1924 р., "Питання про походження слова шапка" 1928 р., "Проблема скорочених слів" в українській і російській мові" 1927 р., "Деякі про природу речень типу козаченька вбито в українській літературній мові" 1928 р.¹¹.

Під час розкопок Ольвії з'явилася також низка звітів С.С.Дложевського, наукових коментарів, присвячених археології і краєзнавству. Серед них можна відзначити "Новий Ольвійський декрет на честь Агатокла-Евокта" 1927 р., "Графіті розкопок Ольвії 1927 р.", "Територія південної України щодо її зв'язку зі стародавнім Малоазійським культурним комплексом. Ольвія та Мілет" 1928 р., "Амфорні ручки з клеймами ольвійських розкопок 1929 р.", "Епіграфічні дрібниці" 1930 р. та ін.¹². Більшість робіт за цей час опубліковані у "Віснику Одеської Комісії Краєзнавства" у 1923 – 1930 рр.

За останні п'ять років свого життя С.С.Дложевський встиг зробити чимало. Він приймав активну участь у міжнародних з'їздах і конференціях: був учасником Керченської археологічної конференції у 1926 р., виступав з доповіддю "Південна Україна і стародавній малоазійський культурний комплекс – Ольвія та Мілет" на 1-й Всеукраїнській конференції з сходознавства у Харкові у 1927 р., був запрошений на конгрес з проблем етрускології, який проходив у 1928 р. в Італії, виступав на 1-му Міжнародному з'їзді археологів у Німеччині у 1929 р. з доповіддю "Чотири останні роки розкопувань Ольвії"¹³.

На жаль, через тяжку хворобу у 1930 р. С.С.Дложевський передчасно пішов з життя. Його сучасники згадували про нього, як про порядну і інтелігентну людину, а його "уміння ласкаво поводитися з людьми приваблювало їхні серця до нього і той, хто зустрічався з ним, не може забути цього робітника науки, який працював на своєму полі до останніх днів"¹⁴.

Постать С.С.Дложевського, як вченого, безсумнівно є важливою для сучасної української історичної науки. На початку життєвого шляху класична освіта і робота викладачем у Київському університеті сформували С.С.Дложевського як серйозного вченого і спеціаліста у галузі класичної філології. Здобувши блискучу освіту, він зміг реалізувати себе як історик і археолог, а також зробити великий внесок в українську культурологію та краєзнавство.

¹ Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ). – Ф. Х. – Спр. 17318. – Арк. 3.

- ² Виндинг В.В. Сборник постановлений и распоряжений начальства по университету св. Владимира и прочим русским университетам. – К., 1872. – 320 с.
- ³ История археологической науки на Юге Украины в первые годы советской власти. Сергей Степанович Дложевский (1889 – 1930) [Электронный ресурс] / И.Корпусова, Т.Полесина // Одеського Історико-Краєзнавчого Музею. – 2007. – № 5. – Режим доступу до журн.: <http://www.history.odessa.ua/publication5/stat09.htm>.
- ⁴ Асмус В.Ф. Философия в университете... в 1914 – 1920 годах. Из воспоминаний студента // Alma mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917 – 1920: матеріали, документи, спогади: у 3 кн. / упоряд. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський. – К., 2000 – 2001. – (Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників). Кн. 1: Університет Св. Володимира між двома революціями. – К., 2000. – 704 с.
- ⁵ Семенів М. Бібліографія праць проф. Дложевського // Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. – Одеса, 1930. – Ч. 4. – 100 с.
- ⁶ История археологической науки на Юге Украины в первые годы советской власти. Сергей Степанович Дложевский (1889 – 1930) [Электронный ресурс] / И.Корпусова, Т.Полесина // Одеського Історико-Краєзнавчого Музею. – 2007. – № 5. – Режим доступу до журн.: <http://www.history.odessa.ua/publication5/stat09.htm>.
- ⁷ Этнографические направления деятельности Одесской комиссии краеведения (1923 – 1931) [Электронный ресурс] / В.Солодова // Вісник Одеського Історико-Краєзнавчого музею. – 2007. – № 5. – Режим доступу до журн.: <http://www.history.odessa.ua/publication5/stat09.htm>.
- ⁸ История археологической науки на Юге Украины в первые годы советской власти. Сергей Степанович Дложевский (1889 – 1930) [Электронный ресурс] / И.Корпусова, Т.Полесина // Одеського Історико-Краєзнавчого Музею. – 2007. – № 5 – Режим доступу до журн.: <http://www.history.odessa.ua/publication5/stat09.htm>.
- ⁹ ІР НБУ. – Ф. Х. – Спр. 15293 – 15294. – Арк. 25.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Семенів М. Бібліографія праць проф. Дложевського // Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. – Одеса, 1930. – Ч. 4. – 100 с.
- ¹² Там само.
- ¹³ ІР НБУ. – Ф. Х. – Спр. 17285. – Арк. 3.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 18089 – 18090. – Арк. 3.

В статье описан жизненный и творческий путь украинского ученого, филолога, археолога и активного защитника культурных и исторических памятников Крыма С.С.Дложевского.

Ключевые слова: С.С.Дложевский, история, краеведение.

The article presents the career and biography of a famous Ukrainian scientist, philologist, archeologist, ancient monuments preserver and a cultural activist S.S.Dlozhevskiy.

Key words: S.S.Dlozhevskiy, history, local history.

ТЕМА "ТЯСЬМИ" І "ТРЬОХ КІПОК" В АРХІВНІЙ СПАДЩИНІ АГ.КРИМСЬКОГО

У статті представлені результати вивчення матеріалів архівних фондів професора А.Ю.Кримського, в яких згадуються поняття "тясьми" і "трьох кіпок", як селянських вірувань щодо межування між селами. Також, розкривається вплив поміщицької верстви на формування селянського світогляду. Архівні матеріали подаються зі свідченнями про обряди щодо цих подій.

Ключові слова: фольклор, етнографія, межі, страх, "нечиста сила", пани, діти, Звенигородщина, А.Ю.Кримський, С.М.Терещенко, "тясьма", "три кіпки".

На сучасному етапі розвитку етнологічних знань все більш актуальними стають "польові" матеріали, що характеризують стан традиційної культури в умовах трансформації та урбанізації. Проте, архівні матеріали зберігають інформацію, що вже не зустрінеш у сучасних етнографічних записах. До таких недосліджених архівних спадщин належить і фонд Агатангела Юхимовича Кримського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського, де зберігається незавершена етнографічна робота вченого: "Звенигородщина, Шевченкова Батьківщина, з погляду етнографічного та діалектологічного".

Дослідженнями наукової праці "Звенигородщина..." Аг.Кримського свого часу займалися П.Попов, О.Дей, В.Борисенко, М.Гуць, Г.Денисенко¹. Загалом, більшість дослідників розглядало цю працю вченого у сукупності з іншими його етнографічними публікаціями, обмежуючись лише аналізом першої її частини. Ці роботи базуються переважно на опублікованих матеріалах. Лише М.Гуць надрукував невелику частину заробітчанських пісень з архіву Аг. Кримського та коротко описав розділ "Жнива" з першої частини, який не потрапив до видання².

Багато уваги професор Аг.Кримський приділяв рецензуванню етнографічних творів й збірників "польових" матеріалів своїх сучасників, серед яких були С.Д.Нос, Ф.В.Міллер, М.Ф.Сумцов, В.М.Ястребов, М.В.Довнар-Запольський, Б.Д.Грінченко, М.В.Лисенко та багато інших. Ці відгуки та інші свої етнографічні дослідження вийшли у 1928 р. окремою збіркою історико-філологічного відділу Української Академії Наук під назвою "Розвідки, статті та замітки". Втім упродовж свого життя прерогативою етнологічних інтересів вченого було вивчення свого рідного Звенигородського повіту у Київській губернії.

Таким чином, з'явився задум вченого створити книгу про малодосліджений етнографами край – "Звенигородщина, Шевченкова Батьківщина, з погляду етнографічного та діалектологічного"^{*}. Перша частина, містила описи культурно-побутового життя селян та тексти обрядових пісень. У 1930 р. монографія пройшла цензуру й було підготовлена до видання. Друга та третя частини, які мали містити: фольклорні записи (казки, історичні оповідання та перекази) і діалектологічний словник української мови на матеріалах Звенигородщини так і залишилися у стані чернеток та потрапили у архів Інституту рукопису³. Саме ці частини та заборонений радянською цензурою⁴ розділ першої книги "Жнива" містять рідкісні етнографічні дані, такі як: "Жіночий бал" (еротичні жіночі ігри під час жнив, як символ плодючості)⁵; про ініціативу матері дівчини в укладенні її шлюбу⁶; згадки про життя селян під час татарських набігів⁷; про реформу 1860-х років⁸; про козаків⁹; про польське повстання¹⁰; замовляння та рецепти народних лікувань від хвороб¹¹ та багато прикмет, пісень тощо.

^{*} Висловлюю подяку дирекції Звенигородського районного краєзнавчого музею та науковому співробітнику музею С.Лячинському за надані матеріали.

Архівний фонд Аг.Кримського складається із авторських рукописних документів та текстів надрукованих на машинці. Вчений, схоже мав звичку на рукописних матеріалах які надсилали йому кореспонденти з різних сіл (серед них були прості селяни, студенти та вчителі, свою частку сюди вніс відомий суспільний діяч С.Єфремов), проставляти олівцем номери сторінок, а його помічники передруковували ці матеріали на машинці, проставляючи обов'язкові посилання на сторінки у рукописах. На сьогодні, такий вигляд має друга частина "Звенигородщини..."

Дата надходження архіву в бібліотеку у всіх дослідників різний. Так, Й.Шубинський стверджував, що архівні справи Аг.Кримського були передані у 1958 р. Інститутом археології АН УРСР до Центральної наукової бібліотеки імені В.Вернадського¹². Але як вони туди потрапили невідомо. Інші дослідники називали різні дати надходження документів вченого в архів бібліотеки. Російський дослідник А.Б.Халідов у передмові до книги Агатангела Юхимовича "История новой арабской литературы", яку видали на основі архівних матеріалів, стверджував, що архів надійшов у бібліотеку в 1946 р. з квартири Аг.Кримського, що у Києві¹³. У передмові до бібліографічного покажчика робіт вченого стверджується, що його бібліотека і архів потрапили до Києва у 1951 р. зі Звенигородки¹⁴.

Твір "Звенигородщина..." зустрів багато перепон з боку радянської влади. Як видно із записки М.З.Левченко, секретаря Аг.Кримського, Агатангелу Юхимовичу довелося виправдовуватися за цю роботу та доводити, що вона має велике етнографічне значення і має цілком прорадянський напрям¹⁵. Причиною цьому було, як особисті погляди вченого так і його складні стосунки з керівництвом Радянської України та колегами у Всеукраїнській Академії Наук¹⁶. Іноді вчений користувався при переписці псевдонімами. Цей псевдонім Аг.Кримського - "товариш Білий" – не був відомий до цього часу, навіть за біографічним покажчиком його видань¹⁷.

С.Терещенко під час листування повідомила Аг.Кримському про "тясьму" і "три кіпці". Навіть у такого енциклопедично освіченого вченого як Аг.Кримський, ці назви викликали здивування. Як вона пояснила – це види розподілу ланів між селами, які проводили пани, щоби розмежувати угіддя. Землю вимірювали селяни, за участі поміщиків, довгими палицями з відмітками, так прокладали "тясьму", а коли сходилися кордони угідь трьох сіл, то на цьому кутку закладали "три кіпці". Вкопували яму, клали в неї або вугілля, або "печинину", або жужелицю, або в пляшці пшеницю, просо та інше. Після цього забивали дубового кілка та насипали три земляні купки. На той час ці купки, хоча трохи розсипалися, але були заввишки дорослій людині по шию. Між купками виростав величезний бур'ян, а їх верхів'я вигорали на сонці. Таким чином, ми можемо сказати, що "три кіпці" своїм виглядом нагадували мініатюрні "лісі гори"¹⁸.

Ці прості межові знаки здавна породжували у селян страх. Як повідомляла С.М.Терещенко на "тясьмі" ховали вішалників, бо селяни вірили, що в іншому випадку Бог не дасть тому селу дощу і що загине родина померлого. Якщо, хтось ішов повз могилу вішалника, то мав кинути туди гілку. Підвечір люди намагалися там не ходити і казали, що їх там щось "хапає". Такі поховання, за свідченнями С.Терещенко, збереглися між селами Попівка та Рижанівка і між Попівкою, Водяниками та Неморожем Звенигородського повіту Київської губернії. При лайках навіть був вислів: "А щоб тебе виволокли на тясьму". Якщо вмирили відьма, вовкулак або чаклун, його хоронили лише на "трьох кіпцях". Також це було місце збору нечистої сили. Причому, селяни вважали, що на "тясьмі" збиралися відьми та інші потойбічні сили істоти для вирішення "буденних" справ а на "трьох кіпцях" – лише для "найголовніших". Після цього короткого резюме, кореспондентка наводила свідчення старих людей про ці місця із сіл Попівка, Тарасівка, Вільхівець, Михайлівка, Богачівка цього ж повіту. Загалом дев'ятнадцять свідчень, які підтверджують вищезазначені відомості¹⁹.

В архіві Аг.Кримського трапляються й інші згадки про ці межові знаки. Наприклад, коли мати виряджала сина пасти худобу, вона йому суворо забороняла ходити на "три кіпці" чи брати щось звідти. Речі, взяті з таких місць, використовували для чаклування. Траплялись випадки, коли діти з двох сусідніх сіл грали у "війну" на "тясьмі", це могло призвести до сутички між двома селами²⁰. Під час святкування "Калачевого свята" селяни з сусідніх сіл зустрічалися на "тясьмі" для обміну калачами²¹. Під час жнив жінцям суворо заборонялось виливати воду на поле, а лише на межу між полями бо вважалось, що там ходять "лоскотавки" і їм треба пити воду. Селяни вважали, що за не дотримання цього правила їх може покарати архангел Гавриїл і спалити блискавкою жито. Також вони розповідали, що коли прийде Антихрист, то

зникне вся вода із землі, а той хто вилив воду на межу буде її пити. За чітким дотриманням цього правила слідкували навіть осавули на панських полях²².

Ці та інші згадки про "тясьму" і "три кіпці" з архіву Аг.Кримського наводять нас на думку, що селяни уявляли їх як межі та вхід у потойбічний світ – заборонений та небезпечний. На нашу думку, можливо, це були рудименти відчуття страху перед князівськими знаками та межами, які повелися на давньоруських землях з часів княгині Ольги. Як відомо, вона після підкорення древлян провела у 947 році адміністративну реформу та встановила деякі "знамення", як знаки княжої власності²³. Повагу до цих знаків, на землях давньоруських племен, мали забезпечувати адміністративно-примусовими заходами. Також присутність біля кордонів іншого, "чужого" села, могло спричинити відчуття небезпеки, як за давніх часів, присутність біля земель чужого племені. На думку сучасних дослідників селяни чітко розуміли різницю у звичаєво-правовому відношенні між "своєю" та "чужою" землею, але не знали відмінностей між державною, панською землею та своїми наділами²⁴. Тому такі межі часто ставали зоною конфліктів між селами за землю та визивали у селян негативні відчуття та емоції.

Проте, цьому можна дати просте психологічне пояснення. Справа в тому, що при спорудженні "тясьми" та "трьох кіпок" на кордонах угідь, пани веліли селянам брати з собою дітей 10 – 12 років. Як пояснювала Софія Терещенко, після облаштування цих меж пани веліли бити дітей і питати їх: "А де тебе б'ють і що саме ми тут робимо?" А діти відповідали так, як їх навчали: "Б'ють на полі, щоб пам'ятали і дітям своїм переказували, де і коли робили тясьму чи три кіпці". Так їх били декілька разів²⁵. О.Курочкін з цього приводу (використання схожого звичаю в Європі) зазначав: "Для того, аби нащадки добре знали та поважали межу між сусідніми територіальними громадами на ній публічно лупцювали підлітків, які потім на все життя ставали зберігачами важливих відомостей"²⁶.

Таким чином, мало місце впливу панівного стану на світосприйняття і вірування селян. Тобто такі методи "виховання історичної пам'яті" могли викликати дитячі страхи перед цими місцями та перерости у забобонні вірування вже у дорослих людей. Треба наголосити, що присутність панів, як дійових осіб під час виконання обрядів жнив на господарському полі займало не останнє місце²⁷.

За висновками сучасних дослідників етнопедагогіки українців, підлітки від десяти років до повноліття вже вважалися не дітьми, і становили перехідну групу до молоді²⁸. Саме у віці 10 – 12 років їх залучали до роботи нарівні з дорослими, хоча у звичайно-правовому статусі вони залишалися обмеженими. Вони активно засвоювали простір поза подвір'ям та набували нових знань. Ось чому саме вони залучались, як свідки при спорудженні межових знаків.

Більшість ігор для дітей цього віку містили різні випробування, у тому числі побиття, як вид ініціації та спосіб дорослішання. За словами Н.Аксьонової: "Для здійснення відповідного переходу потрібно було пройти певні випробування... Побиття в ігровій практиці перегукується із символікою суворих випробувань ініціантів, під час проходження яких вони мали нагоду одержати таким способом відповідне знання і зазнати перероблення"²⁹. Побиття практикувалося, як у школі, так і між сусідами у вихованні дітей та було звичним явищем³⁰. Дослідники давно звернули увагу на місце підлітків у святково-обрядовій культурі під час різдвяно-новорічних свят, весняних та купальських, весільних та інших обрядів, які носили форму культу душ предків чи продовження роду³¹. В обряді передачі святкового хлібу ("Калачеве свято") через межу сіл, під час жнив, найвагоміше місце відводилося саме дівчатам-підліткам. Без них, як зазначено в архіві Аг.Кримського, свято не відбулося³².

Таким чином, враховуючи незвичність цих відомостей, вважаємо за потрібне навести повністю текст двох свідчень старих людей, котрі зазнали подібних знущань. Орфографія, стилістика та пунктуація у тексті відтворена, так як записала С.М.Терещенко, виправлення у тексті не відзначаються.

"Три кіпки. Оповідає громадянин с. Богачівки С. Будоздоровенько 80 років.

Три кіпці робилися тоді, коли цариця Катерина оддала землю й людей панам. То пани будували села й розмежовували маєтки свої. Казали старі люди, що як одводили тясьми, то обкопували ровами, а де зійдуться три маєтки то закопували в землю знаки на всіх трьох рогах кожний пан щось своє й насипали з землі кіпці. У нашого пана в кіпці, закопано в пляшці просо, я не знаю тому, що був випадок такий що доводилось людям поскопувати кіпця.

Ото бачте таке було це мій дід розказував.

Коли пани ділили землі та робили кіпці, то виходило багато людей, чуть не все село й дітей вигонили. І от же коли кинчито мірити, то ловлять дітей, кладуть на землю той б'ють, щоб пам'ятали де тясма та кіпці. Отож раз трапилось так, що писар пропив тясму й кіпці другим панам. Взяв якось там посунув, підробив кіпці, а там розкидав та думав, що так і обійдеться, але це запмітили й стали доходити права й ніяк не могли дойти. А баба старенька бачить це, той каже, я знаю де кіпці були, бо там мене били як була я мала й так сильно, що й до цього часу пам'ятаю. До неї пани й кажуть то покажіть же нам, де по вашому кіпці, але як неправдиво скажете той знов будемо бить. Взяли ту бабу завезли на поле, бо нездужала, той кажуть ведіть нас на кіпці. Привела та баба панів і всю громаду той каже отут отут копайте, тут мусито быть пляшка з просом, бо коли мене били той показували, що закопують пляшку з просом. Люди розкопали й нашли ту пляшку. То й знов насипали кіпці та тому місті й тепер вони є. Тіко це не за моєї памяти, дід мені розказували бо й дід викопували ту пляшку. Це вже було давно"³³.

"Про звичай бити дітей. Минуло років кілька як Н.Терещенку оповідав дід Пигоняк с. Соколової якому було 99 років.

Наше село називалось Кобримова-Гребля, але пан котрому раніш належало наше село, проміняв це село другому панові за собаку, яка звалася "Сокіл" і від того назвали Соколовою. Тоді село було невелике й церкви в ньому не було, а як заїхав новий пан, той збудував нам церкву. Я добре пам'ятаю коли вона будувалась, бо мене тоді били добре:

Як саме її будували не пам'ятаю, а коли закінчили та посвятили, то пани зробили великий обід, і наказали зігнати дітей з усього села. Пригнали нас обсадили всіх навколо церкви, нагодували добре чоготіко там не було Господи! А як наїлись то тоді били різками нас то щей добре били. Я навіть і зараз наче чую той крик. Тож били без всякого жалю, а ми верещали де духу брали, вартові стояли, щоб ми не повтікали через тин, а за тином стояли матері, та руки ламали. Чоловіки нас б'ють а пани стоять та дивляться, коли наб'ють уже добре, то викидають за браму та других б'ють і так пока бивили всіх дітей. То ми вже од теї церкви рачки лізли, та падали так були семпно побиті. То я вже слава Богу дожив до яких літ, а й досі пам'ятаю коли церкву будували, добре вона мені в тямки вдалася"³⁴.

Зважаючи на вищезазначене, можна прослідкувати зв'язок покарання дітей при спорудженні "трьох кіпців" і "тясьми" з виникненням вірувань селян у надприродні явища на цих межових знаках. Завдаючи болю дітям на кордонах сіл, поміщики могли сприяти виникненню страху у дітей перед цими місцями та коли вони дорослішали, страх, можливо, міг трансформуватися у вірування у надзвичайну та погану силу "трьох кіпців" та "тясьми", де вони зазнали багато страждань.

¹ Попов П.М. Академік А.Ю.Кримський як дослідник народної поетичної творчості // Народна творчість та етнографія (далі – НТЕ). – Книга третя. Липень – вересень. – К., 1961. – С. 77 – 82; Дей О.І. Фольклористична спадщина А.Ю.Кримського // Сторінки з історії української фольклористики. – К., 1975. – С. 200 – 219; Борисенко В.К. Агатангел Кримський як фольклорист і етнограф // НТЕ. – № 3. – К., 1991. – С. 43 – 52; Борисенко В.К. Агатангел Кримський – організатор і дослідник української етнології // Нариси з історії української етнології 1920 – 1930-х років. – К., 2002. – С. 22 – 26; Гуць М.В. Подвижник на ниві науки й культури // Українська мова і література в школі. – № 7. – 1991. – С. 26 – 33; Гуць М.В. Знаменні календарні дні у час збирання врожаю в серпні (за архівними матеріалами А.Кримського) // Там само. – № 8. – 1991. – С. 71 – 73; Гуць М.В. З архіву А.Кримського // Там само. – № 9. – 1991. – С. 50 – 53; Денисенко Г.Г. Неодмінний секретар ВУАН (А.Ю.Кримський) // Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки). – К., 1991. – С. 116 – 121.

² Гуць М.В. З архіву А. Кримського. Вказ. праця. – С. 50 – 53.

³ Кримський Аг. Звенигородщина, Шевченкова Батьківщина, з погляду етнографічного та діалектичного з географічною мапою та малюнками. – К., 1930. – С. XI – XII.

⁴ Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ). – Ф. XXXVI. – Од. зб. 145. – Додаток.

⁵ Там само. – Од. зб. 681. – Арк. 419 – 421; Ф. XXXVI. – Од. зб. 145. – Арк. 101 – 105.

⁶ Там само. – Од. зб. 689. – Арк. 1204.

⁷ Там само. – Од. зб. 681. – Арк. 277 – 298.

- ⁸ Там само. – Арк. 271 – 276.
- ⁹ Там само. – Арк. 340 – 362.
- ¹⁰ Там само. – Од. зб. 130. – Арк. 1 – 21.
- ¹¹ Там само. – Од. зб. 681. – Арк. 104 – 127, 385; Ф. XXXVI. – Од. зб. 689. – Арк. 1115 – 1145.
- ¹² Шубинський Й. Архів Агатангела Юхимовича Кримського // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. – К., 1962. – С. 36 – 48.
- ¹³ Крымский А.Е. История новой арабской литературы XIX – начала XX века. Отв. редактор А.Б.Халидов. – М., 1971. – С. 17.
- ¹⁴ А.Ю.Кримський. Біографічний покажчик (1889 – 1971). Відп. ред. О.Є.Засенко. – К., 1972. – С. 5.
- ¹⁵ ІР НБУ. – Ф. І. – Од. зб. 22538. – Арк. 1 - 2.
- ¹⁶ Сергій Єфремов. Щоденники. 1923 – 1929. Упорядники О.І.Путро, Т.В.Вересовська, В.А.Кучмаренко та ін. – К., 1997. – С. 52, 65, 68, 73, 86, 87, 95, 96, 98 – 99, 103, 104, 106 – 107, 108, 112 – 113, 114, 138, 161, 166, 172, 177, 182, 184, 186, 189 – 190, 191, 196, 197, 198 – 203, 209 – 211, 223, 236 – 239, 243, 247 – 249, 255, 261, 293, 295 – 298, 322, 340 – 341, 352, 354, 357, 361, 363, 367, 373, 379, 380, 382, 399, 418 – 419, 422 – 423, 433 – 434, 437 – 438, 452, 457 - 460, 484 – 488, 493, 494, 499 – 501, 502, 503 – 504, 509, 510 – 512, 514, 518 – 519, 541 – 542, 547 – 548, 553, 556, 560 - 563, 571 – 573, 577, 583 – 584, 586 – 588, 593 – 594, 608 – 610, 615 – 616, 618 – 619, 622 – 626, 631 – 632, 637, 654, 664, 678, 681 – 682, 692, 720, 753, 776.
- ¹⁷ ІР НБУ. – Ф. XXXVI. – Од. зб. 681. – Арк. 243, 260; А.Ю.Кримський. Вказ. праця. – С. 127.
- ¹⁸ ІР НБУ. – Ф. XXXVI. – Од. зб. 681. – Арк. 243, 260.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 160 – 161, 243 – 270.
- ²⁰ Там само. – Арк. 374.
- ²¹ Там само. – Од. зб. 145. – Арк. 108.
- ²² Там само. – Арк. 17 – 18.
- ²³ Повесть временных лет. Под редакцией В.П.Адриановой-Перетц. Часть первая. Текст и перевод. – М.-Л., 1950. – С. 43.
- ²⁴ Ефименко А. Изсѣдованія народной жизни. Выпуск первый: обычное право. – М., 1884. – С. 141 – 142; Гримич М. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. – К., 2006. – С. 97 – 102; Гримич М. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – XX століття. – К., 2004. – С. 106 – 111.
- ²⁵ ІР НБУ. – Ф. XXXVI. – Од. зб. 681. – Арк. 243.
- ²⁶ Курочкін О. Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята. – К., 2004. – С. 36.
- ²⁷ ІР НБУ. – Ф. XXXVI. – Од. зб. 145. – Арк. 30 – 33.
- ²⁸ Щербак І. Діти у народній термінології: лексика і символіка // Народна культура українців: життєвий цикл людини. Історико-етнологічне дослідження. У п'яти томах. За науковою редакцією доктора історичних наук, професора Марини Гримич. Т. 1. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К., 2008. – С. 57.
- ²⁹ Аксьонова Н. Ініціація через гру (за матеріалами українських дитячих ігор кінця XIX – початку XX ст.) // Там само. – С. 167.
- ³⁰ Там само. – С. 160 – 174; Курочкін О. Вказ. праця. – С. 35 – 46.
- ³¹ Щербак І. Обрядові функції дітей і підлітків // Народна культура українців: життєвий цикл людини. Вказ. праця. – С. 96 – 116; Ніна Заглада. Побут селянської дитини // Там само. – С. 271 – 275, 344 – 361; Забловський А.В. Соціалізація статево-вікових груп в традиційній культурі українців другої половини XIX – початку XX ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 9.
- ³² ІР НБУ. – Ф. XXXVI. – Од. зб. 145. – Арк. 106 – 109.
- ³³ Там само. – Од. зб. 681. – Арк. 254 – 255.
- ³⁴ Там само. – Арк. 255 – 256.

В статье представлены результаты изучения архивных фондов профессора А.Е.Крымского, в которых упоминаются понятия "тясьмы" и "трех кипок" как крестьянских верований относительно разграничения между селами. Раскрывается влияние барской прослойки на формирование крестьянского мировоззрения. Архивные материалы представлены со свидетельствами об обрядах относительно этих событий.

Ключевые слова: фольклор, этнография, границы, страх, "нечистая сила", господа, дети, Звенигородщина, А.Е.Крымский, С.М.Терещенко, "тясьма", "три кипки".

In the article are investigated archival funds of professor A.Kryms'kyi in which concepts "tias'ma" and "three kipka" as country superstitious fears concerning differentiation between villages are mentioned. The influence of a lordly stratum on the formation of outlook of the peasant is revealed. Archival materials of certificates on ceremonies concerning these events are presented.

Key words: folklore, ethnography, borders, fear, "evil spirit", misters, children, Zvenygorodshchyna, A.Kryms'kyi, S.Tereshchenko, "tias'ma", "three kipka".

ЕТНІЧНИЙ ВИМІР ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ЦЕНТРАЛЬНОМУ ПОЛІССІ

У статті висвітлено етнічну складову демографічної ситуації на території Центрального Полісся. Виявлено особливості, специфічні риси сучасних етнодемографічних процесів цього регіону України, з'ясовано динаміку чисельності національних меншин.

Ключові слова: населення, демографічна ситуація, національний склад, національна меншина, Центральне Полісся, міграція.

Проблеми етнокультурного, етнонаціонального розвитку для багатьох держав – одні з найважливіших, гострих і складних у внутрішній та зовнішній політиці. Від мудрості, толерантності їх вирішення залежить доля окремих громадян, а також соціально-політична ситуація у будь-якому суспільстві загалом. В більшості країн пострадянського простору, так само як і в Україні, ці проблеми є надзвичайно актуальними. Важливим індикатором етнокультурних процесів виступають демографічні зміни, що характеризують стан етнонаціонального складу населення.

Науковий інтерес до демографічних процесів та їх впливу на етнокультурний розвиток регіонів України зумовлюється тим, що ґрунтовне їхнє дослідження певною мірою розкриває складний поступ вирішення національного питання в незалежній Україні, дозволяє отримати більш повне і точне уявлення про шляхи розв'язання складної етноідентифікаційної проблеми взагалі. Водночас узагальнені показники по країні відносно етнічного складу суспільства не відображають специфіку процесів етнонаціональної самоідентифікації в окремих регіонах та різних етнічних спільнотах нашої держави.

Вивченню проблем демографічного розвитку України, окремих її регіонів присвячено праці багатьох вчених. У дослідженнях соціологів, географів, демографів домінує аналіз загальних питань, які стосуються демографічної ситуації. Це, зокрема, праці Ф.Д.Заставного¹, І.М.Прибиткової², О.Г.Стадника³, О.П.Топчієва⁴, М.І.Фащевського⁵ та ін. Чимало праць присвячено аналізу демографічної ситуації в окремих регіонах, серед яких на особливу увагу заслуговують праці В.О.Джамана⁶, Б.П.Клімчука, В.Й.Лажніка, П.В.Луцишина⁷, О.А.Малиновської⁸, у яких охарактеризовано територіальні відмінності демографічної ситуації в західному регіоні, проаналізовано демографічні проблеми окремих областей. Спеціальних етнологічних досліджень, присвячених регіону Центрального Полісся немає. Отже, метою даної статті є аналіз сучасних демографічних процесів у Центральному Поліссі, їх вплив на етнонаціональну структуру регіону.

Центральна частина Українського Полісся обіймає території, локалізовані між річками Дніпро і Горинь, обмежені на півночі державним кордоном між Україною й Білоруссю, на півдні умовною лінгво-етнологічною лінією Рівне – Новоград-Волинський – Житомир – Київ. З нею пов'язані важливі моменти у процесі слов'янського етногенезу⁹. Ця земля, віддалена від масових міграцій та ізольована від значних культурних впливів до наших днів зберігає чимало давніх елементів у комплексі народної культури¹⁰. За чинним адміністративно-територіальним поділом Центральне Полісся охоплює Північну Київщину (включно з Києвом, Фастовом, Васильковом), Житомирщину (окрім південних районів), Рівненщину (окрім крайнього півдня).

Населення України формувалось під впливом численних соціальних і національних зрушень, територіальних розподілів, експансій і міграцій. Україна, що розташована на перехресті шляхів між Сходом і Заходом, стала домівкою для представників багатьох етносів. Населення Полісся

також складають представники різних етнічних груп. Зокрема, його етнографічну особливість репрезентувала у минулому традиційна культура сільського населення, тоді як міста на території регіону були загалом поліетнічними. Посилення зв'язків села з містом у ході історичного розвитку відповідно позначилося і на культурі та побуті сільського населення, особливо в останні десятиріччя XIX і поч. XX ст. Радикальні зміни принесло XX століття з його революціями, війнами, соціальними та економічними експериментами.

У незалежній Україні проживають представники понад 130 етносів. З них конституювалися як національні меншини (тобто утворили свої національні громадські організації, які представляють і відстоюють перед органами влади права та інтереси свого етносу) 39 етнічних груп¹¹. Представники інших етносів проживають дисперсно по всій країні або мають незначний чисельний склад. Щодо окремих регіонів держави, то національний склад їх має досить-таки строкатий характер. Так, євреї в Україні переважно мешкають на Київщині, поляки – на Житомирщині.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. на Київщині проживало 1821 тис. осіб. З них 1684,8 тис. осіб (92,5%) склали українці, а 136,2 тис. осіб – представники понад 120 національностей, серед яких росіяни становлять 6%, білоруси – 0,5%, поляки – 0,2%, вірмени – 0,1%, інші національності – 0,7%. Всього представники національних меншин складають 7,5% від загальної чисельності населення Київської області. Найчисельнішими є представники 6 етнічних спільнот: росіяни (109,3 тис.), білоруси (8,7 тис.), поляки (2,8 тис.), вірмени (2,3 тис.), молдавани (1,5 тис.), євреї (1,4 тис.). Найбільш компактно проживають росіяни: у м. Біла Церква, Ірпінь, Бровари, Бориспіль, Фастів, Славутич, Васильків та Києво-Святошинському, Обухівському, Васильківському, Вишгородському, Бородянському районах. Менш компактно проживають білоруси, поляки, вірмени, молдавани та євреї. Решта представників етнічних спільнот проживають в різних регіонах області і є малочисельними. В м. Києві проживає найбільша кількість євреїв (17,2% від їх загальної кількості). Станом на 01.01.2010 чисельність населення Київської області скоротилася до 1721,8 тис. осіб¹².

На українському Поліссі проживають циганські групи: расейці (вихідці з південної Росії на початку XX ст.), ловаре і невелика частина циганського старожитнього населення України – серви. Основні місця компактного розселення расейців – Прилуки, Ніжин, Чернігів, Остер. Ловаре мають свої компактні поселення в Житомирі (район Богунія), селі Тетерівка Житомирського району, в м. Малин. Найбільше серед циган Житомирщини представників групи ловаре. Представники старожитнього циганського населення України – серви, які живуть розсіяно невеликими групами серед представників інших етногруп. Для них характерне проживання у великих містах Житомирської і Чернігівської областей (міста Чернігів, Житомир, Коростень, Малин). Очевидно, менталітетом кочового народу певною мірою можна пояснити розселення циган Житомирської області виключно в містах Коростені, Новограді-Волинському, Бердичеві та селищі Черняхіві, де знаходяться найбільші залізничні станції та магістральні автошляхи.

Київська область в основному представлена групою сервів, більшість яких мешкає в Києві. Зараз у м. Біла Церква проживає також група циган-келмишів. У 1987 році у зв'язку з переселенням населення з районів, що постраждали від аварії на ЧАЕС, самостійно переселилися цигани-серви з Чернігівської (м. Остер, Ностівка, Ніжин) та Житомирської (м. Коростень, Малин, Овруч) областей у м. Миргород, Лубни Полтавської області¹³.

Житомирська область репрезентує регіони України, що є найбільш наближеними до моноетнічних, маючи, проте, в складі свого населення "старі" (традиційні) національні спільноти – російську, польську, єврейську, молдавську тощо, які компактно проживають на її території. Нині на Житомирщині залишилося небагато населених пунктів з однонаціональним населенням. В Житомирській області проживають представники більш ніж 100 національностей.

Перше місце серед національних меншин Житомирщини, як і України загалом, за чисельністю представників займають росіяни. Росіяни належать до давніх жителів України. Селитися на нашій землі вони почали ще з XV ст. Особливістю розселення росіян в Україні є те, що вони нерівномірно розміщені у її регіонах. Майже 68% росіян Житомирщини проживають у Житомирі та трьох містах обласного підпорядкування. Із сільських районів росіяни найбільш компактно розселені в Житомирському (3,6 тис. осіб) і Коростишівському (2 тис. осіб)¹⁴.

Таблиця 1

Дані про найбільш чисельні національні спільноти Житомирської області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року порівняно з переписом 1989 року¹⁵.

Національність	Усього, тис. осіб	У % до підсумку		2001 р. до 1989 р. у %
		2001 р.	1989 р.	
Українці	1254,9	90,3	84,9	96,1
Росіяни	68,9	5,0	7,9	56,7
Поляки	49,0	3,5	4,5	70,7
Білоруси	4,9	0,4	0,5	58,9
Євреї	2,7	0,2	1,4	12,3
Молдавани	1,4	0,1	0,1	99,4
Німці	1,0	0,1	0,1	108,6
Чехи	0,8	0,1	0,1	45,7
Вірмени	0,8	0,1	0,03	зросли у 2,1 р.
Цигани	0,8	0,1	0,1	82,1
Інші національності	4,1	0,1	0,4	82,3

Житомирщина зберегла статус регіону, де мешкає найчисленніша в Україні польська діаспора – 49 тис. поляків при загальній кількості 144,1 тис. осіб, які (за даними перепису населення 2001 року в Україні) задекларували своє польське походження. Попри зменшення кількості польського населення області в порівнянні з переписом 1989 року на 29,3%, питома вага польської меншини становить 3,5% населення і робить її другою після росіян, які становлять 5% населення області, національною меншиною Житомирщини¹⁶. У восьми районах Житомирщини поляки є другими за кількістю після українців. Найбільша частина поляків проживає в Баранівському (10,7%), Держинському (10,5%) і Червоноармійському (8,9%) районах, які в минулому входили до складу єдиного в СРСР польського (Мархлевського) району¹⁷.

Поляки – одна з найдавніших національних меншин України. Вони селилися на українських землях ще з княжих часів. Друга хвиля припливу поляків в Україну почалася після розпаду Галицько-Волинської держави та окупації Польщею Галичини, Західного Поділля. Колонізація поляками Лівобережної України розпочалася наприкінці XVI – на початку XVII ст. В 20-х роках XX ст. у зв'язку з жовтневим переворотом та громадянською війною багато поляків, особливо великих землевласників та інтелігентів, повернулися до відродженої Польської держави. Чимало їх виїхало з України після другої світової війни внаслідок репатріації з західно-українських земель. Загальна чисельність полонії в Україні постійно скорочується. В той же час польська меншина опинилася в авангарді національно-культурного відродження в умовах відновлення державної незалежності України, хоча кризові явища в Україні з одного боку та реальні успіхи в розбудові демократичної Польщі з іншого – спричинили виїзд частини поляків на історичну батьківщину (пік виїзду припав на 1995 – 1997 рр.). Це разом із несприятливими демографічними процесами, головними з яких були низька народжуваність і висока смертність населення, призвело до помітного зменшення чисельності поляків в Україні. Якщо в 1989 р. тут проживало 219 тис. поляків, то станом на початок 2001 р. їхня кількість скоротилася до 144 тис. осіб, тобто майже на 28%¹⁸.

Можна погодитися з думкою Л. Шкляра, що одним із головних мотивів повернення поляків на землі своїх предків був набагато вищий рівень життя внаслідок успішних реформ, здійснюваних у Польщі. В Україні залишилися найбільш укорінені історично в український соціум поляки або ті, котрі пов'язані родинними зв'язками¹⁹.

Особливістю сучасного розселення поляків в Україні є те, що найбільше їх проживає в областях давньої осілости – на Волині, Поділлі, в Галичині, зокрема в Житомирській, Хмельницькій, Львівській областях і в м. Києві (65,5% від загальної кількості), а також у Вінницькій, Тернопільській, Донецькій, Одеській, Дніпропетровській, Київській, Чернівецькій, Івано-Франківській областях та АР Крим. На сучасному етапі переважна більшість їх проживає в міських поселеннях.

Білоруси – третя за кількістю громадян меншина на Житомирщині. Білоруси з давніх-давен селилися в Україні, спочатку – в її північних районах, а в XVIII – XIX ст. – на сході та півдні. Щодо Житомирської області, то найбільший відсоток білорусів живе в Овруцькому районі, який межує з Білоруссю.

Значне місце серед національних меншин Житомирщини посідають євреї. Їх чисельність постійно скорочується: якщо в 1926 р. в Україні проживало 2,7 млн. громадян єврейської національності, то 1989 р. – 486,3 тис. осіб, а в 2001 р. – 103,6 тис. осіб. Зараз 99,2% усіх євреїв проживає у міських поселеннях України і тільки 0,8% – у сільській місцевості. Зменшення кількості громадян цієї національності пов'язано із масовим знищенням їх німецькими фашистами в роки другої світової війни та їх еміграцією до Ізраїлю й інших країн²⁰.

Традиційно суто міською залишається єврейська спільнота Житомирщини: 85% її представників проживає в обласному центрі і містах обласного підпорядкування. За період між двома переписами населення кількість євреїв через міждержавну міграцію зменшилась у 8 разів.

В Україні проживає 258,6 тис. молдаван. Чимало їх осіло тут у XVI – XVII ст., коли молдавські кріпаки, рятуючись від турецького гноблення, цілими сім'ями переселялись в Україну. У післявоєнний період їх чисельність в Україні постійно зростає. На рівні даних попереднього перепису населення залишилася кількість молдаван, що розселені в Житомирі, Бердичеві, Коростені та десяти районах області. Найбільша частка молдаван щодо всього населення краю (0,9%) зосереджена в Народицькому районі, де через відселення потерпілих від аварії на ЧАЕС багато вільного житла²¹.

Перші сільські німецькі поселення на українських землях з'явилися на початку XVIII ст. на Закарпатті (поблизу Мукачева та Сваляви), а згодом в Галичині, Буковині, на півдні Волині. На західноукраїнські землі німці прибували в міста, створювали свої колонії в сільській місцевості. В другій половині XVIII ст. німці при сприянні царського уряду селилися в Східній Україні, зокрема в Запорізькій, Миколаївській, Херсонській та Одеській областях, Криму. Напередодні Другої Світової війни та в час війни значна частина німців з Східної України була депортована в східні райони колишнього Союзу РСР. З центральної та західної частини німці переїхали в 1943 р. до Німеччини (до 350 тис. осіб).

Депортовані на схід німці частково повертаються в Україну після здобуття нею незалежності. Але внаслідок невиконання програми переселення багато німців, що повернулися, виїхали до Німеччини. Зараз в Україні налічується 33,3 тис. німців. В Житомирській області відбувся приріст тих, хто вважає себе етнічними німцями (108,6%). Незважаючи на те, що певна частина представників німецької національності з 1989 р. емігрувала до Німеччини, збільшення їх кількості в 2001 року відбулося за рахунок самоідентифікації тих, хто раніше з різних причин вказував іншу національну належність. Яскраво вираженого компактного поселення німців в області немає; в середньому близько по 100 осіб проживають відповідно у містах Бердичеві, Коростені і Новоград-Волинському, Житомирському та Володарсько-Волинському районах і 400 осіб – у Житомирі.

Натомість більш ніж удвічі скоротилася кількість чехів. Значна частина чехів раніше проживали в Коростенському і Малинському районах. На дату перепису населення найбільше чехів (понад 400 осіб) компактно проживали в с. Малинівка Малинського району.

3-поміж усіх національностей Житомирщини найбільший приріст спостерігався серед вірмен, кількість яких зросла в 2,1 рази. Вірмени демонструють найбільшу прихильність до урбанізації. 700 осіб серед них, або понад 87%, оселились у Житомирі, Бердичеві, Новограді-Волинському, де їх приваблюють відносно великі міські ринки. Лише близько 100 вірмен проживає в одному сільському районі (Попільнянському)²².

На 1 грудня 2009 року чисельність населення Рівненської області становила 1151,7 тис. осіб. Для населення області характерні значні міжрайонні відмінності у народжуваності та смертності. Найвищі показники народжуваності характерні для північних поліських районів – Рокитнівського – 22,3 на 1000 осіб (середньоукраїнський показник – 11,3), Володимирецького – 21,6, Березнівського – 20,7, Сарненського – 19,0 та інших. Для цих же районів характерна і найнижча смертність – 12,0 у Сарненському районі (середньоукраїнський показник 15,3), Рокитнівському районі – 12,4, Березнівському – 13,4. Народжуваність у південних районах є

меншою – від 8,9 у місті Острог та 11,5 у Демидівському районі до 15,2 у Корецькому. Загалом для всіх південних районів області крім Рівненського та міст Рівне та Дубно характерна депопуляція. Найбільше скорочується населення Демидівського району –7,0 на 1000 осіб. У порівнянні з 2001 р. населення області скоротилося на 20 тис. осіб.

Етнонаціональний склад населення Рівненської області станом на 2001 р. був представлений українцями – 1123 тис. осіб (95,90% загальної кількості), росіянами – 30,1 тис. (2,57%), білорусами – 11,8 тис. (1,01%), поляками – 2 тис. (0,17%), євреями – 455 осіб (0,04%), молдаванами –364 (0,03%), чехами – 333 (0,03%), вірменами – 314 (0,03%), азербайджанцями – 274 (0,02%), німцями – 252 особи (0,02%). Представники інших етносів склали 2065 осіб (0,18%)²³. Серед досліджуваних складових регіону українського Центрального Полісся Рівненська область є найбільш моноетнічною. У порівнянні з 1989 р. (2001 р. у відсотках до 1989 р.) на Рівненщині зросла чисельність українців (103%), зменшилася чисельність росіян (56,2%), білорусів (73,5%), поляків (67,0%)²⁴. В обласному центрі м. Рівному серед жителів міста 224,6 тис. склали українці (91,6%), 16,6 тис. (6,8%) – росіяни, 1,4 тис. (0,6%) – білоруси. Отже, росіяни є більш урбанізованою етнічною групою, ніж українці та білоруси.

Деякі традиційні громади щезли з етнічної мапи області. Так, єврейська громада в Дубні з'явилися ще на початку XVII ст. У 1650 році тут було 47 євреїв і 141 християн, які сплачували податки. За даними перепису 1897 року в місті проживало 5608 євреїв з 13785 жителів. В місті був єврейський шпиталь, однак жодних єврейських навчальних закладів, за винятком кількох хедерів не було. В часи німецької окупації почалися вбивства євреїв, в яких брали участь як представники місцевого населення, так і німецькі військовослужбовці. Німці брали з євреїв великі побори грошима, виробами із золота та срібла. Восени-взимку 1941 року більш як тисяча євреїв була знищена. 27 травня 1942 року на околиці міста було вбито близько 3800 євреїв. 4 квітня 1942 року в Дубно було створено гетто, і до 24 жовтня 1942 року всі жителі гетто були знищені. Невелика кількість євреїв повернулася після визволення міста, але за даними 2001 р. євреї в Дубно вже не проживали.

Таким чином, демографічні процеси, властиві Україні знайшли своє віддзеркалення й на землях українського Центрального Полісся. Це скорочення населення, його старіння, міграція, а за етнічною самоідентифікацією відносно зростання чисельності етнічних українців. Зменшення кількості населення регіону відбулося за рахунок природного та механічного руху населення. За особливостями динаміки кількості населення національні меншини Центрального Полісся можна віднести до трьох груп: 1) меншини, в яких кількість населення збільшувалась (вірмени, німці); 2) меншини, в яких кількість населення утримувалась майже на одному рівні (молдавани); 3) меншини, в яких кількість населення зменшилась (росіяни, білоруси, цигани, євреї, поляки, чехи). Національне відродження українців як титульного і державотворчого етносу сприяло зростанню чисельності української самоідентифікації. Діяльність національно-культурних центрів, осередків, громадських товариств, створених з ініціативи представників української етнології та національних меншин для сприяння вивченню рідної мови, історії, культури своїх народів, збереження їх традицій і національної самобутності, свідчить про сталість етнічного чинника в демографічних процесах.

¹ Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів, 2001.

² Прибиткова І.М. Основи демографії. – К., 1995; її ж: Демографічна ситуація в Україні у дзеркалі Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С. 133 – 142.

³ Стадник О.Г. Природний рух населення // Географія. – 2005. – № 21. – С. 9 – 13.

⁴ Топчів О.В., Куделіна З.Б., Яворська В.В. Геодемографічний процес: зміст і функції поняття населення // Укр. геогр. журн. – 2000. – № 2. – С. 25 – 27.

⁵ Фашевський М.І. Методологічні аспекти дослідження географії населення // Укр. геогр. журн. – 2004. – № 3. – С. 58 – 62.

⁶ Джаман В.О. До проблем територіальних особливостей демографічних процесів в Україні // Укр. геогр. журн. – 1998. – № 3. – С. 13 – 18; його ж: Особливості географії міграції населення України // Укр. геогр. журн. – 2002. – № 1. – С. 29 – 36.

- ⁷ Єврорегіон Буг: Волинська область / За ред. Б.П.Клімчука, П.В.Луцишина, В.Й.Лажніка. – Луцьк, 1997. – 446 с.
- ⁸ Малиновська О.А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями. – К., 2004. – 235 с.
- ⁹ Несен І.І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина ХІХ –ХХ ст.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – С. 4.
- ¹⁰ Васянович О.О. Народна метеорологія українців Центрального Полісся кінця ХІХ – початку ХХІ ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – С. 3.
- ¹¹ Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення / 90-ті роки ХХ ст. – К., 2001. – С. 271.
- ¹² Чисельність наявного населення за станом на 01.01.2010 [Офіційний веб-сайт Київської обласної державної адміністрації. Електронний ресурс]. Режим доступу: www.koda.gov.ua/zagalna
- ¹³ Українські цигани [Музеї України. Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=1835>
- ¹⁴ Там само. – С. 271.
- ¹⁵ Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду. / Під загальною редакцією Ю.Тищенко. – К., 2004. – С. 270.
- ¹⁶ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – К., 2003. – С. 131.
- ¹⁷ Актуальні питання вітчизняної етнополітики. – С. 271.
- ¹⁸ Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. – К., 2007. – С. 406.
- ¹⁹ Там само. – С. 407.
- ²⁰ Актуальні питання вітчизняної етнополітики. – С. 271.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. – С. 272
- ²³ Рівненська область. Населення. [Вікіпедія. Електронний ресурс]. Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Рівненська_область
- ²⁴ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – К., 2003. – С. 143.

В статтє освещена етническая составляющая демографической ситуации на территории Центрального Полесья. Выявлены особенности, специфические черты современных этнодемографических процессов этого региона Украины, выяснена динамика численности национальных меньшинств.

Ключевые слова: население, демографическая ситуация, национальный состав, национальное меньшинство, Центральное Полесье, миграция.

The article highlights the ethnic component of the demographic situation in the Central Polissia. The features, specific features of modern ethno-demographic processes in the region of Ukraine, found the dynamics of the number of minorities.

Key words: population, demographic situation, national composition, minority, Central Polissia, migration.

РОЗВИТОК ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ В КІРОВОГРАДСЬКІЙ ОБЛАСТІ У 1959 – 1989 РОКАХ

Стаття присвячена аналізу етносоціальних процесів, виявленню основних тенденцій до зміни чисельності населення Кіровоградської області, ролі етнічних меншин в демографічних процесах області, починаючи з другої половини ХХ століття.

Ключові слова: етносоціальні процеси, етнічні меншини, чисельність населення, Кіровоградська область, переписи населення.

Важливу роль в етнодемографічному розвитку України відігравали етносоціальні процеси, які відбувалися протягом всього ХХ століття.

Історично так склалося, що на території Кіровоградської області проживає значна кількість етнічних груп, що не могло не позначитись на етнічно українському населенні регіону, а саме: етносоціальних, етнокультурних, освітніх процесах, особливо на розвитку матеріальної культури, міждіалектних та міжмовних контактах в регіоні. Всі ці аспекти вимагають серйозного вивчення тих тенденцій, що виникають у динаміці етнічного складу як на рівні області, так і усієї держави загалом.

На етапі становлення української державності, її демократизації, особливої уваги, як наукової, так і практичної ваги набуває осмислений аналіз етнічних, міграційних процесів, які відбувалися у часи радянської влади на всіх регіональних рівнях країни.

На початковому етапі становлення радянської історіографії дослідники звертали замало уваги на аналіз етнічних груп, що займали чималу частину етнічного складу населення різних регіонів України, що було спричинено міграційними процесами по всій території Радянського Союзу.

Особливої уваги дослідника потребує аналіз ролі міграційного чинника¹, який був серйозним фактором впливу на демографічну, економічну та соціально-політичну ситуацію в усіх регіонах УРСР. Міграції в області приводять до того, що міське населення збільшується, а сільське – зменшується².

Дана тематика є мало дослідженою як в етнологічному, так і історичному аспекті. Радянські історики довгий час замовчували історичні факти, які б могли пролити світло на етнічні процеси, які відбувалися як в певному регіоні, так і по всій території країни³.

Дані про міграційні, етнічні процеси у 60 – 80-х роках ХХ століття зустрічаються в роботах соціолога О.В.Нельги⁴, демографів А.Я.Хомри⁵, Г.Л.Глуханової⁶, Т.П.Петрової⁷, В.И.Козлова⁸, В.М.Кабузана⁹, етнографів В.І.Наулка¹⁰, А.П.Пономарьова¹¹.

Дослідженню динаміки росту населення, його національного складу присвячена праця О.Г.Рашина "Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.): Статистические очерки"¹², яка є однією з перших у радянській історичній і статистичній літературі. Ця праця відображає результати перепису населення 1897 року. Починаючи з 60-х років ХХ століття, починається ґрунтовне вивчення етнічного складу населення різних регіонів України.

Важливим джерелом для розвитку демографії України в повоєнний період є Всесоюзні переписи населення (1959, 1970, 1979, 1989 рр.), що відображають динаміку чисельності етнічного складу населення, особливості їх розвитку та розселення етнічних груп в Україні. Під час Всесоюзного перепису населення 1959 року питанню правильного наукового визначення етнічного складу була приділена особлива увага¹³. Завдяки перепису 1959 року вперше в історії і за єдиною програмою визначено національний склад усіх українських земель, що входили до складу УРСР.

Ці дослідження дозволили епізодично висвітлювати питання міграції окремих етнічних груп. Концептуальні напрямки дослідження минувшини національних груп в цілому були закладені у фундаментальних працях історичної науки. Загальні проблеми, відображені в цих роботах, вимагали більш ґрунтовного аналізу ряду аспектів життя етнічних меншин при врахуванні особливостей ареалу їх розселення.

Виходячи з вище зазначеного, метою даного дослідження є аналіз етносоціальних процесів, виявлення основних тенденцій до зміни чисельності населення Кіровоградської області, роль етнічних меншин в демографічних процесах області в період з 1959 по 1989 роки.

За даними Всесоюзних переписів населення по Кіровоградській області за період з 1959 по 1989 роки, відбувається збільшення кількості всіх етнічних груп у 40 – 80-х роках ХХ століття. Також на увагу заслуговує той факт, що з 1970-го року розпочинається активне зниження чисельності українського населення області. Цей процес пов'язаний з активним державним регулюванням міграційного руху, національною політикою держави, міжнаціональними відносинами та іншими аспектами етнополітичного розвитку, які поки що не привернули достатньої уваги дослідників. Варто відмітити, що в період з 1970 по 1989 роки відбувається тенденція до зменшення чисельності населення всієї Кіровоградської області з 1 млн. 259 тис. 398 чоловік у 1970 році до 1 млн. 239 тис. 439 чоловік у 1989 році.

Кіровоградська, як і інші області України, має свої загальнодержавні тенденції у динаміці численності етнічного складу населення. За матеріалами Всесоюзного перепису населення 1989 року українці займали перше місце по районах Кіровоградської області серед різноманіття етнічних груп¹⁴.

Середня питома вага українців по Кіровоградській області складала 85,3%¹⁵, але по області розселення українців є нерівномірним.

Найвищий відсоток з питомою вагою українців в області мають Новоархангельський, Ульяновський і Олександрівський райони Кіровоградської області, а найнижчий – в Гайворонському районі.

На другому місці в області¹⁶ за чисельністю населення після українців розташовуються росіяни. Їх середня питома вага становила 11,7%. Формування російського населення на території України було обумовлено складними соціально-політичними факторами, багатовіковими міжетнічними взаєминами, спільністю історичної долі східнослов'янських народів¹⁷. Найвищий відсоток росіян зафіксований в м. Знам'янка (24,3%) і м. Світловодськ (22,3%), найнижчий відсоток в Ульяновському (2,4%) і Новоархангельському (2,6%) районах Кіровоградської області.

На третьому місці за чисельністю в області знаходяться молдаване. У середньому їхня питома вага складає 0,9%. По окремих районах питома вага молдаван у середньому складає 1,5 – 2,2% (Бобринецький, Вільшанський, Добровеличківський, Новоукраїнський, Устинівський). В інших районах області відсоток молдаван не перевищує 0,4% від загальної кількості населення.

Наступними за чисельністю в області знаходяться білоруси та євреї¹⁸. Середня питома вага білорусів становить 0,8%. Варто відзначити, що вони навіть перевищують молдаван в 7 районах і 4 містах області у відсотковому співвідношенні: Долинському (1,3%), Знам'янському (1,0%), Маловисківському (1,3%), Новгородківському (1,1%), Олександрівському (0,4%), Олександрійському (0,7%), Устинівському (2,2%) районах і в м. Кіровоград (0,8%), м. Знам'янка (0,9%), м. Олександрія (0,8%), м. Світловодськ (0,9%).

Євреї ж в складі населення області становили 0,4%, при чому в половині районів за даними Всесоюзного перепису населення за 1989 рік по Кіровоградській області¹⁹ відсоток становив 0,0%, що не може не наводити на певні роздуми. Очевидно, що під час перепису деяка частина населення єврейського походження не бажала зараховувати себе до числа євреїв, пам'ятаючи події минулого (геноцид, переслідування та ін.). Зменшення чисельності єврейського населення в Кіровоградській області та в усій УРСР також відбулося в наслідок міграційних²⁰ (емігрували до Ізраїлю²¹, США, Німеччини та Аргентини, Бразилії, Палестини)²² та етнічних процесів (етнічно змішаних шлюбів), які відбувалися протягом ХХ століття²³.

Болгари в області представлені на рівні 0,3% від загального населення області. Ця етнічна група представлена переважно у Вільшанському районі Кіровоградської області, і складала 13% від загальної кількості населення району.

Динаміку чисельності народів та їх географічне розміщення обумовлюють три аспекти: природний рух населення (народжуваність, смертність, природний приріст), міграція та етнічні процеси²⁴.

Варто відзначити, що попри природний рух населення, міграційні та етнічні процеси загальна чисельність населення Кіровоградської області, починаючи з 1970-х років, постійно знижувалася. В період з 1959 по 1970 рр. загальна чисельність Кіровоградської області зросла з 1 млн. 217 тис. 929 чол. до 1 млн. 259 тис. 398 чол.²⁵. Але, починаючи з 1970-го року, кількість населення області стрімко знижується (табл. 1).

Таблиця 1^{26, 27, 28}

	1959	1970	1979	1989	в % 1989 до 1959
Все населення Кіровоградської області:	1217929	1259398	1241445	1228093	100,8 %

Також в цей період відбувається зменшення чисельності українців в області. Якщо з 1959 по 1970 рр. число українців в області зросло з 1 млн. 79 тис. 846 чол. до 1 млн. 109 тис. 984 чол., то в подальші роки загальна чисельність українців в Кіровоградській області постійно зменшувалась. Це було обумовлено наступними причинами:

По-перше, виїзд на навчання – молоді люди, які їхали навчатися²⁹ в інші міста, країни (в Радянському Союзі це була звична справа), здебільшого залишалися на постійне проживання. Або ж по закінченню навчання їх за розподілом направляли по всьому СРСР. В умовах гострої нестачі трудових ресурсів з України за держнабором направлялися робітники в інші республіки СРСР, де демографічна ситуація була значно кращою³⁰. Навчальні заклади здійснювали пільговий або позаконкурсний прийом молоді із сільської місцевості. Малося на увазі, що після отримання диплому всі молоді спеціалісти повернуться до дому, і таким чином не буде відбуватися відтік молоді з сільської місцевості. Але більшість випускників не мали ніякого бажання повертатися працювати в село³¹.

По-друге, служба в армії – розподіл по частинах відбувався в різні частини Радянського Союзу. Служба в збройних силах давала можливість виїхати з села, міста, країни і залишитися там, де проходили військову службу, подекуди навіть вдавалось зробити кар'єру, влаштуватися на гарну роботу, одружитися, створити сім'ю. Тому молоді хлопці по закінченню служби не горіли бажанням повертатися додому.

По-третє, трудова міграція – населення різного віку виїжджало за межі області, країни в пошуках кращого заробітку³² (будівництво, освоєння цілинних земель та ін.), що в подальшому ставало постійною домішкою значної частини населення. Широкого розвитку набули організовані переселення – вербування робочої сили на новобудови Східних районів Радянського Союзу. З часом на зміну організованим міграціям прийшли індивідуальні переїзди, що мали також чисельний контингент осіб. Цьому сприяла значна уніфікація способу життя по всій території СРСР (принаймні в міських поселеннях), а також наявність робочих місць по всій території, тому була упевненість в отриманні роботи і засобів існування, завдяки цим факторам люди легко зважувалися на міграцію³³.

У повоєнні роки широко здійснювалися трудові мобілізації робочої сили для використання її на відбудовчих роботах³⁴. Причиною зменшення загальної кількості населення в області є його міграції в Східні райони Радянського Союзу в 1950 – 60-х роках на освоєння цілинних земель та новобудови Сибіру та Далекого Сходу³⁵. Протягом 1953 – 1958 років за межі УРСР було направлено понад 327 тис. робітників. У перший період освоєння цілинних і перелогових земель виїхало ще 80 тис. юнаків і дівчат.

По-четверте, відтік сільського населення в місто. В СРСР за період з 1970 по 1979 із села в місто щорічно переселялися майже по 3,1 млн. чол., із міста в сільську місцевість мігрувало приблизно 1,5 млн. чоловік³⁶. Протягом ХХ ст. значні зміни відбулися у територіальному розміщенні як серед етнічних груп України, так і українців, в аспекті "місто – село". Наприклад, за переписом 1926 року українців, що проживали в містах, налічувалося 10%, 1959 році – 36,6%, а у 1989 році їхня кількість сягала 60,3%³⁷.

Швидкому зростанню міського населення в області сприяв перехід робітників в міста для роботи в промисловості. Такими містами в Кіровоградській області були: Кіровоград, Знам'янка, Олександрія, Світловодськ. Це пояснюється тим, що основним джерелом формування робітничого класу республіки було сільське етнічно українське населення³⁸. Внаслідок радянської індустріалізації, що вимагала мільйонів кваліфікованих і некваліфікованих працівників – число переселенців до українських міст значно збільшилось. До того ж на зламі 1950 – 1960-х рр. почалося широкомасштабне скорочення сільських населених пунктів. У селах, що зараховувалися до числа неперспективних, заборонялося будівництво об'єктів соціальної сфери, закривалися початкові й восьмирічні школи, фельдшерсько-акушерські пункти, ліквідовувалися сільські Ради. Більшість людей віддавали перевагу альтернативному варіанту: "Якщо вже мусимо покинути рідну оселю, то краще їхати відразу до міста"³⁹. Занепад і знищення малих сіл супроводжувався масовою міграцією їх жителів у міста.

Зросло населення усіх міських центрів України (степова частина України, Дніпрянська промислова область і Донбас). Ці фактори спричинили приплив з різних районів країни різних верств населення⁴⁰. Зростання міст і міського населення в наслідок процесів урбанізації супроводжувалося постійним падінням питомої ваги сільського населення Кіровоградської області. І це притому, що сільське населення області в основному представлено етнічно українським населенням. Наприклад, загальна чисельність міського населення в Україні зросла з 1920-х до 1991 років у 6,8 разів, а сільського зменшилась з 21,3 до 16,9 млн. чоловік, а його питома вага з 80,7% до 32,7%⁴¹. За підсумками Всесоюзного перепису населення 1989 року сільське населення України у 1970 році – 21,4 млн. чол. або 45%, а 1979 році – 19,3% млн. чол. або 39%. Виходячи з цих даних чисельність зменшилася на 2,1 млн. чол., тобто на 6%. Слід пам'ятати, що у 80-х роках в Україні налічувалося 40% збиткових нерентабельних колгоспів, що не могло не відштовхувати навіть тих селян, які хотіли працювати в сільській місцевості. Господарства багатьох областей, в тому числі і Кіровоградської, закінчили 1980 рік і п'ятирічку в цілому зі збитками. Посилювалися міграційні процеси. Фахівці різних галузей сільськогосподарського виробництва потяглися на промислові об'єкти в міста, на будівництво, транспорт та ін.⁴²

По-п'яте, відбувається зменшення відтворення населення в області. Протягом II половини ХХ століття число народжуваності в сім'ях постійно знижувалося. Це наслідок погіршення економічної, соціальної ситуації в області.

Ця тенденція продовжувалася протягом другої половини ХХ століття.

Порівнюючи матеріали, які дають нам переписи населення за 1959, 1970, 1979, 1989 роки, можна прослідкувати деякі зміни як в етнічній структурі, так і загалом зменшення чисельності населення області.

У період з 1959 по 1970 рр. в Україні спостерігалось збільшення відносної чисельності східнослов'янських етнічних груп. За той же період часу у Кіровоградській області при зростанні чисельності українців приблизно на 2,8% кількість росіян збільшилася на 13,3%, білорусів – 1,4%. Проте, за цей же проміжок часу кількість євреїв, навпаки, зменшилась на 18,7%. Зменшилась чисельність в області і молоаван – на 8,4% та болгар – 12,1%. Ця тенденція збереглася і надалі (табл. 2).

Таблиця 2

	1959	1970	1979	1989	в % 1989 до 1959
Все населення:	1217929	1259398	1241445	1228093	100,8 %
українці	1079846	1109984	1078833	1046984	97,0 %
росіяни	102232	115781	129441	144076	140,9 %
молдавани	7222	6614	7067	10694	148,1 %
білоруси	9458	9586	9396	9648	102,0 %
євреї	9505	7729	5989	4554	-151,9 %
болгари	4441	3902	3554	3148	70,9 %

Варто відмітити, що динаміка чисельності українців має дещо іншу специфіку. За період з 1959 по 1970 роки їх чисельність збільшилася на 2,8%. Але після 1970-х років чисельність українського населення постійно знижується (табл. 3).

Таблиця 3

	1959	1970	% 1970 до 1959	1979	% 1979 до 1970	1989	% 1989 до 1979	% 1989 до 1959
українці	1079846	1109984	102,8%	1078833	97%	1046984	94%	97%

Стабільну тенденцію до чисельного зростання⁴³, в основному, мали ті етнічні групи, чия етнічна територія проживання знаходилася в межах колишнього СРСР⁴⁴. За рахунок різних видів міграцій за період з 1959 по 1989 роки збільшується чисельність таких етнічних спільнот, як: азербайджанці – 175,6%, вірмени – 259,6%, грузини – 278,5%⁴⁵.

А в той же час, з 1959 до 1989 років загальна чисельність українців зменшилась до 97,0%, росіян збільшилась, і становила 140,9%, молдавани також збільшили свою чисельність до 148,1%, білоруси – 102,0%. Це зростання чисельності етнічних груп відбувалося значно меншими темпами.

За період з 1959 по 1989 роки спостерігалось збільшення чисельності етнічних груп, що були депортовані в роки "сталінізму" як за межі області, так і за межі України⁴⁶. А саме: кримські татари (151,5%), німці (187,6%).

Таким чином, у період з 1959 по 1989 роки Кіровоградська область зазнала суттєвих чисельних втрат. Починаючи з 1970-х років, відбувається тенденція до зменшення чисельності населення всієї Кіровоградської області з 1 млн. 259 тис. 398 чоловік у 1970 році до 1 млн. 239 тис. 439 чоловік у 1989 році. Тривав процес відтоку сільського населення в міста, за межі області, країни. Це пов'язано з різними видами міграцій, переміщень населення (виїзд на навчання, служба в збройних силах СРСР, трудова міграція), природним приростом, смертністю населення.

Зменшення загальної чисельності населення в Кіровоградській області вплинуло і на чисельність українців у області. Не в останню чергу це пов'язано зі зниженням народжуваності в регіоні. Чисельність українського населення з 1959 по 1989 роки, зменшилась на 3%. Міграційні процеси, які відбувалися у другій половині ХХ століття, сприяли швидкому підвищенню показника природного приросту у росіян, їх чисельність серед загальної кількості жителів в регіоні збільшилась на 40,9%, молдаван – 48,1%, білорусів – на 2%. У цей же час євреї (51,9%) та болгари (29,1%) зменшили своє представництво в області. Зменшення чисельності євреїв пояснюється кількома причинами: процесом асиміляції і еміграцією з країни.

Особливої уваги заслуговує той факт, що з 1959 по 1989 роки відбувається помітне зростання етнічних груп кавказького походження: азербайджанців – 75,6%, вірменів – 159,6%, грузинів – 178,5%, що можна пояснити масовою міграцією представників цих етносів. Не дивлячись на те, що на момент проведення Всесоюзного перепису населення 1989 року їхня питома вага серед населення області була незначною, проте значну увагу привертають швидкі темпи чисельного їх зростання. Помітно зростала чисельність раніше депортованих народів: кримських татар – 51,5%, німців – 87,6%. Це пояснюється стабільною ситуацією в країні, яка складалася в останні роки.

Вивчення динаміки чисельності етнічного складу населення Кіровоградської області, ретельне дослідження усіх складових, ось що має стати головним завданням для майбутніх дослідників. Адже на території краю проживає велике різноманіття етнічних груп, які мають свої особливості розселення в регіоні. Тому ця тема вимагає подальшого ґрунтовного вивчення дослідниками для якнайкращого розуміння краю.

¹ Бармак М.В. Міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Національна академія наук України Інститут національних відносин і політології. – К., 1997. – С. 5.

- ² Держкомстат УРСР: Кіровоградське обласне управління статистики: Населення Кіровоградської області (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – Кіровоград, 1991. – С. 4 – 5.
- ³ Пронь Т.М. Міграційний чинник у формуванні поліетнічного складу населення Миколаївської і Херсонської областей (60 – 80-ті роки ХХ століття) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 32. Вип. 19. Історичні науки. – Миколаїв, 2004. – С. 118 – 119.
- ⁴ Нельга О.В. Теорія етносу: Курс лекцій. – К., 1997. – 368 с.; Нельга О.В. Етнічний склад і етнічна структура суспільства: спроба уточнення понять // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 1. – С. 115 – 126.
- ⁵ Хомра А.Я. Міграція населення України в 1959 – 88 гг.: основні закономірності і тенденції розвитку // Міграція і урбанізація населення (на матеріалах України і Польщі): Сборник наукових трудов. – К., 1992. – С. 33 – 52.
- ⁶ Глуханова Г.Л. Демографічні аспекти урбанізації Української ССР в 1959 – 1989 гг. // Міграція і урбанізація населення (на матеріалах України і Польщі): Сборник наукових трудов. – К., 1992. – С. 83 – 141.
- ⁷ Петрова Т.П. Механізми міграційного обміну: методи дослідження. – К., 1992. – 153 с.
- ⁸ Козлов В.И. Етнічна демографія. – М., 1977. – 240 с.; Козлов В.И. Динаміка численності народів. Методологія дослідження і основні фактори. – М., 1969. – 408 с.; Козлов В.И. Національності ССР: Етнодемографічний огляд. – 2-е изд., перераб. і доп. – М., 1982. – 303 с.
- ⁹ Кабузан В.М. Українці в світі: динаміка численності і розселення. 20-е роки ХХ століття – 1989 рік: формування етнічних і політичних меж українського етносу. – М., 2006. – 658 с.
- ¹⁰ Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічні дослідження. – К., 1965. – 135 с.; Наулко В.І. Розвиток міжетнічних зв'язів на Україні (історико-етнографічний огляд). – К., 1975. – 274 с.; Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – 80 с.; Наулко В.І. Географія розміщення народів в УРСР. – К., 1966.–31 с.
- ¹¹ Пономарев А.П. Міжнародні шлюби в УРСР і процес інтернаціоналізації. – К., 1983. – 171 с.; Пономарев А.П. Етнічність та етнічна історія України. – К., 1996. – 272 с.
- ¹² Рашин А.Г. Населення Росії за 100 років (1811–1913 гг.): Статистичні огляди. – М., 1956. – 351 с.
- ¹³ Наулко В.І. Вивчення етнічного складу населення Української РСР // Народна творчість та етнографія. – 1963. – № 4. – С. 26.
- ¹⁴ Коваленко А. Про національний склад населення області // Кіровоградська правда. – 1990. – 13 листопада. – С. 5.
- ¹⁵ Держкомстат УРСР: Кіровоградське обласне управління статистики: Населення Кіровоградської області (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – Кіровоград, 1991. – С. 121 – 126.
- ¹⁶ Національний склад населення області // Народне слово. – 1991. – 14 березня. – С. 3.
- ¹⁷ Наулко В. Етнічний склад населення України // Радянська школа. – 1990. – № 3. – С. 41.
- ¹⁸ Національний склад населення області // Народне слово. – 1991. – 14 березня. – С. 3.
- ¹⁹ Державний комітет УРСР по статистиці: Населення української УРСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К., 1990. – С. 156.
- ²⁰ Шевченко С.І. Етнічна карта Кіровоградської області // Вечірня газета. – 1994. – 2 грудня. – С. 8.
- ²¹ Белінський В. Емігрантська хвиля спадає // Кіровоградська правда – 1992. – 14 квітня. – С. 1.
- ²² Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і в світі: чисельність і розміщення // Український Історичний Журнал. – 1991. – № 6. – С. 65.
- ²³ Наулко В.І. Етнічний склад населення України // Радянська школа. – 1990. – № 3. – С. 44 – 45.
- ²⁴ Гудзь В.В., Пачев С.І., Пачева В.М., Пленокосов М.В. Чисельність українців та національних меншин Запорізької області у другій половині ХХ століття // Постметодика. – № 7 – 8 (45 – 46). – 2002. – С. 91.
- ²⁵ Главное управление статистики в Кировоградской области (ГУСКО). – Всесоюзная перепись населения 1959 г.: Распределение населения по национальности и родному языку по Кировоградской области. – ЦМСС – С. 1.
- ²⁶ Центральное статистическое управление при совете министров СССР: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – Т. IV. – Национальный состав населения СССР. Ч. II. – Распределение населения отдельных национальностей СССР по полу, возрасту, языку, уровню образования и состоянию в браке. – М., 1972. – С. 179.
- ²⁷ Держкомстат УРСР: Кіровоградське обласне управління статистики: Населення Кіровоградської області (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – Кіровоград, 1991. – С. 177.

- ²⁸ Государственный комитет СССР по статистике: итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г.: Распределение населения по национальности, родному языку и второму языку народов СССР по Кировоградской области. – М., 1989. – С. 5.
- ²⁹ Старостенко Г. Взаємозв'язок трудової маятникової міграції сільського населення і соціально-демографічних процесів // Економіка України. – К., 1994. – № 2 (387) лютий. – С. 71.
- ³⁰ Романцов В.О. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945 – 1990 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – № 10 – 11. – С. 36.
- ³¹ Кривчик Г.Г. Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960 – 80-ті рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 28.
- ³² Вівчарик М.М. Національні процеси в українському селі в умовах демократизації суспільства // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 101.
- ³³ Позняк О.В. Міграційна ситуація в Україні: загальнодержавні тенденції та закономірності територіальної диференціації // Український географічний журнал. – 2002. – № 1. – С. 23.
- ³⁴ Коваль М.В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945 – 1955 рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 4. – С. 81.
- ³⁵ Підгрудний Г. Розселення українців в Україні (сучасний період) // Розбудова Держави. – 1995. – № 5 – 6. – С. 60.
- ³⁶ Заславская Т.И. Миграция населения между городом и селом // Социологические исследования. – 1981. – № 3. – С. 42.
- ³⁷ Наулко В.І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ столітті // Український географічний журнал. – 1997. – № 2. – С.20.
- ³⁸ Наулко В.І. Про національний склад населення Української РСР (За матеріалами переписів населення) // Народна творчість та етнографія. – 1964. – № 3. – С. 26.
- ³⁹ Кривчик Г.Г. Соціальний розвиток українського села в 60-ті – 80-ті рр. ХХ століття: Автореф. дис... д-ра. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 20 – 21.
- ⁴⁰ Лібер Ю. Міста й політичні наслідки етнічних змін в УРСР у 1923 – 1933 роках // Сучасність. – 1988. – Ч. 1. (321). – С. 63 – 64.
- ⁴¹ Наулко В.І. Село на нашій Україні: сучасний стан, проблеми, тривоги (етнографічний нарис) // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 4. – С. 7.
- ⁴² Панченко П.П. Деформації в розвитку українського села у 80-х – на початку 90-х років // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. С. 19.
- ⁴³ Наулко В.І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ столітті // Український географічний журнал. – 1997. – № 2. – С.17.
- ⁴⁴ Гудзь В.В., Пачев С.І., Пачева В.М., Пленокосов М.В. Чисельність українців та національних меншин Запорізької області у другій половині ХХ століття // Постметодика. – № 7 – 8 (45 – 46). – 2002. – С. 92.
- ⁴⁵ Держкомстат УРСР: Кіровоградське обласне управління статистики: Населення Кіровоградської області (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – Кіровоград, 1991. – С. 115.
- ⁴⁶ Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959 – 2001 рр. (за матеріалами переписів) // Людина і політика. – 2003. – № 2. – С. 17.

Статья посвящена анализу этносоциальных процессов, выявлению основных тенденций к изменению численности населения Кировоградской области, роли этнических меньшинств в демографических процессах области начиная со второй половины XX века.

Ключевые слова: этносоциальные процессы, этнические меньшинства, численность населения, Кировоградская область, переписи населения.

The article deals with the analysis of ethno-social processes, exposures of basic tendencies in the change of the quantity of population in Kirovograd area, role of ethnic minorities in the demographic processes of area since the second half of the XX century.

Key words: ethno-social processes, ethnic minorities, quantity of population, Kirovograd area, censuses of population.

ПЕРША КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ У ПРИКАРПАТТІ (1939 – 1941 рр.)

В статті йдеться про прихід Червоної Армії на територію Західної України; перші спроби більшовиків створити колективні господарства (1939 – 1941 рр.); аналізуються методи та засоби агітації місцевого населення.

Ключові слова: колективізація, колгоспи, церкви, реманент, селяни.

В кінці 30-х років ХХ ст., захопивши Австрію, а згодом і Австро-Угорщину, наступною країною в експансіоністських планах Гітлера була Польща. Створюючи собі підтримку на Сході, щоб не наражатися на два фронти, Гітлер шукав підтримки з боку Сталіна, жертвуючи західноукраїнськими та білоруськими землями. Внаслідок успішного задуму 23 серпня 1939 року був підписаний нацистсько-радянський пакт Молотова-Рібентропа, що дало Гітлеру можливість розпочати Другу Світову війну¹. Другим пунктом цього таємного протоколу було: "У разі територіально-політичних змін в областях, що входять до складу Польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини та СРСР буде приблизно проходити по лінії річок Нарев, Вісла і Сян"². 1 вересня 1939 року гітлерівська Німеччина напала на Польщу, розпочавши тим самим Другу Світову війну, а за три тижні ця держава перестала існувати.

Не дочекавшись захоплення Варшави, Сталін 17 вересня особисто відредагував ноту, яку відправили усім посольствам. У ній йшлося: "Радянський уряд не може байдуже ставитися до того, що єдинокровні брати – українці та білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними. Через такі обставини радянський уряд дав розпорядження Головному Командуванню Червоної армії дати наказ перейти кордон і взяти під свій захист життя й майно населення Західної України та Західної Білорусії"³, що й було зроблено. Наступного дня над цими територіями з літаків розкидали листівки з написами "Забірайте до своїх рук панську землю... скидайте владу поміщиків, беріть владу до своїх рук, вирішуйте самі свою долю!... до зброї, наші брати, ми з вами!... нехай живе багатомільйонний український народ!"⁴.

Відтак 17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла західноукраїнський кордон, а у зверненні головнокомандуючого С.Тимошенка до селян йшлося про те, що вони йдуть визволяти своїх братів із Західної України від загарбників, щоб захистити їх від загрози розорення, позбавити мук і страждань⁵.

У вересні 1939 року західноукраїнське населення зустрічало "перші совіти" або "перших москалів" – так пізніше називали їх місцеві жителі⁶. У багатьох селах були споруджені тріумфальні арки, вбрані квітами, в інших – на честь "визволителів" відбувались стихійні мітинги з танцями та піснями⁷.

Цікавим є той факт, як діти сприймали більшовиків під час таких зустрічей. Петруняк Яків Ількович 1933 р.н. з с. Гавриляк, що біля Обертина, маючи на той час 6 років, добре запам'ятав приїзд "перших москалів": "Ми були малі, а так хотілося першими їх побачити. Батьки казали що вони з рогами. То ми бігли наперед села на гору і там їх чекали. Підїхали вони до гори, а ми віглядаємо де у них ті роги. А то шапки були такі гострі із зірками. Стали вони біля нас, а командир пішов, узяв хліб і покотив ногою на початок колони. Потім дістав ніж і обрізав краї що вімастилися в болото та й кинув на землю. Як ми були тим здивовані, що за люди такі, чого так до хліба відносяться"⁸.

Цікавим є спомин Миколи Ласійчука, 1924 р.н., що народився в с. Воскресінці біля самої Коломиї. З нього видно, що діти не знаючи нічого про більшовиків, не раз насміхалися з них.

"В нашому класі було два учні зі Східної України, то вони казали не насміхатися, бо хтось із вас за це попаде в клопіт. Ми їх послушали"⁹.

По-різному ставилися до більшовиків представники різних соціальних верств населення Прикарпаття. Малограмотні селяни та біднота з надією вірили в отримання дармового прибутку за рахунок заможного сусіда. Деякі щиро вважали, що керування совітів подарує їм краще життя.

Одразу ж після приходу Червоної Армії, класифікувавши селян на куркулів (заможних), середняків та бідних, більшовиками були створені комітети з сільської бідноти та тимчасові управління. В першу чергу, такі комітети допомагали біднішим, влаштовували їх на роботу, переселяли із підвалів та бараків до облаштованих квартир, розподіляли між ними поміщицькі та церковні землі¹⁰. Були відриті медичні пункти з безоплатним обслуговуванням, дітей бідних та середняків було відправлено в школи, на місцях були проведені збори з вибору голів сільрад¹¹.

Аби швидше радянізувати західноукраїнське населення та утвердити більшовицький лад, до різних соціальних верств "совіти" застосовували різні методи агітації. Це були методи, перевірені на жителях Центральної та Східної України. Відтак, найбідніших агітували шляхом залучення до своїх лав, роздаванням награбованого у поміщиків та силоміць відібраного у заможніших господарів. З різних джерел бачимо, що тим, хто перший вступив до колгоспу а також тим, хто брав участь в організованих більшовиками заходах, що засуджувалися місцевими громадами, наприклад – танцях у Страстну п'ятницю 1940 р. тощо, продавали мануфактуру, одяг та взуття.

Цікавим є факт, коли 1940 р. в с. Гавриляк Обертинського району люди пішли до церкви на Великдень, а дівчата, що вступили до лав більшовиків білили новостворений клуб. Підійшовши до церкви вони почали глузувати, "а як же ж нам перехреститься, коли руки у вапні, може лівою..."¹² Фактом є те, що ці ж дівчата пробули всю нічну службу у церкві на колінах. Таким чином, бачимо, що до лав більшовиків чи то до колгоспів люди вступали з різних міркувань – через залякування, натравлювання, страх, а також через різні заохочення та обіцянки, які в подальшому виявилися суцільним обманом.

Деякі селяни, знаючи про колективізацію та Голодомор 1923 – 1933 років в Україні, та боячись вислання в Сибір, відмовлялися від своїх статків, щоб вступити до лав комуністів та зайняти хоч абияку посаду. Микола Ласійчук з Воскресінців згадував: "Людей скликали на мітинги... Пригадую, як вибирали крамарку до сільської кооперативи. Кандидатки на цю посаду мусіли прилюдно розказати про своє життя. Це вважали за демократію, але насправді це було облудою. Один із життєписів мені запам'ятався, а саме: "я дочка бідняків, працювала ціле життя на куркулів". Всі вибухнули сміхом. Всі знали що її мама працювала перекупкою на коломийському ринку. Ця дівчина не працювала... влітку вигрівалася на сонці біля Пруту"¹³.

Проте не всі ставилися до приходу більшовиків однаково. Місцева інтелігенція, представники "Просвіти", національно-свідомі та старші жителі ставилися з недовірою до нових окупантів. Користуючись різною забороненою інформацією, галицькою пресою та з відчитів, які проводили читальні "Просвіти", більшість з них знали про насильницьку колективізацію та штучно організований московською верхівкою Голодомор 1932 – 1933 років в Україні, що забрав мільйони життів. Наприклад, у селі Голоскова більшість селян були ознайомлені із діяльністю совітів в Україні, тому що хтось завіз альбом із 30 фотографіями більшовицьких комісарів під назвою "Кати України"¹⁴.

Та й радянська влада недовго "загравала" із західноукраїнським населенням, аби заволодіти їхніми "головами та серцями". Водночас із "позитивними" зрушеннями для бідняків в селах Західної України розпочалися репресії, масові розкуркулення та депортації заможних родин. Представники більшовицької влади зі своїм атеїстичним світоглядом почали закривати читальні "Просвіти", церкви, відкривати клуби, створювати колективні господарства (колгоспи), артілі, МТС (машинотракторні станції). Запроваджений паспортний режим не дозволяв селянам переїжджати.

В Західній Україні колективізацію почали проводити швидкими темпами, аби не відставали від УРСР. По Станіславщині з вересня 1939 р. по 1940 р. було організовано 77 колгоспів, в які було примусово загнано 6000 господарств, а станом на 1 червня 1941 р. кількість колгоспів досягла 295¹⁵. Одним із перших у Західній Україні був створений колгосп "Нове життя" у с. Верхній Вербіж під Коломиєю в 1939 році. Правління знаходилось у господарстві розкуркуленого та вивезеного в Сибір Миколи Ковбаснюка¹⁶. Реманент, коні та худобу відбирали у господарів та ввозили у новостворений колгосп.

До колективізації 1939 р. на території Західної України були свої звичаї, традиції, вірування. Діти зверталися до своїх батьків за давнім українським звичаєм на "ви", а також говорили їм "nene" і "дедьо". То було ознакою високої культури та поваги. Після приходу совітів дітей учили вже казати тато і мама і на "ти"¹⁷. Найбільший авторитет у селі мав віт та священик, їх поважали як дорослі, так і малі. Наприклад, як були вечорниці в селі, і йшов хтось із цих людей, то музики переставали грати, чекали доки молодь привітається з ними. Віт та священик заповідали їм, аби не набувалися (не вживали спиртного) та й не билися, не кривдили один одного та й не ганьбили батьків своїх¹⁸. Прихід "визволителів" та колективізація внесли свої зміни і в традиційне та культурне життя селян. Не можна було вітатися "Слава Ісусу Христу" та відповідати: "Слава навіки Богу", нова влада вчила вітатися "Добрий день". Цьому навчали і дітей у школі, і колгоспників, і тих, хто вступив до лав більшовиків. Але багато людей між собою віталися за старими звичаями. Заборонено було вітатися у релігійні свята "Христос ся рождає!" та "Христос воскрес". Равлюк Ганна Миколаївна жителька села Гавриляк розповідає: "На Великдень 1940 р. мама привіталася з партійцем "Христос воскрес", а він їм: "Что ты сказала?" і наставив обріз. А мама кажуть "Добрий день", а він "Иди!"¹⁹.

Грабуючи та висилаючи із західноукраїнських сіл заможних господарів, більшовики не залишали в спокої і місцевих священиків. Їхнє майно розбирали, а будинки забирали під гаслами, що це державна власність а не приватна. В 1940-х рр. в селах Прикарпаття влада почала закривати церкви. Так, в селі Гавриляк, коли закривали церкву селяни розбирали та переховували у себе церковне начиння. Равлюк Ганна Іллівна, 1933 р.н. розповідала: "Що її тато заховав церковні книги, аби уберегти, а коли під час Другої Світової війни людей з села "вакували" (евакуйовували), то книги залишилися схованими, після повернення додому все було перенишпорено і книг уже не було. Така ж доля спіткала більшу частину церковних цінностей, які селяни переховували чекаючи кращих часів. Після закінчення війни у багатьох селах Прикарпаття храми почали знову відкривати, але лише Московського патріархату. Греко-католицька ж церква надовго перейшла у підпілля.

Хоча частина церков і відновила свою діяльність, переслідування більшовиками "невірних" партії священиків продовжувалася. Калин Анна Андріївна 1929 р.н. з с. Чортовець Городенківського району розповідала, що церква була, але дітей хрестити ходили під вечір до священика додому, аби ніхто не бачив. Люди боялися доносів на них, а большевицьких сексот (з російської "секретний сотрудник") на той час було багато. Та і до церкви, хоч і відновленої люди боялися йти. Недовіра і страх почав оселятися в душах людей. Всі ще пам'ятають як роздавали поміщицькі та церковні землі, худобу і реманент, а через деякий час це все було знову відібрано у колективне господарство з негативними наслідками для тих, хто відмовлявся. Анна Андріївна переповідала, що "слуб" (шлюб) брали у клубі, хоча церква була відкрита, селяни боялися вінчатися, щоб не наразити себе на злість енкаведистів.

Вражаючим моментом є те, що після таких маневрів із закриттям та відкриттям церков, глибоко віруюче населення Прикарпаття перестало відвідувати поховальні церемонії. Люди намагалися бути лише на похованні дуже близької людини, оскільки не знали, чи молитися їм на похороні чи ні, і як можна було проводити небіжчика в останню дорогу без молитви.

Страх не змушував хіба що дітей співати колядки та щедрівки на різдвяні свята, тікаючи від сексотів та енкаведистів по селі. Гришук Марія Гаврилівна 1929 р.н. з с. П'ядики Коломийського району розповідала: "Одні діти на одному кутку, інші на другому і бігаємо по селі, колядуємо... Ми на цій вулиці, а там уже гукають, що туди не йдїть, бо по тій вулиці ходять більшовики"²⁰.

Повсюди відбувалися арешти негативно налаштованих, "недовірливих" щодо радянської влади. Жителька села Іванівці Мочернюк Ганна, 1922 р.н. свідчила, що за "перших совітів" розкуркулили та заарештували кілька сімей, а перед самим приходом німців усіх людей зігнали в урочище "луги" біля Прута на розстріл. В цей час з'явилися німецькі літаки і відкрили вогонь по радянських машинах. Більшовицькі кати розбіглися²¹.

Колективізація сільського господарства Прикарпаття, розпочата перед Другою Світовою війною, була завершена, в основному, в кінці четвертої п'ятирічки. По Станіславській області (тепер Івано-Франківська) у 1950 р. були колективізовані майже усі селянські господарства – 96,7%, у селян відібрано 99,1% землі²².

Після вигнання німців радянська влада вдруге почала освоювати землі Прикарпаття. Розпочався другий період радянзації. Про повернення більшовиків місцеві мешканці говорили:

"Перші совіти, були ліпші, бо вони прийшли і одразу пішли"²³. Розпочалося активне відновлення створених до початку Другої Світової війни колгоспів та підготовка усіх сіл до створення нових колективних господарств. Знову-таки насильницькими методами змушували селян вступати до колгоспів. Відбирали худобу, реманент, цінні речі, одяг, залякували штрафами, арештами та виселенням в казахстанські степи та Сибір. Зі свідчень очевидців стає відомо, що варто було заарештувати та вислати одну родину з неколективізованого села, як інші зі страху перед НКВС вступали до новостворених колгоспів.

¹ Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 221 – 224.

² Сторінки історії України: XX століття: Посібн. для вчителя / За ред. С.В.Кульчицького; Упор.: В.П.Шевчук, А.А.Чуб, Н.А.Дехтярьова. – К., 1992. – С. 106.

³ Там само. – С. 108.

⁴ Там само.

⁵ Забілик С. Мрія, що стала дійсністю. – К., 1998. – С. 72 – 73.

⁶ Свідчення Равлюк Ганни Іллівни 1930 р.н. з с. Гавриляк Обертинського р-н, Івано-Франківської області.

⁷ Забілик С. Мрія, що стала дійсністю... – С. 73 – 75.

⁸ Свідчення Петруняка Якова Ільковича 1933 р.н. з с. Гавриляк Обертинського району Івано-Франківської області.

⁹ Коломия й коломийщина. Історико-крєзнавче видання. – Т. II. – Збірник споминів і статей про недавнє минуле. – Наукове товариство ім. Шевченка, коломийський осередок. Філадельфія – Коломия, 2008. – С. 283.

¹⁰ Забілик С. Мрія, що стала дійсністю... – С. 76.

¹¹ Грабовецький В. Іванівці. Літопис села над Прутом. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 112 – 113.

¹² Свідчення Равлюк Ганни Іллівни 1933 р.н.

¹³ Коломия й коломийщина... – С. 283.

¹⁴ Боднар І. Історія села Голоскова. Літопис рідного краю. – Коломия, 2007. – С. 27.

¹⁵ В.В.Онікєнко, Я.І.Жупанський. Природа й господарство Станіславської області УРСР. – Чернівці, 1960. – С. 46 – 47.

¹⁶ Павло Андрушко, Юрій Феняк. Історія Верхнього Вербіжа. – Коломия, 2007. – С. 48 – 49.

¹⁷ Свідчення Калин Анни Андріївни 1929 р.н. з с. Чортовець Городенківського району Івано-Франківської області.

¹⁸ Савчук М. Історія Великого Ключева. – Коломия, 1992. – С. 23.

¹⁹ Свідчення Равлюк Ганни Миколаївни 1946 р.н. з с. Гарвиляк Обертинського району Івано-Франківської області.

²⁰ Свідчення Гришук Марії Гаврилівни.

²¹ Грабовецький В. Іванівці. Літопис села над Прутом. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 112 – 113.

²² Григор'єв А. Станіславська область (географічний нарис). – К., 1957. – С. 61 – 62.

²³ Савчук М. Історія Марківки. – Коломия, 2002. – С. 41.

В статъє рєчь идєт о приходє Красной Армии на территорию Западной Украины; первых попытках большевиков создать коллективные хозяйства (1939 – 1941 гг.); анализируются методы и средства агитации местного населения.

Ключевые слова: коллективизация, колхозы, церкви, сельскохозяйственный инвентарь, крестьяне.

Article deals with arrival of Red Army on the territory of Western Ukraine; first attempts of Bolsheviks to create collective farms (1939 – 1941); analysis of methods and means of agitation of local population.

Key words: collectivization, collective farms, churches, agricultural implements, peasants.

ВНЕСОК М.С.ГРУШЕВСЬКОГО В ІНТЕГРАЦІЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ У ЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАУКОВИЙ ПРОСТІР 20-х років ХХ століття

У статті розглядається внесок М.С.Грушевського в інтеграцію української етнології у європейський науковий простір. Розглядаються теоретико-методологічні засади етнологічних праць М.С.Грушевського, на формування яких суттєво вплинули дослідження Е.Дюркгейма, Л.Леві-Брюля, Дж.Фрезера. Автор доводить, що М.С.Грушевський відіграв значну роль у поширенні сучасних ідей соціальної антропології серед українських дослідників.

Ключові слова: М.С.Грушевський, методологічні засади, еволюціонізм, французька соціологічна школа, дологічне мислення.

На сьогоднішній день актуальним завданням, яке стоїть перед українською наукою, є інтеграція у світовий інтелектуальний простір. Особливо це стосується гуманітарних наук, що упродовж тривалого часу були штучно обмежені у використанні теоретико-методологічних досягнень наукових центрів Західної Європи та США. Відповідно, й науковці країн Заходу мало знайомі із розробками українських дослідників та зібраним на території України джерельним матеріалом. Потреба у подоланні інформаційного вакууму вимагає вивчення історичного досвіду української науки у налагодженні системи наукових комунікацій із зарубіжними країнами.

Показовим прикладом міжнародної наукової інтеграції становить українська етнологія 20-х рр. ХХ ст. Величезну роль у модернізації теоретико-методологічних засад даної наукової галузі та популяризації її досягнень у Європі відіграв Михайло Сергійович Грушевський. Даний аспект діяльності видатного українського ученого, громадсько-політичного діяча, "архітектора науки про українство", досі не було належним чином висвітлено в історичній науці.

Етнологія не була провідною сферою наукових зацікавлень М.С.Грушевського. Дослідженням у етнологічній проблематики, за своїм власним висловом, Грушевський присвятив десять років, які становили вимушену перерву у його дослідженнях історії України¹. Це були роки, коли після поразки Центральної Ради М.С.Грушевський був вимушений виїхати за межі України. Він займався викладацькою та громадсько-науковою діяльністю у Празі, Парижі, Берліні, Відні, Женеві, "шукаючи спочинку від тяжких переживань в літературно-науковій праці"². Перебуваючи в еміграції М.С.Грушевський зацікавився здобутками французької соціологічної школи у сфері етнології. Усвідомлюючи їх цінність для української науки, М.С.Грушевський виступив ініціатором створення та фактичним засновником Українського соціологічного інституту, ключовим напрямком діяльності якого стала соціальна антропологія та етнологія. М.С.Грушевський підкреслював, що одним з головних завдань інституту він поставив "організацію студій примітивної культури, використання їх для в'яснення українських пережитків та висвітлення соціальної передісторії України"³. Про тісний зв'язок Соціологічного інституту зі світовою науковою спільнотою свідчать ті завдання, які ставив перед установою М.С.Грушевський, зокрема, "...знайомити ширші українські круги з здобутками соціологічної науки на Заході, її напрямками і методами, освідомляти західні наукові і громадські круги про соціальну історію України, її сучасне життя, поступу української науки, і особливо соціологічні досліді на Україні тощо"⁴.

Дві основні праці М.С.Грушевського з етнології – "Початки громадянства" та перший том "Історії української літератури" були опубліковані в період перебування дослідника в еміграції та його роботи з організації Соціологічного інституту. Обидві праці містять чітку систему науково-

методологічних поглядів, яка була побудована у тісному зв'язку зі здобутками зарубіжної етнології. Більшою мірою вони розкриті у монографії "Початки громадянства (генетична соціологія)". Предметну область даної роботи М.С.Грушевський визначає наступним чином: "генетична соціологія займається найбільше часами ранніми, "перед-історичними", старається розслідувати зв'язки суспільного життя і розвиток його форм, починаючи від найбільш простих і примітивних, та висвітлити ті дороги, якими різні народи виступають на початках доби, що зветься "історичною" та служить предметом історичних дослідів. ... Генетична соціологія, розслідуючи початки соціальної організації, звертається до старинних літературних пам'яток, а ще більше (останнім часом особливо) – до матеріалів етнологічних: до студій над народами, які зістались на нижчих, так би сказати – передісторичних ступенях культури і соціального життя"⁵. З цих слів випливає, що для М.С.Грушевського "генетична соціологія" була тим, що в сучасному науковому дискурсі має назву "соціальна антропологія" або власне "етнологія".

М.С.Грушевський розпочинає свою працю з огляду здобутків попередників, якими він вважає насамперед соціологів-позитивістів XIX ст. – А. де Сен-Сімона, О.Конта й Г.Спенсера. Дослідник віддає належне сформульованій Сен-Сімоном концепції щодо першочергового історичного значення економічних інститутів (права власності, поділу праці, форм продукції й організації суспільних верств)⁶, а також ідеї Конта щодо "позитивного" дослідження соціальних явищ⁷. Разом з тим, М.С.Грушевський заперечує можливість виведення чітких та непорушних законів соціального розвитку, базованих на еволюційному принципі, в дусі соціальної філософії Герберта Спенсера⁸. Чільну увагу М.С.Грушевський приділяє працям етнологів еволюціоністського та марксистського напрямків, а особливо праці Фрідріха Енгельса "Початок родини, власності й держави", адже, за словами дослідника, в Україні ця праця з кінця XIX ст. залишалася єдиним підручником, з якого черпалися відомості про початки й розвиток громадського життя, головних його форм і установ. В цілому, М.С.Грушевській дає праці Енгельса високу оцінку, однак наголошує на її обмеженості, адже вона становила лише опрацювання ідей американського антрополога Л'юїса Моргана. "Тим часом Морганова система – пише Грушевський, – хоч як талановито сконструйована, в тій частині, де вона давала образ загальної еволюції громадянства, була не більше як гіпотезою, цінною і корисною в розвитку науки". Книга ж Енгельса популяризувала гіпотези Моргана "як певні, нехибні висновки науки"⁹. М.С.Грушевський критикує підхід історичного матеріалізму за абсолютизацію економічних факторів суспільного розвитку.

Розглядаючи питання можливості виведення універсальних законів розвитку людських спільнот, М.С.Грушевський визнає існування певної "внутрішньої неминучості і послідовності" соціальних процесів. Однак дослідник відкидає еволюціоністський принцип однолінійного розвитку усього людства згідно заздалегідь визначених законів. Не погоджується М.С.Грушевський і з принципом полігенічного розвитку людства, у якому провідна роль відводилася расовим факторам. Серед представників даного підходу М.С.Грушевський називає Людвіга Гумпловича та Артюра де Гобіно – засновника расистського або біологічного напрямку в етнології. На думку М.С.Грушевського, на ранніх етапах свого розвитку людські групи не відрізнялися "так глибоко між собою, щоб через се треба було рахуватися з можливістю глибоких різниць в початкових формах соціального життя". Щоправда, дослідник говорить лише про "приблизно-подібний" початок соціального розвитку людського життя, зауважуючи, що в кожному окремому випадку подібності у розвитку матеріальної та духовної культури, слід ставити питання про те, чи йдеться про дійсно паралельні, незалежні між собою прояви людського життя, чи про перенесення винаходів, вірувань чи установ в результаті міжгрупових відносин.

Так М.С.Грушевський органічно переходить до аналізу суперечки між еволюціоністами (А.Бастіан) та дифузійністами (Ратцель, Гребнер). Дослідник критикує крайні форми обох підходів, допускаючи як запозичення, так і незалежний розвиток окремих досягнень у різних народів. За приклад зваженого підходу М.С.Грушевський бере Вільгельма Вундта, "Психологію народів" якого він вважав надзвичайно цінною працею¹⁰. Очевидно, саме впливом ідей В.Вундта пояснюється прискіплива увага, яку М.С.Грушевський у своїх етнологічних студіях приділяв психологічним моментам¹¹. В цілому, дослідник вважає, що присутність на певному етапі розвитку у соціальних відносинах більшості народів світу таких явищ як екзогамія, купівля

жінки, конкуренція патріархату й матріархату, тотемізму, родової організації тощо є доказом подібності розвитку усіх людських спільнот. Однак цю подібність неможливо спрощувати, як це роблять марксистки, зводячи усю багатоманітність розвитку людства до дії певних механістичних законів. На думку М.С.Грушевського, існують тільки загальні закономірності, зумовлені дією трьох основних факторів соціального розвитку: біологічного, психологічного та економічного. Однак у кожному конкретному випадку дія цих факторів буде мати свої унікальні особливості. "Комбінація мотивів, даних в кожному історичному чи соціальному факті, ніколи не повторюється другий раз, через те неможлива жодна експериментальна перевірка всяких узагальнень чи "законів", але навіть всяке узагальнення явищ позбавляє їх дійсного змісту"¹².

За оцінкою М.С.Грушевського, соціальні процеси розвиваються згідно певних тенденцій і у певному ритмі. Завданням соціології (тобто соціальної антропології) дослідник вважає "відкидаючи випадкове і вибираючи основне і постійне, вибрати те, що становить властиву основу цього ритму, те що стримиться до повторювання, до постійності"¹³. Спроби ж Л.Моргана та його послідовників встановити чітку послідовність, градацію становищ людського життя, в котрих певні економічні явища відповідали певним культурним, релігійним і соціальним формам є хибними. Критика М.С.Грушевським праць Л.Моргана та, відповідно, Ф.Енгельса спрямовується насамперед проти положення про те, що рід та сім'я становлять основну одиницю соціального процесу, зумовлюючи такі поняття як прогрес та розвиток. М.С.Грушевський звертає увагу на дані сучасних йому польових досліджень примітивних народів, які прямо заперечують морганівську ідею первісного людського стада й проміскуїтету. Крім того, М.С.Грушевський вказує на нові факти залежності соціальної еволюції не від економічних причин, а від психологічних уявлень, магічних та культових форм, посиляючись при цьому на розробки Е.Тайлора та Дж.Фрезера.

Цікаво відзначити, що у теоретико-методологічній частині своєї праці М.С.Грушевський уникає звернення до здобутків французької соціологічної школи Еміля Дюркгейма. При цьому він активно оперує базовими для цієї школи поняттями, такими як "соціальний факт" та "поділ праці" й у викладі фактичного матеріалу посиляється на французьких соціальних антропологів. До оцінки внеску даної школи у розробку етнологічної проблематики М.С.Грушевський вдається у своїх подальших дослідженнях. Зокрема, у передмові до книги Катерини Грушевської, дослідник дає надзвичайно високу оцінку т. зв. теорії примітивного мислення Люс'єна Леві-Брюля. М.С.Грушевський вважає, що погляди французького дослідника не становлять ще завершеної теорії, а лише накреслюються шляхи дослідження даної теми¹⁴. Тим не менше, далі М.С.Грушевський пише, що відкриття Л.Леві-Брюлем прелогічного мислення відкриває нову епоху в дослідженні еволюції людської думки та великі перспективи в дослідженні соціальних і релігійних явищ¹⁵.

У завершеному вигляді система соціально-антропологічних поглядів М.С.Грушевського представлена у першому томі "Історії української літератури", присвяченому переважно усній народній творчості¹⁶. У вступній частині до роботи М.С.Грушевський зазначає, що поетичні форми розвиваються у тісному зв'язку з іншими галузями мистецтва – музикою, танцем, співом. Мистецтво, пов'язане з ритмікою, починається з забави примітивної людини, в якій розважальний елемент сполучається з методами інтенсифікації і найповнішого використання людської енергії. Словесний текст, на думку М.С.Грушевського, є одним зі складових елементів комплексу ритмічного руху, який служить одночасно естетичним потребам людини ("забава") і його технічним завданням (піднесення і утривалення енергії). Відмітимо, що у даному випадку, М.С.Грушевський виступає до певної міри провісником функціоналістського підходу, що утвердиться в етнології лише через кілька десятиліть. Розглядаючи походження поетичної творчості, музики й танцю, М.С.Грушевський доходить до висновку про їхню велику роль у формуванні соціальної солідарності колективу. Спільні танці й співи, на думку дослідника, давали людині можливість відчувати єдність із громадою. М.С.Грушевський говорить також про магічну роль колективного співу, що на думку примітивної людини здатний позитивно вплинути на оточуючий світ, повернути здобич, полегшити перемогу над ворогом. Даний висновок дослідника якнайкраще вкладається у систему теоретико-методологічних поглядів саме французької соціологічної школи з її намаганням пояснювати соціальні явища з точки зору їх

впливу на зміцнення зв'язків всередині соціуму. Помітний також вплив популярної на той час ідеї магічного мислення, сформульованої Дж.Фрезером. Попри свою прихильність до концепції соціальної солідарності Е.Дюркгейма, М.С.Грушевський демонструє дослідницьку самостійність й вважає, що мистецтво відіграє солідаризуючу роль у суспільстві лише на певному етапі його розвитку. З розвитком економіки та розшаруванням суспільства, формується новий світогляд, центром якого є герой, з його індивідуальними якостями та здібностями. Так зароджується героїчний епос вищих прошарків суспільства, який відрізняється від колективістського в своїй основі фольклору широких верств населення.

Вплив на світогляд М.С.Грушевського концепції магічного мислення Джеймса Фрезера, а також, до певної міри, теорії пережитків Е.Тайлора простежується у праці "З історії релігійної думки на Україні". На її сторінках М.С.Грушевський підтримує фрезерівські ідеї щодо магічного мислення первісної людини, яке у подальшому еволюціонує у більш розвинений релігійний світогляд. Природна еволюція магічних вірувань ранніх слов'ян була перервана запровадженням християнства. Водночас, елементи магічного мислення збереглися у свідомості українців у формі пережитків¹⁷. Таким чином, погляди М.С.Грушевського на природу релігійних явищ цілком відповідали тогочасному стану розвитку європейського етнорелігієзнавства, у якому ідеї Дж.Фрезера відігравали провідну роль. З огляду на це, дивними видаються закиди деяких дослідників у застарілості методології М.С.Грушевського. Так, наприклад, І.Грабовська приписує М.С.Грушевському "погляд на міф як примітивну форму мислення дикунів, що правомірно змінилася монорелігійною християнською свідомістю". Дослідниця продовжує свою думку, зазначаючи, що М.С.Грушевський у своїх поглядах спирався на філософію Шеллінга та німецьких романтиків, що на той час були "перейденим етапом" у розумінні міфу наукою¹⁸. Насправді, ці твердження, до того ж, наведені без цитування конкретних місць у працях М.С.Грушевського, є далекими від обґрунтованості. Безперечно праці представників міфологічної школи мали вплив на погляди М.С.Грушевського, зокрема у питанні міграції міфологічних мотивів, однак в цілому його бачення релігії та міфології відповідало тогочасному рівню наукової розробки цих проблем.

У березні 1924 року М.С.Грушевський повернувся в Україну, "сподіваючись провести інтенсивну наукову роботу в нових умовах"¹⁹. Його повернення стало знаковою подією для багатьох українських інтелектуалів, які побачили перспективу навіть за умов більшовицького правління працювати на благо України²⁰. Останні десять років життя М.С.Грушевського пов'язані в першу чергу з ВУАН, де повною мірою було втілено науково-організаційний досвід Українського соціологічного інституту. Після повернення з еміграції М.С.Грушевський видав програмну статтю, де з урахуванням новітніх теоретико-методологічних розробок були накреслені основні напрямки етнографічних студій та вказані необхідні заходи щодо розвитку української етнології²¹. Нагальною потребою М.С.Грушевський вважав створення музею під відкритим небом ("Музею праці"), де були б відтворені типи житла, які існували на території України з найдавніших часів, а також предмети побуту та зразки мистецьких витворів. Зразок подібної експозиції М.С.Грушевський побачив у 1911 р. у Римі²². У контексті нашого дослідження важливо відмітити, що серед важливих завдань розвитку етнології в Україні М.С.Грушевський накреслив і наступне: "Для ознайомлення з сучасними методами наукової праці на Заході, з кращими етнографічними музеями, фольклорною й етнологічною літературою, котрої нема змоги в ближчій будучині зібрати у нас, треба відповідно підготовлених наукових робітників висилати до найбільших центрів соціологічних та історично-культурних студій, як Париж, Лондон, Вашингтон, Берлін тощо"²³.

На жаль, лише частину цих планів М.С.Грушевський зміг втілити у життя, хоча й зробленого було достатньо для того, щоб українська етнологія здійснила значний поступ на новому методологічному рівні, розробленому в часи існування Українського соціологічного інституту. М.С.Грушевський згадував, що створені ним Культурно-історична комісія та Комісія історичної пісенності ВУАН здійснювали роботу за планами Українського соціологічного інституту й, значною мірою, силами його учнів та співробітників. У вересні 1925 року до цих установ долучився Кабінет примітивної культури при Науково-дослідній кафедрі історії України²⁴.

Особливо значну роль у запровадженні розроблених М.С.Грушевським теоретико-методологічних засад етнології відіграв журнал "Первісне громадянство та його пережитки

на Україні", який почав виходити у Києві у 1926 р. Поява цього журналу ознаменувала завершення наукових досліджень М.С.Грушевського у галузі етнології, про що учений повідомив у вступному слові до першого номеру журналу, висловлюючи радість від того, що ця праця буде органічно продовжена учнями та співробітниками. Для них М.С.Грушевський залишив настанови, якими сам керувався у наукових студіях.

Найважливішою серед них є наголошення М.С.Грушевським на важливості порівняльно-етнологічних досліджень. Дослідник зазначає, що сучасна етнологічна розвідка доходить до тієї сфери, "де реконструкція стає можливою тільки за поміччю аналогій життя і творчості нижче культурних народів". Вона має виходити від народів найтісніше пов'язаних історично і географічно та переходячи до більш віддалених (при цьому мають виключатися елементи, які могли з'явитися шляхом літературного запозичення з світового мандрівного репертуару). Цим шляхом розвідка доходить до первісної "примітивної" підоснови, "яка живе в різних переживаннях серед явищ культурнішого життя". Під "примітивним життям" М.С.Грушевський розуміє тип суспільства, який не знає поділу праці, класової диференціації та раціонального мислення. Вивчення народів, які знаходяться на нижчому рівні розвитку культури, необхідно для того, щоб, відштовхуючись від накопиченого світовою етнологією матеріалу "шукати за переживаннями нижче-культурних форм світогляду, творчості і соціальних взаємовідносин в нашій українській життю". Водночас, дослідник застерігає від некоректних порівнянь та спрощених реконструкцій, притаманних класикам еволюціонізму²⁵.

Відповідно до висловлених методологічних настанов, М.С.Грушевський сформулював завдання для нового видання. Вони полягали у ґрунтовному вивченні пережитків примітивної культури у народів слов'янських, індоєвропейських та всіх прилеглих до України територій; вивченні інтелектуальної і соціальної культури "нижче-культурних народів", як матеріалу для з'ясування підоснови цих пережитків; систематичне дослідження українського фольклору і побуту, "щоб узяти все, що можна взяти для дослідження пережитків старого світогляду і побуту". М.С.Грушевський звертає увагу на те, що в українській етнології ці дослідницькі напрямки розроблені недостатньо, а емпіричний матеріал подекуди зібраний не дуже якісно. На переконання дослідника, детальний, методичний порівняльно-історичний аналіз здобутого матеріалу повинен сполучатися зі свідомим методичним підходом до живих його фондів у народній масі і якомога ефективнішим їх використанням. Завершуючи свою передмову до першого номеру "Первісного громадянства" М.С.Грушевський формулює заклик до вітчизняного наукового загалу: "Українські дослідники мусять самі шукати зв'язків свого матеріалу з світовим в кожній окремій темі, в кождім питанні; великий світовий дослід не приносить їм майже нічого готового, і так воно буде, поки вони не постараються увести в світовий оборот український матеріал в приступній для світу формі"²⁶. Можна сказати, що це звернення М.С.Грушевського до українських етнологів й сьогодні залишається надзвичайно актуальним.

Крім вступного слова, на сторінках першого номеру "Первісного громадянства" було надруковано дві етнологічні розвідки М.С.Грушевського. Перша з них була присвячена системі обрядів, які регулювали порядок переходу членів громади від самого народження до відповідних поколінних розділів родоплемінного ладу²⁷. Відповідно до методу, свого часу запропонованого Е.Тайлором, ці обряди М.С.Грушевський розглядав як культурні пережитки давнього світогляду й соціальних відносин. У повній відповідності до сформульованих методологічних засад, М.С.Грушевський порівнює звичай постриження та інші ініціативні обряди у середньовічній Україні, у південних слов'ян, поляків, а також у ведійській Індії. Після цього дослідник наводить кілька прикладів даного звичаю, збережених на Поліссі та Поділлі. Таким чином, М.С.Грушевський демонструє сполучення реконструкції та порівняння, показуючи обряд постриження в історичній ретроспективі й у колі слов'янських та індоєвропейських аналогій.

Друга стаття М.С.Грушевського написана в руслі проблематики історії етнологічної науки та її сучасного стану²⁸. Вона має насамперед оглядовий характер і присвячена французькій соціологічній школі Еміля Дюргейма. М.С.Грушевський називає школу Дюркгейма "високоцінним огнищем соціологічного досліду і соціологічної методології", хоча й зауважує, що погоджується не з усіма науковими поглядами та підходами відродженої соціологічної школи. Водночас, він підкреслює видатний внесок цієї школи у розроблення дослідницької

методології. Науковий ентузіазм, послідовність і ґрунтовність праці французьких етносоціологів М.С.Грушевський ставить у приклад молодій українській науці.

Підсумовуючи, слід зазначити, що М.С.Грушевський відіграв визначну роль у процесі інтеграції української етнології зі світовою наукою. Будучи поміркованим еволюціоністом за науковим світоглядом, М.С.Грушевський був прихильником підходів французької соціологічної школи, яка була найбільш прогресивною у тодішній європейській етнології. Достатньо сказати, що саме на основі праць Е.Дюркгейма, Л.Леві-Брюля та М.Мосса у подальшому сформувалися структурно-функціональні підходи, які й сьогодні залишаються основою соціально-антропологічних та етнологічних досліджень. Наукові праці М.С.Грушевського розширили коло проблематики української етнології, дозволили по-новому подивитися та оцінити явища, які вивчалися раніше, ввели український матеріал у світовий етнокультурний контекст. Праця М.С.Грушевського у сфері популяризації досягнень європейської етнологічної думки стала потужним поштовхом до розвитку теоретико-методологічної бази української етнології.

¹ Грушевський М.С. Вступне слово // Первісне громадянство. – 1926. – № 1. – 2. – С. V.

² Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року / За редакцією Л.Винара. – Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто. – С. 29.

³ Грушевський М.С. Вступне слово. – С. IV.

⁴ Грушевський М.С. Передмова // З примітивної культури. Розвідки й доповіді Катерини Грушевської. – К., 1924. – С. 4. (С. 3 – 16).

⁵ Грушевський М.С. Початки громадянства (генетична соціологія). – Відень, 1921. – С. 9.

⁶ Там само. – С. 11.

⁷ Там само. – С. 17.

⁸ Там само. – С. 21 – 22.

⁹ Там само. – С. 8.

¹⁰ Там само. – С. 34; дана праця В.Вундта мало відома на пострадянському просторі, її російськомовне видання у скороченому вигляді з'явилося лише нещодавно: Вундт В. Проблемы психологии народов / Пер. с нем. – М., 2010. – 136 с.

¹¹ Див.: Воропаєва Т. Етнопсихологічні аспекти у творчості М.Грушевського // Михайло Грушевський-науковець і політик у контексті сучасності: Зб. наук. пр. / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Центр українознавства / В.І.Сергійчук (заг. ред.). – К., 2002. – С. 298 – 302.

¹² Грушевський М. С. Початки громадянства. – С. 40.

¹³ Там само. – С. 43.

¹⁴ Грушевський М.С. Передмова. – С. 10.

¹⁵ Там само. – С. 15.

¹⁶ Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. Т.1. / Упоряд. В.В.Яременко. – К., 1993. – 392 с.

¹⁷ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні // Грушевський М.С. Духовна Україна. – К., 1994. – С. 5 – 135.

¹⁸ Грабовська І. Дослідження М.Грушевським міфологічного світогляду українського народу крізь призму сучасних досліджень міфу // Михайло Грушевський-науковець і політик у контексті сучасності: Зб. наук. пр. / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Центр українознавства / В.І.Сергійчук (заг. ред.). – К., 2002. – С. 29 – 29.

¹⁹ Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року / За редакцією Л.Винара. – Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто. – С. 30.

²⁰ Гомотюк О. Повернення діячів еміграції як чинник піднесення науковості українознавства (середина 1920-х – початок 1930-х рр.) // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 66.

²¹ Грушевський М.С. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 4. – С. 42 – 51 (перше видання: Україна, 1924, кн. IV).

²² Там само. – С. 45 – 46.

²³ Там само. – С. 51.

²⁴ Грушевський М.С. Вступне слово. – С. IV.

²⁵ Там само. – С. VI.

²⁶ Там само. – С. VIII.

²⁷ Грушевський М.С. Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками // Первісне громадянство. – 1926. – № 1 – 2. – С. 83 – 86.

²⁸ Грушевський М.С. Відродження французької соціологічної школи // Первісне громадянство. – 1926. – №1 – 2. – С. 113 – 117.

В статье рассматривается вклад М.С.Грушевского в интеграцию украинской этнологии в европейское научное пространство. Рассматриваются теоретико-методологические основы этнологических работ М.С.Грушевского, на формирование которых существенно повлияли исследования Э.Дюркгейма, Л.Леви-Брюля, Дж.Фрезера. Автор доказывает, что М.С.Грушевский сыграл значительную роль в распространении современных идей социальной антропологии среди украинских исследователей.

Ключевые слова: М.С.Грушевский, методологические основы, эволюционизм, французская социологическая школа, дологическое мышление.

An article reveals the contribution of M.S.Hrushevskiy to the Ukrainian ethnology integration into the European scientific area. It deals with the theoretical and methodological framework of M.S.Hrushevskiy's ethnological works, which were influence greatly by the researches of E.Durkheim, L.Levi-Bruhl and J.Frazer. An author argues that M.S.Hrushevskiy played a significant role in propagation of contemporary social anthropological ideas among Ukrainian scholars.

Key words: M.S.Hrushevskiy, methodological framework, evolutionism, French sociological school, pre-logical thinking.

РІЗНОВИДИ ТОРГІВЛІ ТА РИНКІВ В ІМПЕРІЇ ІНКІВ ТАВАНТІНСУЙУ

У статті розглядається походження, розвиток, структура і функціонування однієї зі складових економіки імперії інків – торгівля, ринки та їх різновиди. Виявлено тісний взаємозв'язок торгівлі із соціальною й адміністративною політикою імперії. Проаналізовано етноісторичні джерела та використано словники мов кечуа та аймара. Виокремлені питання, що потребують подальших досліджень.

Ключові слова: Анди, Перу, інки, торгівля, кату, ринок, міндала, Чінча, мито, гроші, обмін, командно-адміністративне управління.

Питання господарського устрою та управління економічними процесами є важливими у будь-яких історичних дослідженнях. Проблеми формування ринкових відносин і функціонування торгівлі та ринків, що були однією зі складових в господарстві імперії інків Тавантінсуйу, привертала увагу багатьох учених (Ф.Саломон, М.Растворовскі де Діес Кансеко, Т.Ампе Мартінес, С.Е.Рамірес). У контексті цього є важливим аналіз наукових праць з даної теми, застосування лінгвістичних методів та залучення етноісторичних джерел XVI – XVII століть.

Метою пропонованої статті є з'ясування якими були основні різновиди торгівлі та ринків; регіональні особливості в торгівлі; основні товари на ринках; ким були торговці й яке вони займали становище в суспільстві.

В історіографії поширена думка про те, що відсутність незалежних торговців, повноцінних ринків, вільного обміну тощо – одна з кардинальних особливостей Давнього Перу, і що тогочасні індіанці не платили на базарі грошей, вони обмінювали один виріб на інший. Але, ретельно проаналізувавши документи XVI – XVII століть, можна стверджувати, що ринки і торгівля в імперії інків існували, й мало чим відрізнялись від інших регіонів світу. Хоча деякі особливості все ж були.

Перш за все треба зазначити, що базари, які називалися мовою кечуа "кату", за розпорядженням *сапа-інки* Пачакуті Інкі Юпанкі (роки правління бл. 1438 – 1471) регулярно влаштовувалися у великих селах і містах імперії через кожні дев'ять днів¹. Хроніст Мігель Кабельо Бальбоа (1535 – 1608) виявив існування постанови або закону інків, згідно якого, стверджувалось, що *сапа-інка* Тупак Інка Юпанкі (1471 – 1492/1493) оголосив "по всій імперії, щоб були торговці, які б вільно пересувались по всій державі, та щоб їм ніхто не міг завдати шкоди під страхом покарання, а також щоб були ярмарки і ринки в кожній провінції, і все це з метою, що коли хто-небудь принесе золото, срібло чи коштовні камені, то на ці товари накладався б арешт, аби дізнатися, звідки це принесене і хто торговцю це дав, і тим самим встановлювалось би походження копалень, з яких їх видобували"². Монах-августинець Антоніо де ла Каланча (1584 – 1654) стверджував, що Тупак Інка Юпанкі "був мудрим, привітним і добрим королем, він наказав вішати того, хто обманював би іншого; цей оставив пустими площі без торговців, та без тих, хто їх би обманював"³, хоча ця думка була помилковою відносно торговців. За свідченням очевидців завоювання імперії інків відомо, що в одному з найрозвинутіших міст імперії – в Шауша (іноді неправильно називають Хауха) – було декілька ринків⁴. Про базари в регіоні Кіто (нині територія Еквадору), які іспанці називали мексиканським словом "*тіангес*" – з мови науатль "*тіанкістлі*", що означає "постійний ринок", в захопленому інкському селищі згадував 20 травня 1535 року конкістадор Себастьян Белалькасар (бл. 1480 – 1550). В 1535 році один іспанський чиновник доповідав, що на одному міському ринку продавались "золото, срібло, [коштовні] камені та перлини". Цікаво, що ці товари не були рідними для регіону Кіто, а були імпортом. Продавалась і сіль (згідно свідчень анонімого

автора у 1573 р. та чиновника Атьєнси у 1575 р.), кока, червоний перець, бавовна (1576)⁵. На ринку в Кіто в 1559 році індіанське групування Урінчільос купувало "за *maic* та інші речі зі свого врожаю... деяку кількість бавовни – для свого одягу, та вони купували сіль і червоний перець – для свого споживання". У 1653 році Бернабе Кобо (1580 – 1657) згадував про продаж на ринку в Кіто черв'яків-хусу, що містились в корзинах, при цьому торгова операція супроводжувалась словами "дай мені це та візьми оце замість того", і вважалась завершеною та безповоротною, коли товари були розділені, бо якщо їх не встигли розділити, а одна зі сторін могла передумати, то можна було перервати угоду⁶. В одному докладі 1561 року зазначалось, що на узбережжі *юнків*, в долинах Чіму "в часи *інгів* не було ніякої оцінки речей грошами, оскільки їжа не куплялася за золото чи срібло. У випадку, якщо деякі общини з рівнин міняли золото і срібло, які несли в сьєру, на провізію [їжу та одяг], та в цьому однастайні майже всі старики, що це було до того, як інга їх завоював, оскільки потім було менше торгових оборудок такого роду, а ті, що були, являли собою заміну бавовняного одягу на шерсть або рибу на іншу їжу. Перше робилося прінсипалами (тобто начальниками середнього рангу), оскільки простолюд міняв їжу на їжу і у не великій кількості, у чому є також різні звичаї в одних місцевостях на відміну від інших"⁷. Престижні й життєво важливі продукти циркулювали в імперському суспільстві на різних рівнях і через різні канали. Обмін предметів розкоші на продовольство й перехід їх тим самим у руки представників нижчих суспільних шарів не допускався⁸, тому сирцеве золото і срібло вилучалося з ринкового обігу (принаймні у внутрішній торгівлі) як товар в той момент, коли його купувала і споживала інкська еліта, перетворюючи на коштовності, оздоблення будівель та на скарби, які у такому вигляді більше в торгових операціях не використовувались, тобто остаточно споживались. Хоча є деякі відомості, що золото, можливо, разом з наданням привілеїв, діставалося й рядовим жителям у якості дарунків, але в незначних кількостях⁹.

Висновок про те, який характер в регіоні Центральних Анд та перуанської Кости носило розповсюдження, використання, накопичення та споживання золота, срібла й коштовностей, можна зробити на основі даних про привласнення іспанськими конкістадорами індіанських скарбів (отриманих Франсіско Пісарро з індіанців¹⁰, з викупу Атавальпи¹¹, з храму Куріканча^{12, 13, 14}, з деяких храмів у Куско¹⁵, з палаців та святилищ у Чан-Чані¹⁶). Треба зазначити, що награбовано іспанцями було стільки, що для європейців XVI ст. такі кількості золота і срібла були неймовірними і фантастичними. Для самих же інків золото і срібло у вигляді сировини були товаром, а у вигляді готових виробів – було предметами розкоші, будівельним матеріалом для оздоблення інкських (державних та приватних) та храмових будівель, а також для використання у ритуалах (храмовий і поховальний інвентар, дари для жертвопринесень тощо).

Як вказував Бартоломе де Лас Касас (1484 – 1566) у 1564 році: "в королівствах Перу також була своя торгівля і місця, призначені для неї, де купували і продавали, і [була] монета, або замість монети, що вони використовують, [була] особлива трава, що їх мовою називається кока"¹⁷. Трава кока, за свідченням італійського торговця-мандрівника Джироламо Бенцони (народився у 1519 р.), була "їх головним товаром"¹⁸. Варто зазначити, що, згідно свідчень 1565 року конкістадора Алонсо де Боррегана, існувало 4 види товарів, які вважались найкращим засобом для обміну на ринках: бавовна (і, мабуть, шерсть), кока, перець та сушене м'ясо. Всі ці товари продавались на ринках, що мали бути в кожному селищі і провінціях, і на таких ринках мали бути чиновники, що доглядали, аби не чинилося шкоди на ринках, і лише на ринку в Куско було наказано, щоб той, хто поклав (для продажу) золото, або срібло, або одяг, то йому давали в обмін іншу річ, яка відрізнялась від того, що було покладено¹⁹.

На ринках існував і поділ ринку на торгові ряди. Так, Дієго Гонсалес Ольгін у кечуа-іспанському словнику 1608 року навів такі слова, пов'язані з торговельною діяльністю та ринками: *Katu* – ринок їстівних речей або місце ринку, *aycha cattu* – м'ясний ринок, *Çaraccattu* – ринок маїсу, *Challhua katu* – ринок риби; *Katuypacha* – час ринку; *Ñauray rantinacuna* – товари; *Katu runa* – перепродавець; *Ranticuk* – покупець; *Rantini* – міняти; *Raotina*, або *rao ticuna* – річ, що продається або купується; *Rantiscca*, або *rantiscusca* – річ куплена або продана; *Hucllarantinampac tinquinacuy* – монополія при продажу чи купівлі; *Aka samayok* – продавець або виробник чічи; *Chacurantik* – продавець за різними цінами; *Chaninchanacuni*, або *chanintam ninacuni* – встановлення ціни; *Chani* – відома ціна або вартість своєї речі; *Chanियoc* – річ з

ціною; *Chaninnak* – річ без ціни та вартості; *Huarccuspa ranticcuni* – продавати на вагу; *Llamtapucuk*, або *yamttapucuk* – заготовлювач хмизу для інших або для продажу; *Tiachini tiachicuni* – розміщувати річ для продажу на аукціоні; *Vnupucuk vnucamayok* – продавець або постачальник води; *Rantik rantiyçamayok* – продавець²⁰. Цікаві згадки є також в словнику мови аймара Лудовико Бертоніо (1610): *Maychharakhatha* – продавати коку або м'ясо в роздріб; *Phacasaatha* – трохи піднімати ціну, або просити більше; *Tanca vicchi* – глиняний глечик маїсу або чуньо, заповнений до шийки, як міра у продажу; *Alatha* – продавати або купувати; *Ala samana* – торговець; *Scatu* – ринок або площа²¹.

Якщо подивитись на іспанські ціни індіанських товарів в ранній колоніальний час, то можна встановити значимість окремих видів товарів та їх дійсну вартість, і, можливо, доіспанську. В 1564 році Бартоломе де Лас Касас, отримавши доклад від своїх перуанських місіонерів, навів ринкові ціни на різні товари (при цьому 1 песо = 1 дукату = 8 томінам): 1) 1 лама з провінції Чукуїто коштувала 8 песо або 8 дукатів; 2) 1 накидка і 1 сорочка – це одиниця "штук" бавовни, яка коштувала 4, іноді 5 песо; 3) 1 фанега маїсу коштувала 1 дукат/песо; 4) пшениця коштувала 2 песо; 5) 1 куриця – 2 томіна; 6) 1 мішок – 1 або 2 песо; 7) 1 кошик *коки* – 8 песо; 8) 1 тент або палатка – 20 або 25 песо; 9) 1 кошик перцю – 1 песо²². Якщо не брати до уваги європейські товари, то видно, що 1 кошик *коки* (зілля, яке слугувало еквівалентом у торгівлі) коштував 8 фанег *маїсу*, або 8 кошиків перцю, або 4 – 8 мішків, або 2 (чи 1,6) накидки і 2 (чи 1,6) сорочки, або 1 ламу, або 0,32 – 0,4 палатки.

В регіоні Кіто одним із різновидів грошей слугували намиста. Наприклад, в 1557 році в докладі Дієго де Ортегона відносно амазонського народу Кіхос, мова йде про намиста *карато*, де одна нитка з 24 бусин коштувала одного дня роботи або однієї ночі з жінкою. В 1595 році Дієго Лобато Соса доповідав про грошовий еквівалент однієї нитки – вона дорівнювала один томін (тобто 1/8 песо)²³. На узбережжі Тихого океану використовували намиста з мушель *мульу*. Для андських народів *мульу* стало предметом жертвопринесень богам, що захищали сільське господарство, та забезпечували життєву силу сільськогосподарських рослин і тварин²⁴. Серед народу каньярі (регіон Кіто на території сучасного Еквадору) також були поширені маленькі мідні сокири. Вони були не товще за європейські гроші та мали різні розміри (можливо, і номінали), і слугували скарбами і засобом обміну, за що дослідники їх назвали "сокири-монети" та "сокири-гроші" Під час правління інків імпортована мідь слугувала еквівалентом, на який оцінювали товар, щоб його купити чи продати, а саму мідь вивозили з південних земель: перуано-болівійського Альтіплано та чилійського регіону Атакама-Діагіта, тому вона так цінувалась жителями півночі. На мідь купляли їжу та одяг. Для міді була чітко встановлена вага і вартість²⁵. Мідь переплавлялась у сокири товщиною 2,5 мм, які містили у своєму складі 99,5% чистої міді²⁶. Їх часто клали в гробниці з померлим. Знайдені вони були у великих кількостях, часто в округлених за п'ятиричною та десятинною системами сумах (100, 500, 1000, 1500). Іспанський енкомендеро у народу Йумбос – Карлос Саласар – один раз заплатив борг у вигляді 1500 сокир, спеціально вироблених для нього²⁷. Про кітоських індіанців чиновник Атьєнса в 1572 році казав, що вони були задоволені при одруженні, коли у них були (або, скоріше, коли їм дарували) одна або дві сокирки²⁸.

Покажемо, є те, що до інків на центральному тихоокеанському узбережжі Перу, де знаходилась долина Лурін (правильніше – Рурін), яка мала столицею "місто" Ічма, за інків (1460 – 1533) перейменованого в Пачакамак (місцевий же бог Пачакамак до інків називався Ічіма або Ічма²⁹, що, до речі, означало "ртуть" або "ртутна кіновар"³⁰), не була сильно розвинутою торгівля, але за їх правління істотно змінилося місцеве суспільно-господарське життя, і це добре видно з археологічних матеріалів³¹: поширення набуло використання (та транзитне перевезення) металу і мушель *мульу* (*Spondylus princeps*), а також прикрас, виготовлених з них, що відігравали роль "міжнародної валюти". У попередні часи їх було значно менше, тому говорити про широкі міжрегіональні зв'язки Пачакамаку до приходу інків недоречно. Навіть в Арматамбо, де проходила дорога Інків, як у найближчому морському порту від Пачакамака, де за інків було створено один із перевалочних пунктів мушель *мульу*, що прямували в храм Пачакамака, була знайдена велика їх кількість. В похованнях почали зустрічатися немісцеві предмети: мушлі тропічних моллюсків, дорогоцінні метали, пір'я та деревина із сельви. Деякі речі, знайдені в похованнях, вказували на існування в долині Ічма чужоземців – мітмаків та небагатьох жителів Куско³².

Проблемним залишається питання про існування професійних торгівців в імперії інків. Долину Чінча, що розташовувалась також на узбережжі Тихого океану, в 1530 році, тобто до іспанського завоювання, населяли близько 28000 або 30000³³ платників податі (або приблизно 150 тис. мешканців): 10 або 12 тисяч землеробів, 10 тис. рибалок, що проживали в Рурінчінча, та 6 або 10 тис. торговців³⁴. І була однією з найважливіших провінцій в регіоні Центральних Анд, яку інки захоплювали у декілька етапів: за часів Пачакутека Інки Юпанкі спочатку це безуспішно намагався зробити його полководець Капак Юпанкі, а потім Тупак Інка Юпанкі повністю оволодів нею і встановив свої закони та устрій³⁵. В королівській грамоті від 5 січня 1535 року, виданій для конкістадора Ернандо Пісарро, де мова йшла про володіння провінцією Чінча, вказувалось, що іспанський король доручав долину Чінча з усіма підпорядкованими та приналежними індіанцями та *кураками* і знаттю, разом з усіма її *мітмакунами*, торговцями та ювелірами, що перебували поза своїм краєм, але були жителями долини та підпорядковані їй³⁶. Місцевих торговців *катукамайуків* держава інків посилала за кордон, і вони вели широку торгівлю вздовж тихоокеанського узбережжя та в середині імперії. Саме таких торговців на бальсовому плоту зустріла в морі в 1525 році, згідно доповіді Хуана де Самано, секретаря Карла V (1500 – 1558), перша експедиція Франсіско Пісарро (1475 – 1541) й Дієго де Альмагро (1475 – 1538)³⁷. До речі, й індіанці від Сан-Мігелья до Пуерто-Вьехо використовували для риболовлі і торгівлі просторі бальсові парусні судна, на яких можна було, навіть, розмістити і перевезти коней та багато людей³⁸.

Існували спеціальні торговці й у місті Кіто, що називались *міндала*, і займалися вони міноювою торгівлею на ринку. *Міндала* вважалися окремим прошарком в суспільстві, і не були ні простими людьми, ні шляхтою, ні слугами, і в них не було свого голови, а визнавали вони в 1559 р. першим серед рівних Домінго Нінакісу. Їх податтю іспанській владі було лише золото³⁹.

В середині держави, в регіональній торгівлі, торговці користувались імперськими дорогами, якими, до речі, мали право курсувати: 1) привілейовані подорожуючі – адміністратори з вушними вставками, що пересувались у *гамаках* або паланкінах (кечуа – *рампа*; у правителя сапа-інки та представників головних вак були паланкіни типу "*Чіскарампа*"⁴⁰; носильниками їх були сильні представники народу кальявайя⁴¹; загалом паланкінів було не більше 6 одиниць по всій імперії; дозвіл та привілей пересуватись в *гамаках* мали деякі вищі чиновники⁴²), а відпочивали вони в постійних дворах або королівських готелях⁴³; 2) *часкі* – посильні, що виконували поштові послуги, і також вони служили патрульними на дорогах для недопущення пересування без дозволу; 3) вантажі, що належали *міндала* та переносили носильники, армійські вантажі, та каравани лам, що переносили державну провізію; 4) сім'ї бідняків зі своїм крамом⁴⁴. Оскільки кількість вирощуваних лам була досить великою, то, як стверджував конкістадор Паскуаль де Андагойя (1495 – 1548) у 1540 р., їх використовували для перевезення вантажів цілими караванами: "фрахт з узбережжя у внутрішні місцевості, та з однієї провінції в іншу, був настільки великим, що там було багато завантажених крамом отар по триста і двісті голів разом"⁴⁵. З чого видно, що використання головних доріг в імперії було жорстко обмеженою державою, але й масштаби торгівлі також були великими, оскільки вона велась за допомогою караванів.

Підсумовуючи викладене в статті, можна сказати, що торгівля і ринки становили одну із складових систем життєзабезпечення та розподілу продукції в економіці імперії інків. Існувала як зовнішня, так і внутрішня торгівля, а місцями її проведення були ринки (з приставленими чиновниками-наглядачами), де товар обмінювався на інший товар, хоча існували також і еквіваленти – кока, перець, мушлі, сушене м'ясо, вироби з тканини, мідь, золото і срібло. Вели зовнішню торгівлю, на правах екстериторіальності, особливі суспільні групи, що складались з окремих етносів: наразі відомо про торговців *міндала* з територій сучасного Еквадору та торговців з долини Чінча. В операціях внутрішньої торгівлі, ймовірно, могла брати участь будь-яка особа, але ця гіпотеза потребує подальшого дослідження й уточнень. Функціонування ринків було тісно пов'язаним з соціальним та адміністративним устроєм держави інків (етнічні та соціальні обмеження, державне регулювання та вплив). Тим не менш аналіз нових джерел та даних сучасних археологічних досліджень сприятимуть уточненню та розширенню відомостей з даної теми. Особливо важливим є встановлення того, якими були одиниці вимірювання в торгівлі, які використовувались ваги, чи сплачували торговці мито (у зовнішній і внутрішній торгівлі) і подорожні збори, як і з яких джерел оплачувався фрахт суден і караванів лам.

- ¹ Милослав Стингл. Государство инков. Слава и смерть "сыновей Солнца". – М., 1986. – С. 147.
- ² Cabello Valboa, Miguel. Miscelánea antártica. Una historia del Perú antiguo. – Lima: Universidad nacional mayor de San Marcos. UNMSM, Instituto de etnología, 1951. – P. 349.
- ³ Antonio de la Calancha. Corónica moralizada del orden de San Agustín en el Perú, con sucesos egenplares en esta monarquía. Tomos 1 – 6. Tomo 1. – Lima: Ignacio Prado Pastor, 1974 – 1981. – P. 219.
- ⁴ Colección de libros que tratan de América, raros ó curiosos. Tomo primero. Verdadera relación de la conquista del Perú, por Francisco de Xeres, uno de los primeros conquistadores. – Madrid: Tip. de J.C. García, 1891. – P. 143.
- ⁵ Salomon, Frank. Native Lords of Quito in the Age of the Incas. – New York: Cambridge University Press, 1986. – P. 99.
- ⁶ Там само. – P. 100 – 101.
- ⁷ Susan Elizabeth Ramírez. La minería y la metalurgia nativa en el norte peruano // Anuario de Estudios Americanos. – Vol. 64. – № 1 (enero – junio). – Sevilla. – 2007. – P. 189.
- ⁸ Березкин Ю. Е. Инки. Исторический опыт империи. – Л., 1991. – С. 127 – 128.
- ⁹ Pedro de Cieza de León, Franklin Pease G. Y. Crónica del Perú: el señorío de los Incas. – Caracas: Fundacion Biblioteca Ayacucho, 2005. – P. 328.
- ¹⁰ Susan Elizabeth Ramírez. La minería y la metalurgia nativa en el norte peruano // Anuario de Estudios Americanos. – Vol. 64. – № 1 (enero – junio). – Sevilla. – 2007. – P. 196.
- ¹¹ Celso Gargia, Gaspar de Carvajal, Samuel Fritz, Evamaria Grün. Die Eroberung von Peru: Pizarro und andere Conquistadoren, 1526 – 1712. – Erdmann: Horst Erdmann Verlag, 1973. – P. 62 – 66.
- ¹² Colección de libros españoles raros ó curiosos. Tomo 21. De las antiguas gentes del Peru: por el padre fray Bartolome ´de las Casas. – Madrid: Tipografía de Manuel G. Hernández, 1892. – P. 16.
- ¹³ Colección de escritores castellanos. Tomo LXX. – Madrid: Imprenta y Fundación de M. Tello, 1889. – P. 216.
- ¹⁴ Estete, Miguel de. Noticia del Peru // Boletín de la Sociedad Ecuatoriana de Estudios Historicos Americanos. – Tomo 1. – № 3. – 1918. – P. 330.
- ¹⁵ Colección de libros españoles raros ó curiosos. Tomo 21. De las antiguas gentes del Peru: por el padre fray Bartolome ´de las Casas. – Madrid: Tipografía de Manuel G. Hernández, 1892. – P. 17.
- ¹⁶ Coleccion de las obras del venerable obispo de Chiapa, Bartolome de las Casas...: da todo esto a luz Juan Antonio Llorente. Tomo segundo. – Paris: Casa de Rosa, 1822. – P. 185.
- ¹⁷ Colección de libros españoles raros ó curiosos. Tomo 21. De las antiguas gentes del Peru: por el padre fray Bartolome ´de las Casas. – Madrid: Tipografía de Manuel G. Hernández, 1892. – P. 49.
- ¹⁸ Girolamo Benzoni. History of the New World. – London: Printed for Hakluyt Society, 1857. – P. 249.
- ¹⁹ Borregan, Alonso de. Cronica de la conquista del Peru // Biblioteca Peruana. Tomo 2. – Lima: Editores Tecnicos Asociados S.A., 1968. – P. 467.
- ²⁰ Diego Goncález Holguín. Vocabulario de la Lengva General de todo el Perv llamada Lengva Qquichua o del Inca. – Lima: imprenta de Francisco del Canto, 1608. – 336 p.
- ²¹ Ludovico Bertonio. Vocabulario de la Lengua Aymara. Parte segunda. – Leipzig: B.G. Teubner, 1879. – 399 p.
- ²² Coleccion de las obras del venerable obispo de Chiapa, Bartolome de las Casas...: da todo esto a luz Juan Antonio Llorente. Tomo segundo. – Paris: Casa de Rosa, 1822. – P. 261 – 261.
- ²³ Salomon, Frank. Native Lords of Quito in the Age of the Incas. – New York: Cambridge University Press, 1986. – P. 91.
- ²⁴ Там само. – P. 92.
- ²⁵ María Rostworowski de Díez. Mercaderes del Valle e Chíncha en la época prehispanica // Revista española de antropología americana. – № 5. – 1970. – P. 171.
- ²⁶ Там само. – № 5. – 1970. – P. 156.
- ²⁷ Salomon, Frank. Native Lords of Quito in the Age of the Incas. – New York: Cambridge University Press, 1986. – P. 93.
- ²⁸ Там само. – P. 94.
- ²⁹ María Rostworowski de Díez. Mercaderes del Valle e Chíncha en la época prehispanica // Revista española de antropología americana. – № 5. – 1970. – P. 159.

- ³⁰ Antonio de la Calancha. *Corónica moralizada del orden de San Agustín en el Perú, con sucesos egenplares en esta monarquía*. Tomos 1 – 6. Tomo 1. – Lima: Ignacio Prado Pastor, 1974 – 1981. – P. 842.
- ³¹ Luisa Díaz, Francisco Vallejo. *Variaciones culturales en el valle de Lima durante la ocupación incaica // Chungara: revista de antropología chilena*. – 36. – № 2. – Arica. – 2004. – P. 296.
- ³² Там само. – P. 297 – 300.
- ³³ María Rostworowski de Díez. *Mercaderes del Valle e Chíncha en la época prehispánica // Revista española de antropología americana*. – № 5. – 1970. – P. 137.
- ³⁴ Там само. – P. 170 – 171.
- ³⁵ Там само. – P. 139.
- ³⁶ Hampe Martínez, Teodoro. *Notas sobre la encomienda real de Chíncha en el siglo XVI // Fénix: revista de la Biblioteca nacional del Perú*. – № 32 – 33. – Lima. – 1987. – P. 81.
- ³⁷ Juan de Samanos. *Relación de los primeros descubrimientos de Francisco Pizarro y Diego de Almagro, 1526 // Colección de documentos ineditos para la historia de España*. Tomo V. – Madrid: Imprenta de la viuda de Calero, 1844. – P. 193 – 201. Imprenta de la viuda de Calero, 1844. – P. 193 – 201.
- ³⁸ Pascual de Andagoya. *Narrative of the proceedings of Pedrarias Dávila in the provinces of Tierra Firme or Catilla del Oro: and of the discovery of the South Sea and the coasts of Peru and Nicaragua*. – London: Hakluyt Society, 1865. – P. 74.
- ³⁹ Salomon, Frank. *Native Lords of Quito in the Age of the Incas*. – New York: Cambridge University Press, 1986. – P. 102.
- ⁴⁰ Francisco de Avila, Antonio Acosta, Gerald Taylor. *Ritos y tradiciones de Huarochiri del siglo XVII // Historia Andina*. – № 12. – Lima: Instituto de Estudios Peruanos/Instituto Frances de Estudios Andinos, 1987. – P. 343.
- ⁴¹ Там само. – P. 345.
- ⁴² *Colección de libros españoles raros ó curiosos*. Tomo 21. *De las antiguas gentes del Peru: por el padre fray Bartolome ´de las Casas*. – Madrid: Tipografía de Manuel G. Hernández, 1892. – P. 178.
- ⁴³ Salomon, Frank. *Native Lords of Quito in the Age of the Incas*. – New York: Cambridge University Press, 1986. – P. 152.
- ⁴⁴ Там само. – P. 153.
- ⁴⁵ Pascual de Andagoya. *Narrative of the proceedings of Pedrarias Dávila in the provinces of Tierra Firme or Catilla del Oro: and of the discovery of the South Sea and the coasts of Peru and Nicaragua*. – London: Hakluyt Society, 1865. – P. 55 – 56.

В статье рассматривается происхождение, развитие, структура и функционирование одной из составляющих экономики империи инков – торговля, рынки и их разновидности. Выявлена тесная взаимосвязь торговли с социальной и административной политикой империи. Проанализированы этноисторические источники и использованы словари языков кечуа и аймара. Выделены вопросы, требующие дальнейших исследований.

Ключевые слова: Анды, Перу, инки, торговля, кату, рынок, миндала, Чинча, пошлина, деньги, обмен, командно-административное управление.

This article discusses the origin, development, structure and functioning of a component of the economy of the Inca Empire – trade and markets, and their varieties. The close relationship between trade with social and administrative policy of the empire has found. Ethnohistorical sources are analyzed and dictionaries of languages Quechua and Aymara are used. Highlighted issues that require further research.

Key words: Andes, Peru, the Incas, trade, кату, market, mindala, Chíncha, fee, money exchange, command and administration.

І ВСЕ Ж МИ НЕЗДОЛАННІ...

Рецензія на книгу Валентини Борисенко

"Така житка...: Культура повсякдення українців Чорнобильського Полісся
(за матеріалами етнографічної експедиції 1994 р.)".

– К.: ВД "Стилос", 2011. – 224 с.

Етнонім "Україна" в народній душі з давніх-давен бринить багатою гамою думок і почуттів, головний лейтмотив яких – чарівний і нездоланий поклик до свободи, до наших правічних прав і вольностей. Скільки палких сердець надихало це ім'я в щасті і в радості, в горі й у передсмертних зойках?! Вивчаючи витоки та знайомлячись з історією свого народу, ми пізнаємо процес розвитку українського суспільства, його культури і науки, стосунки з сусідніми народами в усій конкретиці й розмаїтті. Дедалі більше українців приходить до розуміння, що наше "сьогодні" значною мірою обумовлене нашим "учора" – державним і бездержавним, героїчним і трагічним, радісним і скорботним, а "завтра" закладається в сьогодні, що будівництво України як держави залежить лише від наших зусиль і нашої самосвідомості.

Усвідомити себе великим і, попри всі біди, все ж нездоланим народом допомагає нам і оригінальна книга В.К.Борисенко "Така житка...", яка нещодавно побачила світ. Книга рекомендована до друку вченою радою Національного науково-дослідного інституту українознавства та вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У ній, на основі проведених експедиційних етнографічних досліджень у селах Поліського району Київської області, розглядається культура повсякдення українців другої зони відчуження після аварії на Чорнобильській АЕС. Записані авторкою свідчення дають уявлення про рівень збереженості звичаїв, обрядів, усної народної творчості серед поліщуків, які залишилися жити на радіаційно забрудненій території, бо не змогли покинути свій рідний дім.

В чому ж проявилась оригінальність книги? На наш погляд, в усьому! Тут оригінальне все – і задум, і назва, і структура, і авторський підхід...

Щодо задуму, то дослідження виконане методом записування усної історії, що має свої особливості та специфічні підходи. Якщо архівне джерело є зафіксованим свідченням здійснення в минулому якоїсь події, то усна історія, підтверджуючи чи спростовуючи той само факт, передає ще й власне позитивне чи негативне ставлення опитуваного до того, що відбувалося. Специфіка методу полягає також і в тому, що респондентів, яких етнологи називають оповідачами чи інформаторами, треба зуміти налаштувати на діалог, тобто створити атмосферу взаємної довіри. Як бачимо з матеріалів книги, насичених унікальним фактажем, емоціями, щирістю, глибокими роздумами, Валентині Борисенко це успішно вдалось.

Без сумніву, оригінальною є й назва книги – "Така житка...", адже в ній одночасно поєднується архаїчність і сучасність, милозвучність і діалектична неповторність, розпач і оптимізм... На думку авторки, термін "житка" більш точно відповідає значенню слова "життя" (с. 14).

Бездоганною видається нам структура книги. Основу її складають історії сіл Поліського району Київської області, складені з історій життя окремих людей-оповідувачів за результатами їх опитувань. За кількістю населених пунктів ці матеріали складають своєрідних 18 розділів.

Значною аналітичною та інформаційною насиченістю виділяється вступний розділ "Трансформація традиційної культури на Поліссі" (с. 4 – 18). В ньому дослідниця стисло зупиняється на характеристиці двох етнографічних експедицій на Поліссі. Неоціненними для порівняння є матеріали етнографічної експедиції на Полісся до Чорнобильського району

1934 р., здійсненої етнографом Ніною Загладою в супроводі художника-етнографа Юрія Павловича. Слід зазначити, що деякі обстежені тоді поліські села нині вже не існують, тож матеріали експедиції 1934 р. мають тим більшу цінність.

В.Борисенко наголошує, що катастрофа нищення самобутньої культури поліщуків почалася у 20 – 30-х рр. ХХ ст., коли на прадавню українську територію ураганом увірвався більшовицький експеримент, коли непоправної втрати зазнали духовні цінності, традиції, культура регіону. Експедиція 1934 р. проводилась відразу після голодомору 1932 – 1933 рр. Рівно через 60 років, тобто у 1994 р., тепер вже після Чорнобильської трагедії, в Поліському районі була проведена друга етнографічна експедиція, у складі якої працювала проф. В.Борисенко. Характеризуючи обидві трагедії та порівнюючи результати першої й другої експедицій, дослідниця приходиться до висновку, що аварія на Чорнобильській АЕС довершила руйнівну дію тоталітарного режиму (с. 18). На жаль, колись самодостатній регіон Чорнобильського Полісся частково перетворився в пустку.

Логічно вписався у структуру дослідження стислий "Словничок деяких діалектичних термінів", яким завершується книга. Віками українці перебували в складі різних держав-завойовниць. Їм нав'язували чужі традиції, символи, мову, віру, культуру. Деякі політики ще й зараз цинічно шматують єдину державу на "Захід", "Схід", "Південь", нав'язуючи українцям "ідею", що вони, нібито, неспівставно різні. Дослідження В.Борисенко доводить, що не різні. Ми – один єдиний народ. Навіть коротенький "Словничок" (с. 223) красномовно свідчить, що в нас більше спільного, ніж відмінного. Ми не різні, а багаті, багаті звичаями, традиціями, піснею, культурою, мовою, у тому числі й унікальними діалектами.

Не може не вражати і оригінальність художнього оформлення книги. Так, сутність творчого задуму дослідження майстерно втілено у фотографії на титульній сторінці обкладинки, яка відображає і акумулює в собі весь трагізм ситуації в регіоні. Українці з давніх-давен бережливо ставляться до лелек, вишивають на рушниках, особливо весільних, та на подушках їх зображення, велично і ніжно оспівують їх у піснях ("візьміть мене, лелеченьки, на свої крилята..."), бережуть лелечі гнізда біля своїх осель, вважають їх символами продовження роду і життя взагалі. Митці зображували лелек у парі і, як правило, на гнізді або ж у вільному парному польоті в чистому небі.

В. Борисенко підбрала для наочного ілюстрування творчого задуму своєї книги таке фото, де лелека зображений самотнім на гілці сухого дерева. Як же це влучно передає сумну реальність життя українців Чорнобильського Полісся після аварії на ЧАЕС – пусті та майже пусті села з людьми лише похилого віку, де вже давно вечорами не лунають зворушуючі душу українські пісні, а вдень – гамірливі радісні дитячі крики, де перестали гніздитись лелеки...!

Оригінальність книги В.Борисенко "Така житка..." і в тому, що цікавий емпіричний та аналітичний матеріал найдуть у ній для себе не тільки історики та етнологи, а також і фольклористи, філологи, філософи, культурологи. Одним буде цікаво побачити динаміку змін у родинній обрядовості, зрозуміти ті суттєві процеси трансформації, що відбулися в усній народній творчості, іншим – світоглядні уявлення селян, які опинилися в умовах певної ізоляції, ставлення до влади, релігії, традицій, мови, пісні тощо.

Рецензована книга професора Валентини Борисенко є далеко не першою у величезному науковому доробку дослідниці. Хочеться побажати їй міцного здоров'я, довголіття, творчих злетів, щоб це видання було далеко не останнім у числі майбутніх успішних задумів та дослідницьких проектів, яких чекає від знаного та добре відомого етнологі наукова спільнота і свідоме українство.

НАУКОВО ПРО "ДВОРЯНСЬКІ ГНІЗДА" ТА "ВИШНЕВИЙ САД" У СТЕПАХ УКРАЇНИ

Рецензія на книгу Л.Ф.Циганенко "Дворянство Півдня України
(друга половина XVIII ст. – 1917 р.)": Монографія. – Ізмаїл: СМІЛ, 2010. – 384 с.

Михайло Воронцов якось висловив своєму синові одну з життєвих філософських порад: "Люди з владою і багатством повинні так жити, щоб інші прощали їм цю владу і багатство"¹. Дворянство Російської імперії мало б прислухатись до такої підказки. І якщо б вся еліта величезної держави дотрималась цього гасла, то, очевидно, катаклізми початку ХХ століття не були б такими апокаліптичними. Регіон Півдня імперії, в якому М.С.Воронцову довелося провести значний відтинок життя, відрізнявся від всієї країни багатьма особливостями. Тому кожен, хто намагається досягнути ці особливості має запастись особливими здібностями. Саме таку сміливу спробу демонструє авторка монографії, що рецензуємо. Усвідомлюючи обшир поставленої мети вже з перших рядків вступу зазначається, що дана книжка не претендує на вичерпність, адже "є початком циклу робіт" (с. 6), тому й не заторкнуто "аспектів, пов'язаних з участю південноукраїнського дворянства в суспільно-політичному та культурному житті регіону, залишивши ці питання для подальшої роботи" (с. 10). Принагідно зауважимо, що, певно, треба було це відобразити й у назві роботи – адже титульне формулювання претендує на вичерпність.

Робота складається зі "Вступу", шести розділів, висновків, переліку джерел і літератури та додатків.

У "Вступі" та першому розділі ("Історіографія, джерела та методологія"), які дозволимо виділити у першу частину роботи (так би мовити – своєрідний звіт автора про зроблене і закладений алгоритм дослідження), виконано всі традиційні процедури, необхідні й бажані для подібного ґатунку робіт. Звернемо увагу на два епізоди тексту, які додають сили цьому дослідженню. По-перше, намагання зайняти власну теоретико-методологічну позицію, ставши на засади модернізаційного підходу (с. 41). Це є дуже прикметною заявкою на тенденцію, що потрохи виявляє себе в умовах відмови від марксистсько-ленінської доктрини – врешті чіткого відбиття власної позиції.

Теорія модернізації, поступового виходу з аграрного і входження в індустріальне суспільство набирає все більше адептів і не тільки науковців, а й викладачів. Особливо після появи потужної книги Нормана Дейвіса з історії Європи, де він представив синтетичний образ цілої частини світу. Зокрема в ній він наголошує, що "модернізація – нині улюблений соціологічний термін (мабуть у світі, але поки що не у нас – В.Х.) для опису складних комплексних змін, яких зазнають суспільства на своєму шляху від відсталості до прогресу. За вихідний пункт тут править традиційний тип аграрного (селянського) суспільства, де більшість населення обробляє землю і сама виготовляє собі харчі. Мета модернізації – сучасне урбанізоване, індустріальне суспільство, де більшість населення заробляє на прожиток у містах і на підприємствах. Модернізація складається з 30 – 40 взаємопов'язаних змін, кожна ланка цієї низки – доконечний компонент цього процесу"².

Отже, цілковито розділяємо намагання автора долучитись до трендових постулатів сучасного світового суспільствознавства. По-друге, те саме можна казати і до такого інструментарного ходу, який, забігаючи наперед, виявляється вельми продуктивним, а саме – виділення трьох субрегіонів у досліджуваному просторі: катеринославсько-херсонський, таврійсько-кримський та бессарабський.

Разом з тим звернемо увагу на дещо наївний гносеологічний пасаж, що "значна увага приділена об'єктивному вивченню..." (с. 7). Адже, з нашої точки зору, прагнення до об'єктивності, як і до досягнення істини, має бути для дослідника апіорним й аксіоматичним, проте будь-яка створена картина буде все одно суб'єктивною, неістинною, лише запропонованим відображенням в уяві науковця реальності, що промайнула колись. Питання полягає лише у тому наскільки якісно й естетично це буде зроблено.

До другої умовної частини віднесемо два наступні розділи – "Правові засади оформлення дворянства" та "Особливості нобілітації та внутрішньої стратифікації дворянства південно-українських губерній" (разом – с. 45 – 124). Важливо, що автор цілком усвідомлює, що специфіка формування нобілітету у Південній Україні була пов'язана не лише з географічними особливостями краю, а й з часом його формування. Адже відбувалось це, коли "золотий вік" дворянства імперії вже минув – тривала його "золота осінь". Чимдалі трансформації у цій привілейованій верстві віддаляли його від тих класичних взірців його побутування хоча б у XVIII столітті, у період (за Т.Шевченко) від "того першого" до і під час "тої другої". Втім ця тенденція була загальноцивілізаційною. Адже цю кризу побачив у французькому суспільстві, що прямувало в авангарді суспільних європейських змін письменник Ніколя Себастьян де Шамфор, який жив у тому таки XVIII столітті, коли згадані тенденції виразно себе виявили у період передреволюційного *ancien régime*, і який був переконаний, що "нинішня знать переважно так само схожа на своїх предків, наскільки італійські чічероне нагадують Ціцерона"³.

Розпочинаючи фрагмент загальними зауваженнями авторка поступово переходить до з'ясування джерел дворянства у Південній Україні, характеризуючи домінуючі у кожному з названих субрегіонів відповідно козацько-старшинський, кримсько-ханський та молдавсько-князівський (формулювання наші – В.Х.) струмені. Далі, у ще одному розділі цієї частини, розглянуто, з одного боку, питання інкорпорації місцевих еліт до всього дворянства імперії, а з другого – показано досить складну стратифікаційну картину у їхній власній структурі. Чого бракує всій частині – характеристики процесів в еліті Речі Посполитої, щоб пояснити кількісний вплив шляхти до імперії після горезвісних поділів (адже й Гетьманщина географічно не належала до Південної України, але їй приділено значну увагу й ще поставлено на перше місце). Тай непогано було б рельєфніше виокремити потоки дворянства, переважно із внутрішніх великоросійських губерній, хоча й саме їм і не потрібно було особливого правового оформлення та нобілітації.

Окремою частиною можна виділити четвертий розділ – "Етнічний склад дворянської верстви". Попри складну методичку визначення національності, навіть у еліти, ця частина є необхідним і цінним елементом дослідження. Хоч дворянство як верства є уособленням та й втіленням аграрного суспільства (а не тільки відзначений у Н.Дейвіса селянський компонент), модернізаційні процеси, звісно, торкались і його, а процес націєтворення (насамперед українського) загалом не можна збагнути без уваги до питання національної самосвідомості. Хоча й тут не можна не повернутись до попереднього зауваження щодо польського сегменту імперської еліти, огляд якої можна було б поставити на перше місце, виходячи зі статистичного ранжиру – те що дворян-поляків на півдні України було трохи більше ніж дворян-українців – арифметичний факт (с. 141 та 146). Принагідно порадимо авторці не йти за тогочасними джерелами і не називати ногайців татарами (с. 68), адже це така собі етнолінгвістична аберація як це було на тому ж півдні України, коли казахів називали тоді киргизами, що не є прийнятним з точки зору сьогодення. Не можна також прийняти й одну з тез, яка міститься у загальних висновках і, очевидно, спирається на даний розділ про формування "нової територіально-етнічної спільноти під назвою південноукраїнське дворянство" (с. 292). Парадоксально, але у рецензента на підставі прочитаного зовсім не складається такого враження. Адже домінування етнічного російського елементу у краї було настільки потужним, що не можна говорити про якийсь навіть стратифікаційний симбіоз з представниками місцевих еліт. Здається, авторка надто захоплюється використанням поняття "дворянство Півдня України" (навіть у перших словах висновків), хоча адекватніше пасувало написаному "дворянство на півдні України".

Заключною частиною вважаємо розділи "Формування власності на землю та організація дворянських господарств" (найбільшій у монографії – с. 179 – 252) та "Підприємницька і торгово-фінансова діяльність дворян" (с. 253 – 290). Спочатку авторка виділяє три етапи дворянської

колонізації у краї: 50 – 80-ті рр. XVIII ст.; 2) 90-ті рр. XVIII ст. – 50-ті рр. XIX ст.; 3) 60-ті рр. XIX ст. – 1917 р. Далі, з одного боку, за діахронним ракурсом, а з другого, до чого читач вже призвичаюється, субрегіонального, дослідниця розкриває широку картину процесу, який визначав значною мірою економічні процеси всього регіону. Текст супроводжують статистичні дані часто-густо оформлені у таблиці, які є дуже слушними. Щоправда, авторка не завжди коректно оперує ними. Так, аналізуючи земельні володіння у Бессарабії, гадаємо, не можна для співвідношення цих володінь між різними власниками оперувати лише даними кількості маєтків, а не їх абсолютною площею. Відзначимо, що й у даному, значною мірою статистично насиченому фрагменті знаходиться місце для персоніфікації історичного процесу, який завдяки носіям і дійовим особам оживає. Також важливе значення мають примітки щодо пояснення специфічної термінології, особливо стосовно реалій колишнього Кримського ханства чи Молдавського князівства.

Заключний розділ ілюструє намагання дворянства адаптуватись до умов ринкової економіки, промислового перевороту, особливо у пореформену добу. Вони активно займаються доти неприйнятними для шляхетного стану видами господарської діяльності, притаманними епосі зародження індустріального суспільства, втрачаючи поступово свої позиції в аграрному секторі і не посідаючи провідних позицій у невластивих колишній земельній аристократії заняттях. Щоправда, незважаючи на це, абсолютна кількість дворян невпинно зростала, якщо не зважати на кілька відтоків, що призводили до коливань їхньої кількості – про це детальніше було у попередніх розділах. Вважаємо, що пов'язано це було не з привілеями, а певним архетипом сприйняття дворянства у сенсі соціального статусу та шляхетних чеснот (згадаймо хоча б хрестоматійний вислів ще одного француза П'єра Буаста: "Дворянин без заслуг – це посудина, у якої є лише етикетка").

Наприкінці роботи уміщено пристойну порцію додатків, які є не тільки чудовою ілюстрацією, але й помічником як авторові, так і читачеві. Цілком не зайвим є не тільки "Табель про ранги", але й численні статистичні викладки, серед яких переважають матеріали по Бессарабії (гадаємо, що авторці цілком можна пробачити легкий дисбаланс на користь цього субрегіону з огляду на її особливе ставлення і походження з цього куточка Південної України). На завершення не втримаємось ще від кількох зауважень, що мають загальний характер. Робота значно виграла, якщо б слідом за додатками ми побачили покажчики. Адже, і про це вже йшлося, робота добре персоніфікована й любителі генеалогічних досліджень (особливо у випадку з дворянами) були б втішені іменним, а краєзнавці (з огляду на обшир регіону) – географічним покажчиками. І ще одне – делікатне. Традиційний куртуазний елемент початку тексту – подяка – посідає аж надто кричущу позицію. Все, крім, звичайно, посвяти, могло знайти своє звичне для acknowledgments місце наприкінці "Вступу".

Загалом, перед нами солідне дослідження, що робить колосальну заявку на дослідження величезного зрізу соціальної історії найбільшого в сучасній Україні регіону. Заявка дуже вдала з огляду на попередній багаж авторки у вивченні соціальної історії краю, потужну евристичну роботу дослідниці, яка не "посоромилась" виїздити за межі України задля пошуку нового, переважного архівного, матеріалу, багатовекторне охоплення і глибину історіографічного аналізу, концептуальну стрункість викладу та й відчутну небайдужість до конструювання тексту, та й не тільки тексту – тверда обкладинка зі стильним зображенням, як і будь-який фасад, налаштовує на певне емоційне сприйняття його внутрішнього наповнення. У рецензента, приміром, виникають алюзії з чеховським "Вишневым садом" і це цілком не випадково, адже саме одеська історія з продажем будинку № 1 по вулиці Торговій, до якої він був особисто причетний, навіяла класикові сюжет згаданого твору про загибель "дворянського гнізда".

¹ Из записной книжки "Русского архива" // Русский архив. – 1910. – Кн. III. – С. 685.

² Дейвіс Н. Європа. Історія. – К., 2001. – С. 783.

³ Шамфор Н. Максими и мысли. Характеры и анекдоты. – М., 2006. – С. 8.

НАШІ АВТОРИ

Борисенко Мирослав – доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Галагуз Ірина – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гонг Согу – професор факультету українських досліджень, Гангукський університет зарубіжних досліджень, Республіка Корея, Сеул.

Дороніна Наталія – здобувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Йилдиз Берат – аташе з питань культури Посольства Турецької Республіки в Україні, здобувач історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Капелюшний Валерій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Конта Ростислав – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Красніцька Наталія – здобувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кузіна Наталія – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Купрієнко Сергій – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лагунова Ольга – здобувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Левчук Костянтин – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету.

Ломака Олександр – аспірант кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Матвієнко Наталія – аспірантка кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Родінова Наталія – кандидат історичних наук, викладач кафедри менеджменту та інноваційних технологій дошкільної освіти Інституту розвитку дитини Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Савченко Григорій – кандидат історичних наук, професор кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Савченко Ірина – молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Стасюк Олеся – кандидат історичних наук, експерт департаменту культурологічних програм Міжнародного благодійного Фонду "Україна 3000".

Терес Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Троцька Валентина – старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Хмарський Вадим – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Циганенко Лілія – доктор історичних наук, декан історичного факультету, професор кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 36

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

На першій сторінці обкладинки малюнок А.Пршижиховського "Музики". Др. половина ХІХ ст.

Підписано до друку 26.12.2011. Формат 61x86/8.
Гарнітура Агіал. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 12.
Тираж 300.